

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (97)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Антропология

Исмагулов О., Исмагулова А. Казахский народ нового Казахстана – прямой наследник насельников с 50-вековой историей на древней предковой казахской земле 4

Археология

Абишева А.А. Балбалы в составе фонда Национального музея РК 12

Этнография

Жайлыбай Д.Ж. XIX-XX ғғ. қазақ халқының неке және отбасылық дәстүрлеріндегі материалдық емес мәдени мұраның көріністері 21
С.Дж. Атдаев. Тигры в историческом прошлом Туркменистана 32
Камунов С.Р. Б. Сарыбаевтың қазақ аспаптарын жаңғыртудағы еңбегі және ҚР Ұлттық музейіндегі коллекциясына берілген сипаттама 51

Филология

Карипбаев Ж. Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы неоклассикалық нәзира дәстүрі 60
Жалмырза А.А. Тіл үйренуде салт сөздерге жүгіну: мақал-мәтелдерді қолданудың кейбір аспектілері 76

Тарих / История

Ақтайлақ Б.Б. Ақмола жеріндегі қуғын-сүргін тарихынан 84

Бейнелеу өнері / Изобразительное искусство

Танымова Е.А. Творчество казахских художников актуального искусства в контексте мирового культурного наследия 92

Музей ісі / Музейное дело

Гиззатов С.М. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мен Қытай елі арасындағы мәдени байланыстар 101
Елеусізова Қ.Ж. Ақтөбе облысы өлкетану музейлерінің қазіргі этномәдениетке ықпалы .. 110
Сайлау А., Әубәкір Г. Сыр бойындағы батырлар мұрасы 121

Киелі география / Сакральная география

Кошман Т.В. Культурные объекты оседлой культуры как источник эпохи 129
Төлегенұлы Қ., Кукушкин А.И., Букешова Г. Теңіз-Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары: XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы архив құжаттары негізінде 139

CONTENTS

Anthropology

Ismagulov O., Ismagulova A. The kazakh people of new Kazakhstan is a direct successor of the residents with a 50-century history on the ancient anethorial kazakh land 4

Archeology

Abisheva A.A. Balbals as part of the fund of the National museum of the Republic of Kazakhstan 12

Ethnography

Zhaylybay D.Zh. XIX-XX centuries manifestations of non-material cultural heritage in kazakh marriage and family traditions 21
S.J. Atdaev. Tigers in the historical past of Turkmenistan 32
Kamunov S.R. B.Sarybayev's contribution to the modernization of kazakh instruments and description of the collection in the National museum of the Republic of Kazakhstan 51

Philology

Karipbaev Zh. Neoclassical nazira tradition in the work of Abay Kunanbayuly 60

Zhalmyrza A.A. Using paremiology in language learning: some aspects of the use of proverbs 76

History

Aktailak B.B. From the history of repressive policy in Akmola 84

Art

Tanymova Y.A. Creativity of kazakh artists of contemporary art in the context of world cultural heritage 92

Museum business

Gizzatov S.M. Cultural relations between the National museum of the Republic of Kazakhstan and China . 101

Eleusizova K.Zh. Influence of local history museums of Aktobe region on modern ethnoculture 110

Sailau A., Aubakir G. Heritage of the heroes of Syrdarya 121

Sacred geography

Koshman T.V. Cult objects of settled culture as a source of the epoch 129

Tolegenuly K., Kukushkin A.I., Bukeshova G. Place-names of the Tengiz-Korgalzhyyn region: based on archival documents of the end of the 19th and the beginning of the 20th century 139

***Исмагулов О.¹, Исмагулова А.²**

¹ Национальный музей Республики Казахстан, лаборатория физической антропологии, Нур-Султан, Казахстан

² Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, Научно-исследовательская Республиканская лаборатория физической антропологии, Шымкент, Казахстан

*e-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

КАЗАХСКИЙ НАРОД НОВОГО КАЗАХСТАНА – ПРЯМОЙ НАСЛЕДНИК НАСЕЛЬНИКОВ С 50-ВЕКОВОЙ ИСТОРИЕЙ НА ДРЕВНЕЙ ПРЕДКОВОЙ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛЕ

Данная статья нацелена поддержать масштабные стремления Президента К.К. Токаева развивать Казахстан в новых исторических условиях и на ближайшую перспективу. Этот этап развития им правомерно назван началом Нового Казахстана.

Однако новое стремление Казахстана в известной мере проходит в условиях, действующего в России политического режима, нацеленного на расширение своего влияния и территорий с применением различных методов борьбы, а также пристального внимания к северным территориям Казахстана.

Эта ситуация поневоле заставляет нас, казахов, не просто словесно отстаивать свои права на землю наших предков, а четко и доказательно с научной позиции представить этноантропологические результаты комплексных исследований 50-вековой истории казахского народа и его предков на территории Нового Казахстана, где ныне проживает 19-ти миллионное население.

Комплексные антропологические исследования древнего и современного населения Казахстана впервые позволили авторам составить этноантропологическую схему 50-вековой Отечественной истории казахского народа и его близких и дальних предков. При этом в физическом облике современных казахов Нового Казахстана сохранились порядка 30% антропологических черт древних предков, являющихся их автохтонной основой основ на древней предковой Казахской земле. Поэтому в новых исторических условиях масштабные стремления Нового Казахстана должны опираться на объективные и доказательные исторические факты.

Ключевые слова: физическая антропология, Новый Казахстан, древняя предковая Казахская земля, автохтонность казахского народа.

Введение

Публикация данной статьи нацелена поддержать масштабные стремления Президента К.К. Токаева развивать Казахстан в новых исторических условиях и на ближайшую перспективу. Этот этап развития им правомерно назван началом Нового Казахстана.

В этой связи перед представителями гуманитарных наук, включая специальность физической антропологии Нового Казахстана, встают масштабные проблемы, связанные с объективным освещением исторического развития местных насельников с древнейших времен и в целом Отечественной истории казахского народа.

Актуальность этой проблематики диктуется еще и необходимостью новой оценки активных действий России на Кавказе в начале XXI в. и, особенно русско-украинской кампании, которая происходит сейчас (февраль-май 2022 г.) В этих противостояниях как никогда раскрылась искусная имперская природа Российского государства. В результате чего Российская Федерация теперь находится в глобальной обособленности по всем отраслям как страна-милитарист.

При этом невольно вспоминаются тяжелейшие времена истории казахского народа, связанные с многовековой беспощадной российской колонизацией Казахстана: пренебрежение национальными традициями и культурой, русификация языкового отношения и отрицание истоков нашей собственной истории, а по сути, ее намеренное искажение и забвение памяти народа, последствия коллективизации и индустриализации, не раз специально устроенный голод, жестокие политические репрессии, приведшие к этно- и геноциду, уничтожение плодородия целинных земель, бездумная эксплуатация и истощение природных богатств, загрязнение окружающей среды и уничтожение местного населения в результате ядерных испытаний и др. А сегодняшние тревожные шаги по отношению к ближайшим соседям – Кавказу и Украине, неоднократные намеки со стороны пропагандистов и депутатов Госдумы РФ, предъявляющие геополитические права в отношении территории нашего государства, прилегающего к Российской Федерации,

поневоле заставляют нас – казахов, не просто словесно отстаивать свои права на землю наших древних предков, а четко знать и доказательно с научной точки зрения представлять этноисторические истоки казахского народа на территории Нового Казахстана, где ныне проживает 19-ти миллионное население.

Результаты комплексных антропологических исследований современных казахов и их дальних и близких предков

Как свидетельствуют археологические изыскания территории Казахстана, она была заселена человеком еще в эпоху каменного века, и с тех пор жизнедеятельность человека на этой территории не прерывалась до нашего времени (Алпысбаев, 1979; Таймагамбетов, 2016).

Как известно, во всем мире начало цивилизации связано с деятельностью человека, и при этом она начинается с эпох палео- и неолита. Ведь творцом и непосредственным носителем материальной и духовной культуры во все времена является сам человек. Поэтому эволюционное развитие биологических особенностей человека на конкретной территории должно изучаться одновременно в контексте становления его материального и духовного миров. Только таким способом можно установить преемственность истории, этнокультурного развития на конкретной территории. В нашем случае мы обращаемся, прежде всего, к показателям физической антропологии современной казахской популяции, которая представляет собой итог развития не одного поколения насельников на древней предковой Казахской земле.

При этом нам очень важно знать насколько современная казахская популяция представляет собой единый гомогенный сплав как результат многовекового последовательно преемственного этноантропологического развития в масштабе обширной территории Нового Казахстана. Чтобы полноценно ответить на поставленный вопрос нами на протяжении более тридцати лет осуществлялись комплексные морфофизиологические исследования в экспедиционных условиях среди современных

казахов с учетом антропологических особенностей представителей изучаемой популяции обоих полов в возрасте от 13 до 60 лет. При этом исследования по комплексной антропологической программе осуществлялись исключительно среди коренных сельских жителей с учетом их демографических показателей.

Наша комплексная программа включала в себе основные разделы современной физической антропологии, в частности, данные по соматологии, одонтологии, дерматоглифике, краниологии, серологическим маркерам генетического полиморфизма и вкусовым свойствам РТС.

Следует подчеркнуть, что по приведенным выше признакам полевые исследования каждой выборочной группы по всем регионам республики проводились одновременно среди одного и того же контингента в сельской местности. Условные места исследованных выборочных групп приведены в предыдущих публикациях (Исмагулов, Исмагулова, 2017).

В первую очередь во время сбора антропологического материала принималось во внимание территориальное расположение изучаемых локальных групп (восток, север, юг, центр и запад). Далее для учета этноисторических факторов эти материалы соотносились с субэтническими подразделениями (старший, средний и младший жузы). Таким образом, собранные нами комплексные антропологические материалы по пяти морфо-физиологическим системам среди современных казахов во второй половине XX в. представляют собой большой массив совершенных уникальных репрезентативных научных данных. В этом глубоко убеждают результаты многомерного статистического анализа при сопоставлении комплексно собранных материалов к однородности и степени консолидации казахской популяции в масштабе территории Нового Казахстана.

Однако вместо полноценной иллюстрации всего массива полученных данных из-за ограниченности объема данной работы мы вынуждены привести сравнительные результаты по всем системам признаков, которые содержатся в наших более ранних публикациях (Исмагулов, Исмагулова, 2017). Исходя из них, казахская

популяция как по территориальным группам, так и по субэтническим подразделениям (жузы) представляет собой совершенно гомогенную структуру, однородность которой во всем масштабе Нового Казахстана не вызывает никаких сомнений. По всем пяти комплексным системам признаков, изученных нами с помощью многомерных статистических методов были получены аналогичные результаты. Они в полной мере демонстрируют, что современные казахи в этноантропологическом плане представляют собой единую гомогенную популяцию, не делимую на какие-либо подгруппы, будь то территориальные или субэтнические. При этом очень важно отметить, что в лингвистическом отношении в казахском языке также в полной мере проявляется единство, поскольку внутри него совершенно отсутствуют диалектные различия. Такая гомогенность и однородность казахского народа, как в физической антропологии, так и в лингвистическом плане однозначно свидетельствуют, что этнокультурная и этноантропологическая основа складывались на всей огромной территории его расселения постепенно, однонаправленно и в течение очень длительного времени – несколько тысяч лет. Поэтому совершенно очевидно, что данный народ имеет глубокие этноисторические корни в масштабе всей территории Нового Казахстана.

В этом плане известный интерес представляет наличие у современных казахов собственного антропологического статуса среди этнорасовых образований Европы и Азии. Поэтому по тем же системам признаков и теми же статистическими методами нами были сопоставлены одонтологические и серологические показатели казахской популяции и других народов Евразии. По результатам этих сопоставлений было установлено: наличие собственного антропологического статуса у современных казахов не вызывает никакого сомнения. Такая же антропологическая самостоятельность статуса казахской популяции совершенно четко прослеживается по другим изученным нами комплексным признакам, которые четко проиллюстрированы в наших монографических публикациях, где вычислялись группоцентрические показатели

казахов по обобщенным генетическим расстояниям по группам крови AB0, MNSs и Rh₀ ±, а также методом главных компонентов выявлялось их расположение среди некоторых народов Евразии по генетическим маркерам вышеупомянутых трех изосерологических систем, а также других – Kell, Diego, Kidd, Daffy, P.

Согласно антропологической систематизации народов мира, предложенной в свое время профессором Г.Ф. Дебецом, физический тип казахов относится к метисной тураноидной расе, где он образуют казахстанский антропологический вариант (Дебеч, 1958). Здесь следует отметить, что в метисных группах не всегда можно выявить исходные компоненты, в то время как в физическом облике современной казахской популяции нами были выявлены древние предковые черты, которые сохранились в объеме 30% от общего числа характеристик.

Вместе с тем весьма интересным представляется тот факт, что антропологический состав казахского народа состоит из двух компонентов: европеоидного и монголоидного. При этом весь вопрос состоит в том, какой из двух компонентов является местным, исходным и самым древним, а какой – привнесенным извне и более поздним на территории Казахстана. В этой связи мы обращаемся к результатам изучения самых древних костных останков человека на рассматриваемой территории.

В данном случае наиболее древней находке костных останков человека относится скелет мужчины зрелого возраста неолитического времени из могильника Коскудук I в Западном Казахстане. Краниологические измерения, а также антропологическая реконструкция этого черепа, осуществленные сотрудниками лаборатории М. М. Герасимова, в полной мере свидетельствуют, что череп характеризовался исключительно европеоидной расой без какой-либо монголоидной примеси. Аналогичные по антропологическому типу черепа найдены в неолитическом могильнике Ботай из Северного Казахстана, а также в отдельных могильниках Восточного Казахстана. Наиболее базовый древнеевропеоидный комплекс обнаружен среди насельников эпохи бронзы Казахстана. Все это является свидетельством того, что у истоков физического формирования

предков казахской популяции первоначально стоял европеоидный комплекс древних насельников эпохи неолита и бронзы Казахстана.

Для Нового Казахстана наиболее важным является обоснование 50-вековой истории антропологического развития казахского народа и его предков. Этот эпохальный этногенетический процесс наиболее наглядно демонстрирует использование показателей краниологических серий от эпохи энеолита и до современности. При этом сначала нами были сгруппированы отдельные мужские и женские серии и рассмотрены по этноисторическим периодам. После чего они были сгруппированы по тысячелетиям. Для эффективного достижения цели мы взяли ограниченное количество краниологических признаков, но зато имеющих высокое таксономическое значение: высота лица, скуловая ширина лица, назомаллярный угол, характеризующий степень уплощенности верхней части лица. В результате нами четко была прослежена их эпохальная изменчивость и в целом динамика от эпохи энеолита и до современности в масштабе территории Нового Казахстана.

Согласно эпохальной динамике перечисленных выше трех краниологических признаков как у мужских, так и женских серий на протяжении всех историко-культурных периодов на рассматриваемой территории, в целом более пяти тысячелетий они развивались весьма постепенно, причем в одном направлении. Аналогичный путь развития краниологических признаков прослеживается и при сопоставлении объединенных с помощью специального расчетного коэффициента мужских и женских серий. Полученные результаты сравнительного анализа динамики краниологических признаков насельников древнего, средневекового и современного вплоть до Нового Казахстана свидетельствуют о том, что развитие неизменно шло по пути формирования смешанного физического облика казахского народа.

Далее после рассмотрения антропологических показателей древних местных насельников правомерно возникает вопрос о роли монголоидного компонента на различных этапах этноисторического развития Казахстана. В этой связи мы

решили проанализировать и сопоставить сгруппированные краниологические серии по всем историко-культурным периодам Казахстана, включая современных казахов и определить у них наличие и эпохальную динамику монголоидного компонента. При этом мы использовали статистический метод профессора Г.Ф. Дебеца по определению условной доли монголоидных элементов среди смешанных популяций (Дебец, 1968). В результате чего нами были получены весьма интересные показатели, связанные с наличием монголоидных элементов в антропологическом составе населения на территории древнего, средневекового и Нового Казахстана. При этом оказалось, что первоначальные следы монголоидных элементов появились, начиная с раннежелезного века и их концентрация увеличивалась до позднего средневековья вплоть до окончательного сложения антропологического типа современных казахов. Данный процесс был нами проиллюстрирован достаточно четко (Исмагулов, Исмагулова, 2021).

Следует заметить, что монголоидный компонент на территории древнего Казахстана впервые фиксируется, начиная с V в. до н.э. и в это время его условный удельный вес составил около 15%. Затем он постепенно нарастает и достигает перевеса в антропологическом составе местных насельников в период монгольского нашествия в Казахстан, когда удельный вес монголоидных элементов уже достигает уровня 70%. Следует заметить, что удельный вес этого элемента у современных казахов также равен 70%. Тогда как, древние предковые европеоидные черты сохранились среди современных казахов в порядке 30%. Следовательно, представленная динамика и длительность формирования антропологического типа в данной иллюстрации в полной мере демонстрирует реальность существования самостоятельного казахстанского антропологического варианта в составе метисной тураноидной расы, его истоки, путь и направленность сложения.

На этом основании можно считать, что на древней предковой Казахской земле обитали дальние и близкие физические предки современных казахов, которые не только унаследовали их антропологические черты, но и являются единственно законными наследниками их традиций, культуры

и населяемой тысячелетиями исконной территории. Так что в масштабе Евразии ни одно из иных современных этнорасовых образований, поселившихся на современной казахской земле значительно позднее, начиная с XVIII в., не могут предъявлять права на обладание ею, как своей исторической родиной. Поэтому мы вправе утверждать, что современная территория суверенного Нового Казахстана является древней предковой Казахской землей – Қазақ Елі.

Таким образом, после проведенного масштабного исследования комплексных материалов по физической антропологии древнего и современного населения Нового Казахстана появилась возможность в полной мере обобщить целостную картину этноантропологического развития в виде консолидированной схемы, которая вполне символизирует Новый Казахстан и его многовековую историю (рис. 1).

Для этого обобщения с одной стороны мы использовали ключевые скульптурные антропологические реконструкции от древности и до современности, выполненные в свое время сотрудниками лаборатории М.М. Герасимова. При этом эти антропологические реконструкции были сгруппированы на дальних (до н.э.) и близких физических предков (н.э.), живших на древней предковой Казахской земле на протяжении пяти тысяч лет. С другой стороны нами представлены показатели соотношения европеоидного и монголоидного компонентов в их антропологическом составе по всем этнокультурным периодам Казахстана. На представленной этноантропологической схеме в центре размещен портрет Абая, который воплощает не только духовный мир казахского народа, но и одновременно его физический облик, представляет типологический образ народа, ставший результатом многовекового развития насельников древнего и современного Нового Казахстана.

Заключение

Итак, в условиях Нового Казахстана предлагаемый нами графический способ изображения обобщенной этноантропологической схемы будет удостоен внимания как символ Отечественной истории

Рис. 1. Этно-антропологическая графическая схема 50-ти вековой Отечественной истории казахского народа.

Голубым цветом выделен протоевропеоидный компонент, желтым цветом – монголоидный компонент. В современной казахской популяции древние европеоидные черты сохранились в порядке 30%

Fig. 1. Ethno-anthropological graphic scheme of the 50th century Patriotic history of the Kazakh people.

The proto-Caucasoid component is highlighted in blue, the Mongoloid component is highlighted in yellow. In the modern Kazakh population, ancient Caucasoid features have been preserved in the order of 30%

казахского народа. Поэтому кто бы не пытался притязать на современную территорию Нового Казахстана, им следовало бы ознакомиться с научно обоснованной и потому объективной историей казахского народа. Да и всем нам необходимо четко знать адекватное графическое изображение истории своего народа. Нужно помнить, что в физической антропологии современного населения Нового Казахстана сохранились древние предковые биологические черты, генетически передаваемые из поколения в поколение,

являющиеся основой основ для доказательства автохтонности казахского народа на его собственной земле.

Таким образом, научные этноантропологические показатели всегда будут служить источником исторической информации о наших предках, территории их обитания и родственных связях с другими народами Евразии, а также предметом справедливой гордости за полученное от них историко-культурное наследие. Так что – Жаңа Қазақстан, алға!

Литература

1. Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 207 с.
2. Таймагамбетов Ж.К. Древние памятники Казахстана и проблемы раннего расселения человечества // Материалы международной конференции «Великое переселение в древней предковой Азии: движение, обмены и социологические трансформации». – Париж – ЮНЕСКО, 2016. – С. 73- 83.
3. Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа (по данным физической антропологии). – Алматы, 2017. – 196 с.; Смағұлов О., Смағұлова А. Қазақ халқы және ата тегі (кешенді физикалық антропология анықтамаларына негізделген. ж. с. XX ғ – ж.с.д. XX ғ дейін). – Алматы, Арна-б, 2020. – 472 б.
4. Дебес Г.Ф. Опыт графического изображения генеалогической классификации человеческих рас // Советская этнография. – 1958. – № 4. – С. 74-84.
5. Дебес Г.Ф. Опыт краниологического определения доли монголоидного компонента в смешанных группах // Население СССР// Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. – Москва, 1968. – С. 58-71.
6. Исмагулов О., Исмагулова А. Очерки по антропологии казахского народа и его предков. – Нур-Султан, Международная тюркская академия, 2021. – 128 с.

References

1. Alpysbayev KH.A. Pamyatniki nizhnego paleolita Yuzhnogo Kazakhstan. – Alma-Ata, 1979. – 207 s.
2. Taymagambetov ZH. K. Drevniye pamyatniki Kazakhstan i problemy rannego rasseleniya chelovechestva // Materialy mezhdunarodnoy konferentsii «Velikoye pereseleniye v drevney predkovoy Azii: dvizheniye, obmeny i sotsiologicheskiye transformatsii». – Parizh – YUNESKO, 2016. – S. 73- 83.
3. Ismagulov O., Ismagulova A. Proiskhozhdeniye kazakhskogo naroda (po dannym fizicheskoy antropologii). – Almaty, 2017. – 196 s.; Smagulov O., Smagulova A. Kazak khalky zhane ata tegi (keshendi fizikalyq antropologiya anyktamalaryna negizdelgen. zh. s. XX g. – zh.s.d. XX g. deyin). – Almaty, Arna-b, 2020. – 472 b
4. Debets G.F. Opyt graficheskogo izobrazheniya genealogicheskoy klassifikatsii chelovecheskikh ras // Sovetskaya etnografiya. – 1958. – № 4. – S. 74-84.
5. Debets G.F. Opyt kраниологического opredeleniya doli mongoloidnogo komponenta v smeshannykh gruppakh // Naseleniye SSSR// Problemy antropologii i istoricheskoy etnografii Azii. – Moskva, 1968. – S. 58-71.
6. Ismagulov O., Ismagulova A. Esseys on the Antropology of the Kazakh people and their. – Nur-Sultan. International Turkik Academy, – 2021. – 128 p.

***Смағұлов О.¹, Смағұлова А.²**

¹ Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

² М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан Мемлекеттік университеті,
физикалық антропология зертханасы

Шымкент қ., Қазақстан

*e-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ – ҚАЗАҚТЫҢ АТА-БАБАСЫНЫҢ ЖЕРІНДЕГІ 50 ҒАСЫРЛЫҚ ТАРИХЫ БАР ТІКЕЛЕЙ ҰРПАҒЫ

Бұл мақаланың жариялануы Президент Қ.К. Тоқаевтың Қазақстанды жаңа тарихи жағдайларда және жақын болашақта дамытуға деген ауқымды ұмтылыстарын қолдауға бағытталған. Бұл даму кезеңін Жаңа Қазақстанның бастауы деп ол дұрыс атаған.

Дегенмен, Қазақстанның жаңа ұмтылысы белгілі бір дәрежеде, түрлі тәсілдерді қолдана отырып өз ықпалы мен территориясын кеңейтуді көздейтін Ресейдің қазіргі саяси режимі тұрғысында және Қазақстанның солтүстік аумағына көз тігіп

отырған жағдайында өтіп жатыр. Бұл жағдай қазақтардың ата-бабасы жеріне деген құқығын сөз жүзінде ғана қорғап қоймай, қазақ халқының 50 ғасырлық тарихын жан-жақты зерттеудің этноантропологиялық нәтижелерін ғылыми позициядан нақты және әрі дәлелді түрде жазуға мәжбүрлейді. Қазіргі уақытта 19 миллион адам тұратын Жаңа Қазақстан аумағы байырғы қазақ ата-бабаларының жері болып саналады.

Қазақстанның ежелгі және қазіргі тұрғындарын кешенді антропологиялық зерттеулер нәтижелерінде алғаш рет аян болғаны қазақ халқының және олардың жақын

және алыс ата-бабаларының 50 ғасырлық Отан тарихын жазуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, қазіргі Жаңа Қазақстан қазақтарының сыртқы келбетінде байырғы ата-бабаларының антропологиялық ерекшеліктерінің 30%-ға жуығы сақталған. Ал бұл анықтама қазақ халқының іргетасының автохтондық негізі болып саналады. Сондықтан жаңа тарихи жағдайларда Жаңа Қазақстанның ауқымды ұмтылыстары объективті және тұжырымды тарихи фактілер негізінде дамиды.

Түйін сөздер: физикалық антропология, Жаңа Қазақстан, байырғы қазақ ата-бабалар жері, қазақ халқы автохтондық табиғи ұжым.

***Ismagulov O.¹, Ismagulova A.²**

¹ National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

² M. Auezov South Kazakhstan State University,
Research Republican Laboratory of Physical
Anthropology
Shymkent, Kazakhstan

*e-mail: orazak.ismagulov@mail.ru

THE KAZAKH PEOPLE OF NEW KAZAKHSTAN IS A DIRECT SUCCESSOR OF THE RESIDENTS WITH A 50-CENTURY HISTORY ON THE ANCIENT ANETHORIAL KAZAKH LAND

The publication of this article is aimed at supporting the large-scale aspirations of President K.K. Tokayev to develop Kazakhstan in new historical conditions and in the near future. He rightly called this stage of development the beginning of New Kazakhstan.

However, the new aspiration of Kazakhstan, to a certain extent, takes place in conditions when Russia is actively engaged in an aggressive policy in nearby neighboring countries in the Caucasus and Ukraine, and Russian propagandists and some deputies of the State Duma of the Russian Federation are also hinting at presenting geopolitical rights in relation to the territory of New Kazakhstan adjacent to the Russian Federation.

This situation involuntarily forces us Kazakhs not only to verbally defend our rights to the land of our ancestors, but clearly and convincingly from a scientific position to present the ethnoanthropological results of complex researches

of the 50-century history of the Kazakh people and their ancestors on the territory of New Kazakhstan, where 19 million population now live.

On the basis of complex anthropological studies of the ancient and modern population of Kazakhstan, for the first time, the authors were allowed to draw up an ethnoanthropological scheme of the 50-century Patriotic history of the Kazakh people and their close and distant ancestors. At the same time, in the physical appearance of modern Kazakhs of New Kazakhstan, about 30% of the anthropological features of ancient ancestors, which are their autochthonous basis of foundations on the ancient ancestral Kazakh land, have been preserved. Therefore, in the new historical conditions, the large-scale aspirations of New Kazakhstan should be based on objective and conclusive historical facts.

Keywords: Physical Anthropology, New Kazakhstan, ancient ancestral Kazakh land, autochthonous nature of the Kazakh people.

МРНТИ: 03.41.91
УДК: 902.01

Абишева А.А.

Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: aabisheva691@gmail.com

БАЛБАЛЫ В СОСТАВЕ ФОНДА НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РК

Появившись тысячи лет назад в бескрайних степях Центральной Азии, балбалы продолжают свое существование на обширной географической территории от северного Причерноморья до бескрайней Монголии. Не случайно балбалы, сохранившие свои тайны на протяжении всей истории, являются предметом научных исследований. Цель создания балбалов была предметом постоянного исследования вплоть до конца XIX века. Однако, благодаря изучению и расшифровке орхоно-енисейских письменных источников, историческая загадка балбалов постепенно стала раскрываться.

В статье анализируются научные подходы исследования таких музейных экспонатов, как балбалы, находящиеся в составе фонда Национального музея Республики Казахстан.

Ключевые слова: Средняя Азия, Казахстан, Национальный музей, балбалы, каменные изваяния.

Введение

Традиция возведения балбал занимает важное место среди погребальных традиций, существовавших у доисламских тюрков и возникших вместе с верой шаманизма. Надгробия с каменными изваяниями, возведенными вокруг могил умерших, в доисламских тюркских обществах называются балбалами. Балбалы представляют объемные скульптурные надгробные памятники, воздвигнутые на местах погребений в честь умерших воинов и важных персон, которые занимали определенное место в обществе. Особенно в периоды, когда вера в шаманизм была распространена в среднеазиатских обществах (Досымбаева, 2006:93).

Диапазон дат, когда была замечена традиция возведения каменных скульптур, находится между VI-XIII веками. Это временное ограничение также дает представление о территориальных рамках памятников. Собственно говоря, каменные изваяния продолжали свое существование в Дешт-и Кипчаке и в последующий период, а также в таких географических районах, как Сибирь и Алтай, где с древнейших времен жили тюрки. Обычай изготавливать скульптуры, существовавший таким образом у тюрков с давних времен, закончился в XIII веке. Существуют различные мнения относительно причин исчезновения статуарных памятников древних тюрков: одни связывают исчезновение с монгольским нашествием, другие – с усилением

влияния ислама в регионе (Красильников-Тельнова, 2000: 231).

Чаще всего изваяниями изображались мужчины с монголоидными чертами лица, вместе с тем имеются и женские фигуры. Помимо техники контурного резного рисунка по плоскости камня, есть примеры изваяний с оружием, в одежде и с кубками в руке.

Предметом исследования являются «Балбалы в составе фонда Национального музея Республики Казахстан». В данной работе мы исследовали двадцать пять балбалов в составе фонда. Эти балбалы делятся на две группы: с фигурами и без фигур. Фигурные балбалы сами образуют две отдельные группы под названием женские и мужские балбалы. В составе фонда имеются 4 балбала с женскими фигурами, 19 балбалов с мужскими фигурами и 2 балбала без фигур. Каменные изваяния обрабатывались методами вытёсывания, шабрения и рельефа. Также использовалась точечная техника (Шер, 1966: 11).

Балбалы и их происхождение

Исследователи постоянно искали ответы на вопросы о происхождении каменных изваяний. Современных исследователей все больше привлекает внимание всестороннее исследование балбалов, тайна которых до сих пор полностью не раскрыта. Одни источники свидетельствуют, что традиция возведения балбал принадлежит ближневосточным народам, а другие – среднеазиатским народам, ведущим кочевой образ жизни. Балбалы, одни из молчаливых и самых загадочных свидетелей истории на обширной территории в степях Средней Азии, часто встречаются и в древнетюркских обществах (Choruhlu, 1998: 20-21), (Рис.1: 1,2).

Нет сомнений в образе жизни и системах верований тюрков, есть понимание жизни после смерти и подготовки себя к этой жизни. В таком понимании традиция возведения балбал стала одним из важных религиозных ритуалов общества. На самом деле, в тюркском

Рис. 1: 1,2. Каменное изваяние. Южный Казахстан. V-VII вв. (Из фонда Национального музея РК, Инв. № ҚРҰМ нқ – 1368)

Fig. 1: 1,2. Stone sculpture. South Kazakhstan Region. V-VII cc. (From the fund of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Inv. NM RK nk– 1368)

обществе, придерживающемся этой традиции, возведение балбал умершим рассматривалось и как уважение к умершему, и как чуть ли не поклонение в обществе. Балбалы – символ силы и отваги, воздвигаемые вокруг могил усопших и представляющие врагов, убитых при жизни усопшего (Худяков, Табалдиев, 2009: 68-87).

Балбалы могут быть простыми камнями, а также камнями, оформленными фигурами по значимости убитого врага и на которых изображен враг, а трехмерность, наблюдаемая в скульптурах, в этих камнях не просматривается. Однако, наряду с изваяниями, имеющими многочисленные детали, достаточно большое количество балбал представляют собой только схематическое изображение лица. Некоторые источники объединяют балбалскую традицию с оленными камнями. Они связывают это с деформацией камней в контексте тюркской культуры в географии Туркестана (Умарходжиев, 2013). Первые примеры относятся к доисторическим временам. Их можно найти в «Оленных камнях» кочевников

раннего периода, традиция, которая с тех пор практикуется в Евразии (L. Muzio Ciro, 2002: 431), (Рис.2: 1,2).

Частично скульптурные памятники, называемые «Оленными камнями» существовавшие во времена гуннов, также встречаются в географии тюрков. Традиция превращать убитого врага в камень и воздвигать вокруг могилы статую, именуемую Балбалом, свидетельствует о героизме владельца гробницы. У тюрков после погребальной церемонии вокруг могилы возводили Балбалы, чтобы обозначить врагов, убитых воином. Количество балбалов варьируется в зависимости от количества врагов, убитых умершим при жизни. Например, установлено, что на участке, простирающемся к востоку от входа в Култегинский могильный комплекс, находится 169 балбалов. Они представляли собой врагов, которых умерший убил при жизни. Если усопший враг был важной персоной, то в мотивах каменных изваяний будут присутствовать пояса и мечи. В основе

Рис. 2: 1,2. Каменное изваяние. Южный Казахстан. XI в. (Из фонда Национального музея РК, Инв. № ҚРҰМ нқ 26328/1-2)

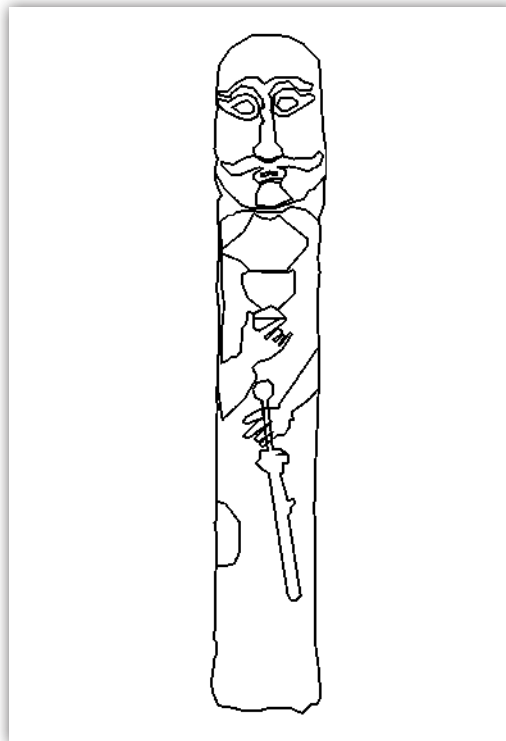

Fig.2: 1,2. Stone sculpture. Southern Kazakhstan. XI century. (From the Fund of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Inv. № NMRK nk 26328/1-2)

этого лежит традиция завязывания пояса средневековых тюрков (Веселовский, 1915: 22; Belli, 2001: 429; Худяков, Табалдиев, 2009: 37).

Балбалы воздвигались на горах, холмах, берегах рек, курганах и культовых центрах, которые тюрки считали священными местами. Помимо китайских источников, в орхонских надписях также содержатся очень ценные сведения о том, где и как были возведены каменные статуи. Например, в трудах Пьен-Йи-Ти-эна, которые датируются 552-556 годами, говорится: «После захоронения тела рядом с местом захоронения кладут камни. Количество этих камней пропорционально количеству врагов, которых воин убил при жизни. Если он убил одного мужчину, стоит один камень. Есть люди, для которых воздвигнуты сто и тысяча камней...». Китайский историк Тань Чу, напротив, приводит следующие важные сведения о погребальном обряде тюрков и воздвигнутой статуе: «...После совершения погребального обряда они воздвигают статую в образе усопшего и изображающего героизм, который он совершил при жизни...». (Войтов, 1987:78; Belli, 2001: 430-431; Baibosynov, 1996: 50).

Каменные изваяния в разное время назывались по-разному. В Орхонских надписях они упоминаются как Балбалы. Предложение: «Когда мой отец Каган умер, мы воздвигли статую» Орхонские надписи свидетельствуют о том, что статуя была сделана для владельца могилы. Для Балбала используется следующее предложение: «Я убил киргизского хана и приказал сделать Балбал» (Малов, 1951: 23, 39).

По А.Н.Бернштаму: «Первая цель создания балбалов – символизировать могущественного врага, которого он убил». Однако, балбалы олицетворяли не только убитых врагов, они возводились и в честь погибших воинов.

Это показывает, что данные памятники обычно представляют с собой простые резные камни, сформированные в соответствии с важностью убитого врага, для того, чтобы убитый враг служил, защищал и наблюдал за воином в загробном мире. Огромное количество камней вокруг могилы символизируют героизм и силу усопшего (Худяков, Табалдиев, 2009: 71).

Тюркские каменные изваяния, которые были воздвигнуты с *Малой Азии* до Монголии, в VI-XIII вв. являются отражением степной культуры и образа жизни кочевников (Belli, 2001: 429).

Тюркские общины, придерживающиеся старой веры, молятся каменным статуям в человеческом облике и дают обеты.

После распространения ислама в среднеазиатских государствах и его глубокого заселения в регионе, традиция изготовления каменных изваяний стала постепенно исчезать. Балбалы отражают культуру и стиль одежды того периода, в котором они были возведены. *Пояса, относящиеся к тюркскому периоду, полученные изученные при раскопках в курганах и изученных на балбалах отражают характеристики поясов* (Дашкевич, Трыяски, 1982: 130-140; Кубарев-Кубарев, 2013: 14, Табалдиев, 2009:74).

Балбал – древнетюркское слово. Слово балбал состоит из двойного слова: бал+бал, что означает ударить, бить и стучать. Традиция выстраивания балбал довольно распространена в старом тюркском обществе. Эта традиция сохранилась почти во всех тюркских обществах, от скифов, считающихся одним из древнейших тюркских обществ, до гуннов и тюрков. В результате научных исследований балбалов всегда было любопытно, когда и с какой целью были возведены эти обелиски и статуи. Традиция воздвигать статуи на могилах или рядом с ними, особенно как неотъемлемый элемент тюркской культуры, встречается и в китайской культуре. В отличие от традиции тюркских обществ, традиция возведения скульптур, встречающаяся в китайской культуре, представляет собой скульптуры животных и мифических существ. У тюрков, напротив, была традиция воздвигать изваяния в человеческом обличье. Вера в то, что эти статуи принадлежат врагам, убитым во время войны, и что убитые вражеские солдаты продолжают служить воину на том свете, довольно распространена в старотюркском обществе (Бейсенев, 2000:86).

Существуют разные мнения о происхождении слова балбал. В. Радлов объяснил это слово как «Каменный памятник, воздвигнутый в честь умершего». Значение слова смешивалось с такими понятиями, как «каменное изваяние», «бедиз» и «каменная баба». И всех их называли балбалами. Однако размеры и назначение этих статуй совершенно разные. Балбалы – символы врагов, убитых лежащим в могиле человеком. Их дух живет в этом камне. Балбалы ставились один за другим

рядом с руническими памятниками бенгу. Число балбалов достигало тысячи.

В отличие от каменной бабы, бедиз-балбалы представляют собой камни типа менгира, которые лишь принимают человеческую фигуру с вырезанными и сколотыми линиями и представляют собой убитого врага. Однако его не следует путать с менгирами, которые можно увидеть в разных странах мира. Следует отметить, что балбалы размещают только вокруг могилы. Из китайских источников понятно, что в китайской культуре необработанные камни подобны балбалам. В некоторых источниках пишут, что балбал делают из дерева. Свидетельствуя об этой традиции среди огузов, Ибн Фадлан описывает эту ситуацию следующим образом: «Если умерший убил врага при жизни, то на его могиле было посажено дерево в виде числа убитых им людей, они его слуги и они будут служить ему на небесах» (Belli, 2001: 434; Rasim: 1986: 44).

Методы

В ходе проведения исследования были прослежены два этапа. Первым из них является определение источников и объяснение упомянутых в источниках балбалов. Было проведено исследование изваяний, идентифицированных по имеющимся публикациям в библиотеке Национального музея Республики Казахстан и в Национальной академической библиотеке страны.

На втором этапе, в ходе исследований, проведенных в фонде Национального музея РК, были произведены промеры балбалов, сделаны их подробные фотографии и зарисовки.

Балбалы сгруппированы по двум основным категориям: фигурные и безфигурные.

Полученные результаты

В фонде Национального музея Республики Казахстан было идентифицировано 25 балбалов. Большая часть балбалов выставлены в зале Древнетюркской цивилизации музея и привезены из разных уголков Казахстана. Фигурные балбалы были рассмотрены как мужские и женские фигуры.

Скульптуры женщин *тюркского периода* выбираются с детальной проработкой

деталей платья и более округлым и мягким продолжением контурных линий.

Среди женских скульптур широко распространено мнение, что фигуры, изображенные с трехрогой головой, похожей на корону, представляют «Мать Умай». Богиня Умай, в тюркской мифологии является символом плодородия и продуктивности, также выступает в качестве защитницы детей и молодых существ. В этом типе Балбалы обычно имеют сережки в ушах и иногда изображаются держащими чашу. Их изготавливали с помощью техники шабрения или скалывания (Досымбаева, 2013: 53). (Рис. 3: 1,2).

Среди исследованных балбалов еще один тип – балбалы с мужскими фигурами. Эти балбалы изготавливались техникой рельефа, шабрения или резьбы. Черты воина особенно выражены в балбалах с мужской фигурой. Среди наиболее отличительных особенностей является то, что они держат чашу в левой руке и меч – в правой руке. Кроме того, на камне также выгравированы детали пояса, на котором крепится меч к талии балбалов. Еще одной отличительной чертой является изображение широких бровей, миндалевидных глаз, носа с выступающими ноздрями и усов, с закрученными вверх концами выполненными в технике барельефа с особой тщательностью (Досымбаева, 2013: 86). (Рис. 4: 1,2).

Наряду с изваяниями, имеющими перечисленные детали, достаточно большое количество стел представляет собой только схематическое изображение лица или головы человека. Балбалы, которые обычно встречаются у этого вида, были вырезаны в форме овала и сглажены.

Когда мы исследуем различие фигур, наблюдаемые в каменных скульптурах, вопросы о значении скульптур и цели их возведения возрастают и усложняются.

По общему мнению, каменные статуи принадлежат взрослым и делятся на мужчин и женщин в зависимости от их пола. По позе они группируются на сидячих, стоячих и полусидячих Мир науки занял вопрос: «Почему статуи изображаются в разных позах?». Можно предположить, что мужские статуи изображают правителей или воинов, но существование женских статуй и тот факт, что они изображены в разных позах, *подтверждает*, что вопрос не так прост.

Рис. 3: 1,2. Каменное изваяние женщины.
 Центральный Казахстан. XI в.
 (Из фонда Национального музея РК, Инв. № Инв.
 № ҚРҰМ нқ 28139)

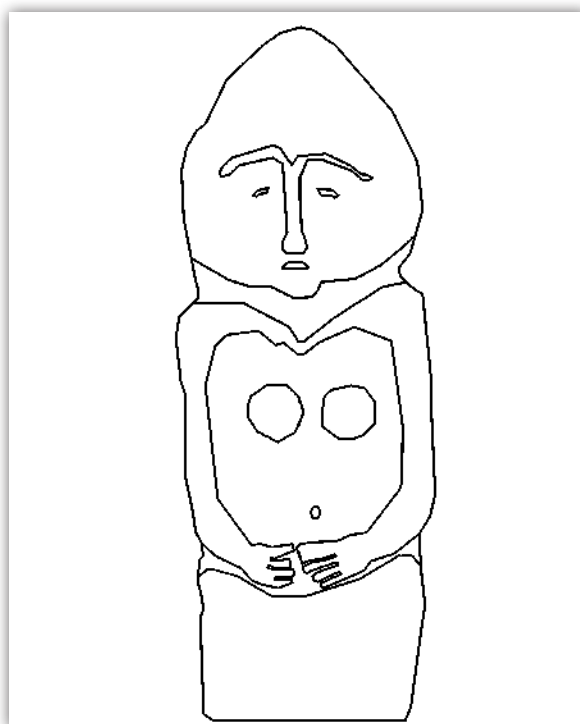

Fig.3: 1,2. A stone statue of a woman. Central
 Kazakhstan. XI century. (From the Fund of the
 National Museum of the Republic of Kazakhstan, Inv.
 No. NMRK nk 28139)

Рис. 4: 1,2. Каменное изваяние мужчины.
 Туркестанская область. IX-XI вв. (Из фонда
 Национального музея РК, Инв. № ҚРҰМ нқ 24618)

Fig.4: 1,2. A stone statue of a man. Turkestan region. IX-
 XI centuries. (From the Fund of the National Museum of
 the Republic of Kazakhstan, Inv. No. NMRK nk 24618)

На данный момент стоящие женские статуи представляют женщин, потерявших своих мужей на войне. Есть мнение, что статуи сидящих женщин, наоборот, изображают женщин, чьи мужья не погибли на войне. Существует также идея, что высокопоставленные воины изображены стоящими, а главы богатых семей изображены в сидячем положении. Идея о том, что стоящие фигуры являются воинами, опирается на факт наличия обилия материала на талиях стоящих статуй. В самом деле, весьма интересно, что в то время как все стоящие статуи изображены вооруженными, ни одна из сидящих статуй не имеет оружия (Федоров-Давыдов, 1966: 167-186; Пилипчук, 2013: 59).

Обсуждение и вывод

Традиция возведения балбал занимает важное место среди материальных культурных ценностей ранней тюркской истории и представляет собой погребальный обычай, наблюдаемый в среднеазиатских, переднеазиатских тюркских общинах. Важнейшей традицией тюркской культуры, которая до сих пор остается неизменной, является культ могилы и погребальные обычаи. Тюрки всегда уважали своих умерших предков и считали своим долгом сохранить память о них. Эта вера/уважение была оценена учеными как культ предков-героев у тюрков.

Тюрки верили, что духи их предков жили в природе и что некоторые живые существа, которых они видели в природе, представляли их умерших предков. Хотя точно неизвестно, когда именно у тюрков зародилась традиция возведения балбал. Многие исследователи утверждают, что первыми образцами этой традиции являются менгиры. Эта традиция, получившая все большее распространение в последующие периоды, стала постепенно отступать после принятия и распространения ислама среди тюркских общин.

Хотя было проведено много исследований о причинах возведения балбалов и их месте в погребальных традициях, к сожалению, комплексного изучения архитектурных форм и развития этих памятников не проводилось.

Многие исследователи довольствовались общими сведениями о балбалах, а общепринятой в научном мире классификации этих памятников не существовало.

В результате проведенных нами исследований сделан вывод, что все эти памятники, воздвигнутые в курганах или культовых центрах с женскими фигурами (Умай Ана) и балбалы с мужскими фигурами считаются балбалами-воинами/солдатами.

Предложения

Предполагается, что традиция создания балбал у изголовья могилы, а также их количество зависело от убитых врагов при жизни умершего. Тюрки верили и воздвигали балбалы с пониманием того, что усопший будет служить ему в загробной жизни. Своего рода это религиозный ритуал, связанный с образом жизни и верованиями доисламских тюркских обществах.

При оценке того периода лучше понимается, насколько важна для общества традиция создания балбал. Они, несомненно, занимали очень важное место в древнетюркском обществе.

Балбалы, одни из старейших и молчаливых свидетелей тюркской цивилизации. Одна из древнейших цивилизаций в мире важна с точки зрения прояснения таких вопросов, как система верований, образ жизни и мировоззрение тюркской культуры. Балбалы, являющиеся свидетелями тысячелетней истории, высеченной на камне на обширной территории Средней Азии, прародины тюрков, также имеют очень большое значение с точки зрения того, чтобы быть народным достоянием. Для этого следует поощрять научные/академические исследования, чтобы балбалы, которые являются одними из древнейших очевидцев нашей истории, заняли то место, которое они заслуживают в научном мире. Сохранение и передача каменных изваяний будущим поколениям предотвратит разрыв связи между прошлым и будущим. Дарить и защищать ту ценность, которую заслуживают балбалы – сохранять тысячелетнюю память нации.

Литература

1. Байбосынов К. Каменные изваяния Жамбылской области. – Алматы: Онер. 1996. – 176 с.
2. Бейсенов А. Балбал. Түркістан. Халықаралық энциклопедия. – Алматы, 2000. – 173 б.
3. Веселовский Н.И. Современное состояние вопроса о каменных бабах или «балбалах». – Одесса, 1915. – 40 с. + 14 табл.
4. Войтов В.Е. Каменные изваяния из Унгету. Центральная Азия: новые памятники письменности и искусства: сб. ст. / отв. ред. Б.Б. Пиотровский, Г.М. Бонгард-Левин. – М.: Наука. 1987. С. 75-83.
5. Дашкевич Я.Р., Трыярска Э. Каменные бабы Причерноморских степей: коллекция из Аскании-Нова. – Вроцлав: Институт истории материальной культуры ПАН, 1982. – 370 с.
6. Досымбаева А.М. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. – Алматы: Seuvic Press, 2013. – 250 с.
7. Досымбаева А.М. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. – Алматы: Комплекс, 2006. – 168 с.
8. Красильников К.И., Тельнова Л.И. Половецкие изваяния среднего Подонцовья: Типология, эволюция, хронология (по материалам коллекций Луганской области). Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет. Т. 1. 2000. – С. 227-244.
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва, 1951. – 451 с.
10. Пилипчук Я.В. «Половецкие бабы» как источник по социальной истории кыпчаков. Казахская цивилизация. №3 (52). – Алматы, 2013. – С. 57-68.
11. Умарходжиев А. Тайные Знаки «Балбалы». – Алматы: Продюсерский центр Gala Tv, 2013.
12. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – Москва, 1966. – 276 с.
13. Худяков Ю., Табалдиев К. Древние тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2009. – 292 с.
14. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – Москва: Наука, 1966. – 140 с.
15. Belli O. Archaeological Surveys in Kazakhstan and Kyrgyzstan. İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000). – İstanbul, 2001. pp. 427-435.
16. Ciro L. M. Archaeological Traces of Early Turks in Transoxiana: An Overview. Coins, Art and Chronology II. – Vienna, 2010. pp. 429-442.
17. Choruhlu Yaşar. Ranniy period turkskogo iskusstva. – Stambul: Kabalj, 1998. – 158 p.
18. Rasim E. Kamennaya Plastika Azerbaidzhan. – Baku: Ishyk, 1986. pp. 42-47.

References

1. Baybosynov K. Kamennyye izvayaniya Zhambylskoy oblasti. – Almaty: Oner. 1996. – 176 p.
2. Beisenov A. Balbal. Turkistan. Halykaralyk enciklopedya. – Almaty, 2000. – 173 p.
3. Veselovskiy N. Sovremennoye sostoyaniye voprosa o kamennykh babah ili «balbalah». – Odessa, 1915. – 40 p. + 14 tabl.
4. Voytov V.E. Kamennyye izvayaniya iz Ungetu. Tsentralnaya Aziya: novyye pamyatniki pismennosti i iskusstva: sb. st. / отв. ред. Б.Б. Пиотровский, Г.М. Бонгард-Левин. – М.: Nauka, 1987. pp. 75-83.
5. Dashkevich Y.R., Tryarski E. Kamennyye baby Prichernomorskikh stepey: kolleksiya iz Askanii-Nova. – Vrotslav: Institut istorii material'noy kul'tury PAN, 1982. – 370 p.
6. Dosymbayeva A.M. Istoriya tyurkskikh narodov. Traditsionnoye miovozzreniye tyurkov. – Almaty: Seuvic Press, 2013. – 250 p.
7. Dosymbayeva A.M. Zapadnyy Tyurkskiy kaganat. Kulturnoye naslediye kazakhskikh stepey. – Almaty: Kompleks, 2006. – 168 p.
8. Krasil'nikov K.I., Tel'nova L.I. Polovetskiye izvayaniya srednego Podontsov'ya: Tipologiya, evolyutsiya, khronologiya (po materialam kollektsey Luganskoy oblasti). Stepi Yevropy v epokhu srednevekov'ya. – Donetsk: Donetskii natsional'nyy universitet. T. 1. 2000. pp. 227-244.
9. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksty i issledovaniya. – Moskva, 1951. – 451 p.

10. Pilipchuk Y.V. «Polovetskiye baby» kak istochnik po sotsialnoy istorii kypchakov. Kazakhskaya tsivilizatsiya. №3 (52). – Almaty, 2013. pp. 57-68.

11. Umarchodzhiev A. Taynyye Znaki «Balbaly». – Almaty: Prodyuserskiy tsentr Gala Tv, 2013.

12. Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoy Yevropy pod vlastyu zolotoordynskikh hanov. Arkheologicheskiye pamyatniki. – Moskva, 1966. – 276 p.

13. Khudiyakov Y.U., Tabaldiyev K. Drevniye tyurki na Tyan-Shane. – Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN, 2009. – 292 p.

14. Sher Y. A. Kamennyye izvayaniya Semirechya. – Moskva: Nauka, 1966. – 140 p.

15. Belli O. Archaeological Surveys in Kazakhstan and Kyrgyzstan. İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000). – İstanbul, 2001. pp. 427-435.

16. Ciro L. M. Archaeological Traces of Early Turks in Transoxiana: An Overview. Coins, Art and Chronology II. – Vienna, 2010. pp. 429-442.

17. Choruhlu Yaşar. Ranniy period turkskogo iskusstva. – Stambul: Kabalj, 1998. – 158 p.

18. Rasim E. Kamennaya Plastika Azerbajjana. – Baku: Ishyk, 1986. pp. 42-47.

Әбішева А.А.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: aabisheva691@gmail.com

Abisheva A.A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: aabisheva691@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ БАЛБАЛ ТАСТАР

Мыңдаған жылдар бұрын Орталық Азияның ұланғайыр жерінде тамыр жайған балбал тастар Солтүстік Қара теңізден Моңғолияға дейінгі кең географиялық аймақта шоғырланған. Тарихтың куәсі болып табылатын балбал тастардың ғұрыптық орындарға орнатылуының сыры ғылыми зерттеулерге арқау болып келді. Бұл құпия XIX ғасырдың соңына дейін жалғасып келді. Алайда, Орхон-Енисей жазба деректерінің арқасында ескерткіштердің мәні ашыла бастады. Балбал тастар сақталған елдің бірі – Қазақстан. Бүгінгі күнге дейін Қазақстанда нақты қанша балбал бар және олардың бүгінгі күнге дейін қандай күйде сақталғаны белгісіз. «ҚР Ұлттық музейінің қорындағы балбал тастар» атты еңбекте Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің қорында тұрған балбал тас ескерткіштері қарастырылды.

Түйін сөздер: Орта Азия, Қазақстан, Ұлттық музей, балбал тастар, тас мүсіндер.

BALBALS AS PART OF THE FUND OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Balbals, which took their root thousands of years ago in the boundless steppes of Central Asia, continue to exist on a vast geographical territory from the northern Black Sea coast to Mongolia. It is no coincidence that balbals, which kept their secrets throughout history, are taken as a subject of research study. The purpose of creating balbals was a frequent subject of constant research until the end of the 20th century. However, thanks to the studies and deciphering of the Orkhon-Yenisei written sources, the historical mystery of the Balbals gradually began to be revealed.

The article gives the analyses of scientific approaches to the study of such museum exhibits as balbals, which are part of the fund of the National Museum of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Central Asia, Kazakhstan, National Museum, balbals, stone sculptures.

Жайлыбай Д.Ж.

Еуразия ғылыми-зерттеу институты

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: daulet_87@bk.ru

ХІХ-ХХ ғғ. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МӘДЕНИ МҰРАНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

Қазақ халқының неке және отбасы мәселесі қазіргі кезде жан-жақты қарастырылған тақырып болып табылады. Алайда қазақ халқының неке және отбасындағы материалдық емес мәдени мұра үлгілерінің ежелгі кезеңдерден бері әртүрлі қалыптасуы қазіргі кезде зерттеушілер үшін өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Бұл қазақ халқының тіршілік жүйесіндегі отбасылық дәстүрлер мен ырымдар бір-біріне байланысты екенін көрсетеді. Осы дәстүрлердің өзара байланысуы қазақтың дәстүрлі құқық жүйесінің қалыптасуына да зор ықпал етті. Атап айтар болсақ, некелесу үрдісіндегі қалың мал төлеу, жасау беру және қазақ отбасындағы әйел мен ердің орны дәстүрлі құқық жүйесімен сипатталды. Сондай-ақ қазақ отбасындағы дәстүрлер мен әдеттердің тұтас құндылығы материалдық емес мәдени мұраны толықтырып отырды. Бұл өз кезегінде қазақ этномәдениетінің барлық қырларынан көрініс тапты.

Қазіргі кезде әртүрлі трансформацияға түскен бұл дәстүрлі мәдениет үлгілері еліміздің материалдық емес мәдени мұрасы ретінде түсіндіріледі.

Түйін сөздер: материалдық емес мәдениет, неке, отбасы, сый, қалың мал, жасау, дәстүр, ырым, мәдениет, дәстүрлі құқық.

Кіріспе

Қазақ халқындағы неке және отбасындағы дәстүрлі құқық жүйесі әр кезде түрлі өзгерістерге толы болды. Себебі, бұл дәстүрлі құқық жүйесінің қалыптасуына этностың өзара байланысы, тұрмыс-тіршілігі, отбасы формасы мен туыстық қатынастары тікелей әсер етті. Соның ішінде этностың тіршілік ету формасы мен өмір сүруі қоршаған ортасы неке және отбасындағы дәстүрлердің қалыптасуының негізгі қайнар көзі болды. Отбасы және неке

байланысындағы сый алмасуы жүйесіндегі өзгерістер шаруашылықпен тығыз байланыста болды. Мұны ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы арнайы зерттеулерден байқаймыз. Қазақтардың неке және отбасы дәстүрлерінде, қалың мал мен қыздың жасауын беру мәселесінде ортақ ұқсастықтардың болуы көптеген факторларға байланысты болды. Соның ішінде отбасылық дәстүрлердегі өзгерістердің жиі кездесуі аймақтағы тарихи кезеңдердің ықпалында болды. Мұндай өзгерістер көбінесе ХІХ

ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында айқын көрініс табады. Сондай-ақ, еліміздің батысы мен оңтүстік аймағында орналасқан көшпелі және отырықшы қазақтар арасындағы отбасылық дәстүрлерінен өзара ұқсастықтарды көреміз.

Жалпы аймақтар арасындағы шаруашылық байланыстар неке және отбасындағы дәстүрлерге де тікелей әсер еткені белгілі. Соның ішінде қалың мал төлеу, қыз жасауын беру дәстүрлері, оның көлемі әр этностың тіршілік қамы жүйесіне негізделді.

Деректер

Қазақ халқының неке және отбасындағы материалдық емес мәдени мұра мәселесіне байланысты арнайы зерттеулердің қалыптасуы XIX ғасырдың екінші жартысын қамтиды. Бұл кезеңдегі еңбектер қазіргі кезде бір жағынан деректер тобына да жатады. Соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі отбасындағы ерекшеліктер Г. Загряжскийдің «Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву» (Загряжский, 1876: 157-158), В.Д. Троновтың «Обычаи и обычное право киргиз» (Тронов, 1891: 71-75), И. Козловтың «Обычное право киргиз» (Козлов, 1882: 330-332) сияқты зерттеушілердің еңбектерінде және А. Подварков «Брак и развод у киргиз» атты еңбегінде қалың малдың берілуі мен оның жолдары сипатталады (Подварков, 1910: 62-64).

Ал Х. Кустанаевтың «Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов» (Кустанаев, 1894: 23-32) еңбегі және И. Ибрагимовтың «Этнографические очерки киргизского народа» еңбегінде қазақ халқындағы қалың малдың көлемі және оған не кіретіні жан-жақты көрсетілген (Ибрагимов, 1872: 126-144).

Қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне қалың малдың көлемі мен оның құрамы жөнінде М.А. Леваневский (Леваневский, 1895: 76-78), Л. Мейер (Мейер, 1865: 252-254), Ы. Алтынсарин (Алтынсарин, 1870: 104-116), Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889: 55-56), Н. Изразцов (Изразцов, 1897: 72-83) сияқты зерттеушілер пікір білдірген.

Талқылау

Отбасындағы дәстүрлі құқық жүйесі мен материалдық емес мәдени мұраның қалыптасуы адамзат тарихындағы қоғамдық құрылыстың алғашқы кезеңдерінен сипат алатыны белгілі. Осы жағдайда отбасындағы сый алмасу жүйесі Батыс антропологтарының назарынан тыс қалмады. Соның ішінде Полинезия және Меланезия аралдарынан жинақтаған материалдарды талдаған М. Мосс өзінің «Опыт о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах» (Мосс, 1996: 134-148) атты еңбегінде алғашқы қауымдық құрылысы мәдениетінде өмір сүріп отырған тайпалардың тұрмыс-тіршілігіндегі сый алмасу жүйесін, өзара құқықтық қатынастарын қарастырған. Зерттеуші бұл қоғамдағы сый алмасу жүйесінің бірнеше формасын анықтап, оның экономикалық және моральді принциптерге негізделгенін көрсетеді. Сонымен қатар, Мосстың еңбегінде әйел мен еркек арасындағы, тайпалар арасындағы сый берудің рәсімдері беріледі. Мұнда ерлі-зайыптылар арасындағы сый беру жағдайы ортақ бала дүниеге келгеннен кейін қайтарымсыз өзара сый алмасатынын жазады. Бұл тұрғыда Б. Малиновскийдің «Аргонавты западной части Тихого Океана» (Малиновский, 2004: 102, 350) атты еңбегінде Тробриан аралдарындағы тайпалар арасында «кула» атауымен берілетін бағалы тастардың сыйлықтар жүйесі жазылады. Мұнда аралда тіршілік етіп отырған тайпалар арасындағы сый беру әдістері мен жөн-жоралғылары сипатталады. Жалпы, алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетіндегі сый алмасу жүйесі жөнінде Леви Брюль, Леви Стросстың және басқа да батыстық антропологтардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Ал, қазақ қоғамындағы неке және отбасылық қатынастар мәселесі Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқындағы семья мен неке» (Арғынбаев, 1973: 172) еңбегінде, З.К. Сұрағанованың «Обмен дарами в казахской традиционной культуре» (Сураганова, 2009: 118) атты еңбегінде және басқа да авторлардың зерттеулерінде кездеседі.

Жалпы бұл еңбектерде қазақтардың материалдық емес мәдениеті мен дәстүрлі құқық жүйесіне байланысты теориялық мәселелер қарастырылады.

Қазақ халқының неке және отбасындағы дәстүрлі құқық мәселелерін зерттеуде тарих ғылымына ортақ деректанулық әдістер қолданылады. Тақырыпқа қатысты деректер мен әдебиеттерді жинақтау, жүйелеу және салыстырмалы әдістермен қатар, деректерді ішкі және сыртқы сыннан өткізу ұтымды болып табылады. Сонымен қатар, аталмыш дәстүрлердің өзара ортақ ұқсастықтарын анықтауда кросс мәдени талдаулар қажет етеді. Соның ішінде этнографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері қолданылады.

Әдістер

XIX-XX ғғ. қазақ халқының отбасылық қатынастарындағы материалдық емес мәдени мұра мәселелерін қарастыру жалпы ғылымға ортақ әдістер арқылы жүзеге асады. Соның ішінде XIX ғасырларда қалыптасқан арнайы әдебиеттерді жинау, жүйелеу, деректерді талдау, сыннан өткізу әдістері кең қолданысқа ие. Сонымен қатар, қазіргі кезде ел арасында кешенді этнографиялық әдістер арқылы экспедициялық жұмыстар жүргізу аталмыш тақырыптың жан-жақты қарастырылуына мүмкіндік береді.

Нәтижелер

XVIII-XIX ғғ. қазақ даласына келген орыстың әскерилері, зерттеуші шенеуніктері еліміздің барлық қыр-сырын қамтып зерттеуге тырысты. Соның ішінде табиғат, географиялық орналасулар, топонимика және елдің дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрпына ерекше мән берді. Бұл олардың отарлық саясатын жеделдетуге және оны қолайлы етуге мол мүмкіншілік туғызды. Осындай бағыттағы орыс зерттеушілері үшін қазақтың дәстүрлі құқықтарын түсіну және оны зерттеу ауадай қажет болды десек қателеспейміз. Бұл олардың жергілікті қоғамды түсініп, келесі саяси стратегияларын жүзеге асырудың жеңіл жолы болды.

Қазақ даласын алғашқылардың бірі болып, И.П. Фальк, И.Г. Георги, П.-С. Паллас, Н.П. Рычков, Я.П. Гавердовский, А.И. Левшин және т.б. көптеген зерттеушілер келіп зерттеді. Олардың еңбектері жалпылама қазақ даласының табиғи жағдайын, климатына және даладағы саяси мәселелер, әкімшілік

территориялық бөліністер және ұлт-азаттық көтерілістерді де қамтыды. Сонымен қатар, қазақ этномәдениетіне басты назар аударды. Бұл жарияланымдардың қатарынан қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне де қатысты айшықты зерттеулерді табуға болады. Жалпы XIX ғасырда орыс зерттеушілері үшін қазақ даласы негізгі зерттеу объектісі болды.

Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесін зерттеу барысында алдымен билер институтына аса назар аударуға болады. Билер институты қазақ даласында негізгі құқықтық негіздерді қалыптастырушы және біріктіруші рөл атқарды. Билердің шығарған үкімдері мен шешімдері XIX ғасырдың ортасында ерекше назарға ілінді. Себебі, қазақ даласын отарлай бастаған Ресей империясының әкімшілік реформалары тұсында қазақ қоғамында билердің қызметі күшейді.

Қазақ даласындағы билер институты жөнінде алғашқылардың бірі болып П.И. Рычков «Ордалардағы билік барынша демократиялық негіздерге сүйенеді, кім қарт және бай болса соны сыйлайды» деген еді, сондай ақ, И.П. Рычков қазақ қоғамындағы биліктің үш сатысын атап көрсетеді: біріншісі, қожалар; екіншісі, билер; үшіншісі, сұлтандар деп көрсетеді (Рычков, 1896: 72). Бұндағы мәселе билердің рөлінің өзі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтың ерекше бағаланатынын көрсетеді және даладағы демократияның негізін билер қамтамасыз етіп тұрғандығын білдіреді. XIX ғасырдың басы қазақ даласына зерттеушілер мен әскери шенеуніктердің ең көп келгендігімен ерекшеленеді. Соның ішінде Я.П. Гавердовскийдің халықтық судьяны қазақтардың би деп атайтыны, олар бай және сөзге шешен екенін келтірген мәліметтерін атап айтуға болады. Билердің шешімдері басқалардан басымдыққа ие екендігін көрсетеді (Гавердовский, 2007: 340). Сондай-ақ Я.П. Гавердовский дәстүрлі құқықты зерттеу барысында дала заңдарының әдеттік нормаларына да аса мән берген. Ал, көшпенділердің дәстүрлі құқық жүйесін В.В. Григорьев қазақтардың сот жүйесіне басқа да дамыған елдердің өзі қызығушылықпен қарайтындығын айтады (Григорьев, 1871: 64).

А.И. Крахалевтің зерттеуінше қазақтың дәстүрлі құқығы көне заманғы формаға жатады және астарда көптеген ел ішіндегі даулы мәселелер шешілетіндігін айтқан.

Сонымен қатар, елдің барлығы қандай да бір даулы мәселелерін шешу үшін жүгінетінін анық көрсеткен (Крахаев, 1888: 25). Бұл мәселе төңірегінде А. Леонтьев те біраз қарастырады, ол өзінің «Обычное право киргиз: Судостройство и судопроизводство» атты мақаласында қазақтарда сот құқығы ежелден билер, сұлтандар мен хандарда болғанын ескертеді. Оның айтуынша билер рудың ішінен шығып биліктің барлық қыр-сырын жеткілікті меңгерген адам болып табылады (Леонтьев, 1890: 113–139). Жалпы, көшпелілер арасында билердің функциясы ежелден өзекті болғанын көруге болады, яғни, рудың билігін ұстаған ақсақалдар негізгі билеуші болып табылды. Ал кейін әскери қақтығыстар мен саяси ықпалдастықтар хандар мен сұлтандардың қызметін алдыға шығарды. Билер тек қана сот мәселесі емес сонымен қатар, әлеуметтік мәселелерді де терең қарастырған.

1860 жылдардың ортасында далалық қазақтардың әлеуметтік-экономикалық және құқықтық қатынастарын зерттеуге арналған арнайы комиссия құрылды. Бұл комиссияның негізгі мақсаты қазақ жерлерін ресейлік әкімшілік-территориялық және құқықтық басқаруға жалпыластыру болды. Осы комиссия құрамында қазақтың дәстүрлі құқығы мен билер институтын зерттеуде Торғай облысы әскери губернаторы А.К. Гейнс те көп еңбек етті. Алайда оның зерттеулері де кейбір даланың дәстүрлі құқығына өзінің қарама-қайшылық пікірлерін қалдырды. Ол қазақ билері атадан балаға қалдырылатын мұра ретінде көрсетіліп, қазақ қоғамындағы билерді биліктің бір формасы ретінде қарап, қолындағы билігі барлардың көпшілігі би бола алады деп атады (Гейнс, 1898: 21).

XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ қоғамында сақталып келе жатқан дәстүрлі құқық жүйесін 1871 жылы Л. Баллюсектің Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімі жазбаларының 2-басылымында жарық көрген «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона» атты мақаласында қазақтың жаза қолдану, сот жүргізу тәртібі, неке мәселесін шешу, мұра қалдыру ісін, ұрлық, қылмыстық істерді және қарыздану мәселесіндегі дәстүрлі құқық жүйелерін қарастырады (Баллюсек, 1871: 45–167). Ал 1878 жылы И.И. Ибрагимовтың Орыс географиялық қоғамы этнограф. 8 томында

«Заметки о киргизском суде» атты мақаласында кіші жүз қазақтарының салт-дәстүрлерінің заңдық күшке айналғандығын және қазақтардың сот жүргізу тәртібін иллюстрацияларымен және нақты мысалдармен келтірген (Ибрагимов, 1878: 233–257). Қазақтардың дәстүрлі құқығын зерттеген зерттеушілер қатарында басқа да ұлттармен салыстырмалы түрде зерттелген мақалалар кездеседі. Солардың қатарына С. Швецовтың «Обычно-правовые воззрения алтайцев (калмык) и киргиз. Брачные и семейные отношения» атты мақаласын атауға болады (Швецов, 1898: 1–16). Бұл мақала 1898 жылы жарық көрген. Оның негізгі дереккөзі ретінде Белағаш даласындағы қазақтардың қоғамдық қатынастары мен құқықтық жүйесі алынған. Сонымен қатар, 1891 жылы В.Д. Троновтың «Обычай и обычное право киргиз» атты мақаласы жарияланды. Мұнда неке қатынастары, мұрагерлік, жұмысшы жалдау, қылмыс пен жаза, отбасы құқығы, жетімдерді асырап алу, мүлктік құқық, жер иелену мәселелері қарастырылды (Тронов, 1891: 71–86).

1905 жылы Л.А. Словохотовтың «Народный суд обычного права киргиз Малой орды» атты еңбегінде сот жүргізу тәртібі мен сот жүйесі зерделенген болатын (Словохотов, 1905: 158). Сонымен қатар, қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі шарттары берілді. Бұл Кіші жүз қазақтары мысалы негізінде жазылған еңбек болып табылады. Ж. Ақпаевтың 1907 жылы Орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі, Семипалатинск бөлімшесі Жазбаларының 3-томында «Наброски по обычному, в частности, брачному праву киргиз-казахов» мақаласында қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі терминдері мен түсініктеріне талдау жасаған (Ақпаев, 1907: 1–11). Лаппо Д.Е. 1906 жылы «Русская мысль» журналының 10-санында «Об изучении степного права» атты мақаласын жариялады, онда Қазақстан территориясындағы құқықтық жүйені баяндай келе, әртүрлі пікірлер қосқан (Лаппо, 1906: 36–51).

Ал А.И. Мякутин 1911 жылы «Юридический быт киргизов» атты еңбегінде қазақтардың өзгермейтін міндетті құқықтарын жинақтап және оның заңдық дәрежесін басқа да халықтардың құқықтарымен салыстырып сипаттаған (Мякутин, 1911: 1–180). Жалпы, қазақ халқының құқықтық жүйесі

жөнінде әр кездерде көптеген жазбалар мен еңбектерден жақсы көріністері берілген. Ал, Д. Архангельскийдің мақаласында орыстар мен қазақтар арасындағы сот істері жөнінде кейбір күрделі мәселелерді әскери соттан гөрі халықтық сотқа жүгінудің тиімді екенін көрсетеді (Архангельский, 1864: 307-311).

XIX ғасырдағы зерттеушілердің еңбектеріндегі қазақтың дәстүрлі құқығы өз кезегінде өте өзекті мәселелердің бірі болды. Оның әлеуметтік мәні мен қажеттілігі қазақ қоғамының дамуының жаңа сатысына өту қарсаңында күрделі өзгерістер қарсаңында тұрды. Бұл қазақтың тек қана қоғамдық институттарды (билер институтын) ғана қамтымай, сонымен қатар, елдің рухани болмысына де зор ықпал еткен болатын. Билер мен ақсақалдардың дәстүрлі құқық негізін қалыптастырып, оны жаңа әлемдік судьямен салыстыра қарауы қазақ елінің демократиялық және ашық қоғам екенін көрсетті. Билердің айтқандары мен шешімдері әртүрлі эпостарда, ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталып қалды. Олардың ежелгілері қазіргі кезде аңызға айнала бастады. Алайда, осындай ерекшелікке ие болып отырған құқықтардың жалпы қазақ даласына ортақ құндылықтарды қалыптастырып сақтауы көптеген зерттеушілердің назарына әртүрлі күйде ілікті. Дегенмен, қазақтың дәстүрлі құқығының негізгі қызмет еткен кезеңдері зерттеушілердің еңбектерін салыстырып қарау ел тарихының өзекті мәселелеріне жатады.

Осылайша қазақтың дәстүрлі құқық жүйесіндегі көптеген мәселелер билер сотында қарастырылды. Ал осы сот істері негізінен отбасылық, туыстық қатынастарды қамтыды. Оның ішіне жесір дауы, қалың мал мәселесі, неке құру жағдайлары қамтылды. Мұны дәстүрлі құқық жүйесіндегі қалыптасқан салт-дәстүрлерден анықтаймыз. Жалпы, XIX ғасырдағы қазақ қоғамы үшін қалыптасқан салт-дәстүрлердің әрбірі заңдық нормалармен бекітілген болатын. Мұны негізінен салт-дәстүрдің қоғамдық қатынастарда толық орындалмауы жағдайында билер сотына жүгінуіне әкелгенін көруге болады. Сондай-ақ, туыстық қатынастардағы орын алған кейбір келеңсіздіктер билер сотына дейін дәстүрлер арқылы реттеліп отырды. Бұл мәселелерді жоғарыда аталған деректер мен зерттеулерден айқын көре аламыз.

Қазақ халқының неке және отбасындағы материалдық емес мәдениет үлгілері көптеген әдебиеттерде қамтылған. Соның басты бөлігі қалың мал тақырыбына арналады. Көптеген авторлар қалың мал жөнінде жүргізген зерттеулерінде оның төлену жолдарына, уақытына, жігіт жағының қалың мал жинау үрдісіне, алушылардың жағдайын сипаттап өтеді. Жалпы, қалың мал төлеу қазақтарда кеңінен таралды, оның көлемі де басқа халықтармен салыстырғанда көп болды.

Қазақтар арасындағы қалың мал төлеу шартты түрде сый алмасу үрдісі болғанымен, оның орындалу уақыты мен оған қатысушылардың құрамы, мұндағы жүргізілетін рәсімдер көптеген күрделі құқықтық нормалардан тұрды. Себебі, қалың мал төлеу шарттары көп жағдайда билер алдында арнайы мәселе ретінде қарастырылды.

Ал, әлеуметтік жағынан қалың мал төлеу арқылы отбасын құру неке қатынастарының ұзақ уақытқа созылуына әсер етті.

Енді қалың мал төлеу мәселесін дәстүр ретінде қарайтын болсақ, кейбір авторлар қазақтар арасындағы қалың мал төлеуді аймақтық ерекшелігіне қарай бөліп қарастырады. Бұл жөніндегі деректердің басым көпшілігі XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басына тиесілі болып табылады.

Ал заңдық құқықтық жағынан қалың мал өзіне тиесілі бірнеше бөліктен тұрады. Соның ішінде қазақ отбасындағы қыздың әкесі мен анасының орны ерекше көрсетіледі. Мұнда қызын ұзатушы ата-ананың құқықтық және мәдени деңгейі арнайы рәсімдер немесе ерекше материалдық емес мәдени дәстүрлердің орын алуы арқылы іске асатыны көзге түседі. Бұл қыздың ата-анасының «сүт ақы» сияқты төлемдерді қосымша алатынымен ерекшеленеді.

Қалың мал төлеуге қарай дәстүрлі құқық әртүрлі жағдайды қарастырады. Бұл қалың малдың төлемін қызды алуына қарай жасалатын төлем екенін анықтайды.

Қазақ халқының үйлену ғұрпының бір негізгі салты, ол «қызға берілетін» яғни, «қыз үшін төленетін мал-дүниелер» болып табылады. Қалың мал туралы әртүрлі, әр жақты түсініктер бар.

Соның ішінде «бас жақсы» үшін берілетін мал. Бұл қалың малдың «ең бастысы, жақсы» бөлігі болып табылады. Бұған төрт асыл мүлік,

мал жатады. Оларға мылтық, сауыт, жүйрік ат және атан түйе кіреді. Бұлардың әрқайсысы бес ірі қараға бағаланады. Сонда бас жақсы 20 ірі қараға тең келеді. Көбінде 20 жылқы беріледі. Бір қарағанда бас жақсы сәукеленің құны ретінде берілгенімен, екінші жағынан екі құданың әлеуметтік статусы да ескеріледі. Мұны бас жақсыға берілетін мал санының мөлшерімен анықтауға болады. Сонымен қатар, бас жақсыны арнайы рәсім ретінде көрсету қазақ отбасындағы материалдық емес мәдени мұраның көрінісі ретінде сақталып отырған.

Қазақтар арасында қалың малдың негізгі бөлігі малдың санына байланысты болды. Әркім өзінің шамасы келгенше қалың мал төлейді. Алайда қазақтың дәстүрлі құқығында қалың малдың негізгі көлемдері бекітілген. Мысалы, бір жиырмадан шамасынша бірнеше жиырма басты ірі қара беріледі. Бір жиырма – 20 жылқы. Кей жерлерде бір 47, бір 37 деген де мөлшер бар. Бұл 47, 37 жылқы деген сөз. Кейде мал құрамы өзгертіліп, малдың саны еселенеді.

Қазақтың дәстүрлі сый алмасу негізінде «ілу» кәдесі бар. Ілуді дәстүр бойынша күйеу жігіт қалыңдығына ұрын барғанда қыздың әке-шешесінің қызын асырағаны, тәрбиелегені ақысына беретін мал. Бұл да әртүрлі көлемде беріледі. Салыстырып қарайтын болсақ, кей жерлерде ілу 10 түйе, кейде 30-80 жылқыға дейін төленген.

Сонымен қатар, жігіт жағы қыздың ұзатылу тойына арнап мал береді. Оны «той малы» деп атайды. Оның саны 20-дан 70 жылқыға жетіп отырды.

Жалпы, қазақтың дәстүрлі құқығында қалың мал төленіп, некелескен екі жастың бірі қайтыс болып кетсе, төленген қалың малды қайтаратын болған. Ал егер күйеу жігіт қайтыс болатын болса, оның қалыңдығын ағасына немесе інісіне некелестіретін болған. Сол сияқты қалыңдықтың өзі қайтыс болса, оның сіңлісін немесе жақын туыс сіңлісін жігітке беретін болды. Бұл жөнінде Г. Загряжский (Загряжский, 1876: 157-158), В.Д. Тронов (Тронов, 1891: 71-75), И. Козлов (Козлов, 1882: 330-332) сияқты зерттеушілер жазып көрсетеді. Тек, А. Подварков қана жігіт немесе қалыңдық қайтыс болған соң, қалың мал қайтарылмайды деп көрсетеді (Подварков, 1910: 62-64). Мұнда қазақтың дәстүрлі құқығында бекітілген құқықтық нормалар арқылы реттелетінін

байқауға болады. Сонымен қатар, той малының арнайы сый-құрмет ретінде берілуі қазақтар арасында құдаласудың ерекше дәстүрі ретінде қарастырылады.

Ал Х. Құстанаев пен И. Ибрагимовтың мәліметі бойынша 47 бас малдан тұратын қалың мал жетіге бөлінеді. Оның өз атаулары бар, мысалы, бас жақсы – 10 жылқы немесе 9 түйеден тұрды (Құстанаев, 1894: 23-32). Оның құрамына құлынды бие (8 құлынды бие); құнажын байталдан – 8 бас, тай – 7 бас; ту бие – 1 бас болды. Жанама жақсы – 1 жылқы немесе бір түйе болды. Аяқ жақсы – 4 бас жылқыдан, түйе, сиыр және мал басына бағаланатын қару беріледі.

Қалың малдың осылай жетіге бөлінуі шартты түрде қатып қалған қағида емес, керісінше, кейде жылқы орнына қой беріп, ортақ келісімге келіп жатады.

Қазақтың дәстүрлі құқық мәселесіне зерттеу жүргізген Тронов, Леваневский, Мейер, Алтынсарин, Гродеков, Изразцов және Козловтар қалың малдың төлеу кезеңін бірнеше бөлікке бөлінетінін атап өтеді. Соның ішінде қалың малды бөліп төлеуге арналған кезеңдерді атап көрсетеді. Соның алғашқысы «батааяқ» деп аталады. Бұл құдалардың өзара баталасуы үшін қалың малдың белгілі бір бөлігін төлеуден тұратын мөлшері. Екі жақ баталасқаннан кейін жігіттің жағы қалың малдың негізгі бөлігін жеткізеді. Осы кезден бастап, жігіт қыздың ауылына баруға құқылы болады. Тойдың алдында той малы, сүт ақысы төленеді. Той малы тойға сойылатын мал ретінде беріледі. Ал, сүт ақысы анасының қызына берген тәрбиесі үшін берілетін кәде болып табылады. Бұл жөнінде Ө. Диваев қалың малдың үштен екісі алдымен төленіп, сосын тойға қарай толығымен өтелетінін жазады (Диваев, 1900: 1-27). Ал, Подварков болса, қалың мал кейде тойға дейін де толық төленбейді. Сосын той өткен соң да өтелмей қалатынын жазады (Подварков, 1910: 62-64). Сонымен қатар, Леваневский мен Востровтың мәліметтерінде қалымның бөлігі ретінде «жиырма» деген мөлшерлеме болған. Бұл қалың малдың берілу тәртібіне қарай мөлшері болып бекітілген. Сондай-ақ, Леваневский той малы мен сүт ақысын жалпылама «кәде» деп атайды деп көрсеткен. Сонымен қатар, Г. Загряжский қыздың жасауының құны той малының құнына сәйкес келеді деп түсіндіреді.

Оны Мейер той малы күйеу жігітке тойдан кейін қыздың жасауы ретінде қайтарылады деп келтіреді. Екі жақтан берілетін кәденің мөлшерін Н. Гродеков те атап өтеді.

Жоғарыда берілген зерттеушілердің пікірлерін қарайтын болсақ, үйленуге байланысты берілетін қалың малдың мөлшерінен тыс, оның төлену уақытының өзі қазақ қоғамындағы отбасылық дәстүрлердің ерекшелігін көрсетеді. Бұл құдаласушы екі жақтың арасында орын алатын рәсімдер циклін құрайтынын айғақтайды.

Осы сияқты үйленуге байланысты кәдесыйлардың ішінде қыздың әкесінің күйеу жігіттің әкесіне беретін киітінің орны ерекше. Киіт құрамына жақсы киім, мал, оның ішінде ең жақсы жылқы мен түйе беріледі. Киіт кейде белгіленген мөлшермен тоқтайды. Ол қызға берілген қалың малдың мөлшерінен сәл аз болып бекітіледі. Киітті қыз жақ емес сонымен қатар, жігіт жақ та береді. Қыздың жағы қалың малды алып кетуге келген кезде жігіт жағы қыздың жағына киіт береді. Ал қыз жақ та өз тарапынан әйелдерге және малды бағып, қараған малшыларға кәде-сыйларын жасайды. Осы кезде күйеу жігітті қыз жағына көрсетіп, сол үшін тағы да көрімдік алып жатады. Көбіне бұл үшін жылқы алады. Ал құдаларды шығарып салғанда да жігіт жақ қыздың әкесіне ат мінгізіп жібереді. Осы сияқты қыздың жасауына байланысты көптеген кәделер жалғаса береді. Өз кезегінде Н. Гродеков қазақтардың үйленуге байланысты жігіт жақтан жиырмаға жуық кәде-сыйдың берілетінін жазады.

Рычковтың капитан жазбаларында қазақтардың үйлену және өлік жөнелтуге байланысты ғұрыптарының бастауы исламға дейінгі кезеңнен бастау алатыны айтылады (Рычков, 1772: 26-27). Соның ішінде қызды қалым арқылы беру, жігіттің ұрын баруы жайында да мәліметтер кездеседі. Рычков жазбаларында қазақ қоғамындағы үйлену жасының ерте кезден-ақ басталатыны жазылады (Рычков, 1772: 30).

Осы сияқты дәстүрлі қазақ қоғамындағы үйлену дәстүрлеріне байланысты кең көлемде дерек қалдырған А.И. Левшиннің еңбегінде неке шарттары, үйлену тойының жоралғылары, қалым мен жасаудың берілуі сипатталады. Сонымен қатар, қазақтардың туыстық қатынасындағы қыз алыспайтын

ағайындықтың негізі көрсетіледі. Сондай-ақ, қазақ отбасындағы бәйбіше мен тоқалдың құқықтарын ашық көрсетеді (Левшин, 1832: 98-110).

Ал Н. Малышевтың қазақтың отбасындағы дәстүрлі құқығына байланысты еңбегінде көшпелі өмірде үйленуге байланысты қалыптасқан құқықтық нормаларды жан-жақты талдап көрсетеді. Ол өз еңбегінде құқықтық тұрғыда талдай келе қазақ қоғамындағы некелік қатынас тек ер адамға ғана тиімді деп баға берді. Сонымен қатар, қазақтар арасында жар таңдау жігіттің ата-анасына тікелей байланысты екені айтылады. Ол үшін елге белгілі және сыйлы болған отбасыларға өз ағайындары ішінен жаушы жіберіп, сол үйдің қызын сұратады. Жаушы қыздың әкесінің үйіне барғанда шалбарының бір балағын етігінің қонышына салып, екінші балағын етігінен шығарып барады. Бұл келген қонақтың жаушы екенінің бір белгісі ретінде түсіндіріледі. Егер осы жағдайда қыздың әкесі құдаласуға келісіп жатса, онда сол жерде қалың малдың көлемі мен бас жақсының құны белгіленеді. Бұл үшін қыздың әкесі қой сойып, жаушының қонағасын береді. Сонымен қатар, осы жерде үлкен құдалықтың болатын мерзімі бекітіледі. Қазақтар арасында құда түсу негізінен сәрсенбі және бейсенбі күндеріне белгіленді. Себебі бұл күндерді қазақтар бақытты күндер ретінде ырымдайды. Белгіленген уақытта 5-10 адам болып «жан ашыр», «құдалық» ретінде қыздың ауылына аттанады. Олар ең жақсы киімдерін киіп, жақсы аттарын мініп барады. Бұлардың келуіне қыздың ауылында құдаларды күтіп алуға арнайы дайындалады. Ол үшін әртүрлі тағамдар дайындалады. Келе жатқан құдалардың алдынан жас жігіт қарсы алып, оларға арнайы тігілген үйге түсіреді. Қыздың әкесі мен жақындары құдалар түскен үйге келіп сәлем береді. Құдалар үйге кірер алдында да бірнеше рәсімдер өтеді. Оны қыздың ауылындағы әйелдер ұйымдастырады. Соның ішінде құдаларға ұн жағу, қамыр жағу, бұқаға теріс отырғызып жіберу сияқты дәстүрлер орын алады. Одан құтылу үшін келген құдалар әйелдерге әртүрлі сыйлықтар беруі тиіс. Осы рәсімдерден кейін құдалар төрге шығарылып, амандық сұрасып, қонағасын жеп, қымыз ішіледі. Бірақ құдалар қыздың әкесі отырғанда құдалық жөнінде ешнәрсе айтылмайды. Біраз отырып жайланған соң, қыз әкесі құдалар

отырған үйден шығып кетеді. Құдаларды сыйлап күтуді туыстарына тапсырады. Осы арада келген құдалар үй иесімен құдаласуды қалайтынын жеткізеді. Сосын сол үйдің қызын өздерінің ұлдарына беруді сұрайды және соған қалың малды бекітуді өтінеді. Осылайша барлық келісімдер жасалған соң, қыздың әкесі құдаларды өз үйіне шақырып арнайы қонақ қылады. Мұнда да құдалар төрге шығарылып, басқа қонақтар жасы үлкендігіне қарай жайғасады. Мұнда құдаларға дайындалған төстік тартылады, оны келген құдалардың барлығы ауыз тиюі тиіс және сонымен қатар құйрық-бауыр тартылады. Бұдан да құдалардың барлығы және қонақтар ауыз тиеді. Төстік пен құйрық-бауырдың берілуі құдалар арасында бекітілген келісімді көрсетеді. Бұл ортақ келісімнің бұзылған тұсында билер сотында дәлел ретінде ұсынылатын болады. Сондай-ақ, мұны Загряжский құдалықтың және некенің орын алғаны жөнінде билер сотында құйрық-бауырмен қатар неке қию рәсімінде куәлар да тартылады деп көрсетеді. Төстік пен құйрық-бауырдан кейін қонақтар әдеттегідей сыйласып отырады. Осыдан соң құдалар мен жастар арасында әртүрлі көңіл көтерерлік ойын-сауықтар ұйымдастырылады.

Сосын қыздың әкесі келген құдаларға киіт кигізеді. Ең басты сыйлық жігіттің әкесіне беріледі. Жалпы, киіттің құны бас жақсыға берілген малдың мөлшерімен теңестіріледі. Дәстүрлі құқық жүйесінде киіт алғандар ендігі жерде қалың мал төлеуге де міндеттеледі (Малышев, 1902: 10-23).

Қорытынды

Қазақ халқының дәстүрлі отбасында қалыптасқан салт-дәстүрлер тұтас құқық жүйесімен біте қайнасқан. Мұны XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан деректер мен зерттеулерден көруге болады. Бұл қазақ қоғамындағы этномәдениеттің жан-жақты дамып қалыптасуына негіз болды. Соның ішінде халықтың шаруашылығы мен кәсібіне байланысты қалыптасқан дәстүрлер қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасының құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан, қазақ отбасындағы дәстүрлер мен ғұрыптарды материалдық емес мәдениет үлгілері негізінде зерттеу қазіргі этнология ғылымының өзекті мәселесі ретінде қарастырылуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Алтынсарин И. (1870). Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства. Зап. Оренбургск. Отд. РГО. – Т. 1. – С. 104–116.
2. Арғынбаев Х.А. (1973). Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – Алматы. – 172 б.
3. Акпаев Я. (1907). Наброски по обычному, в частности, брачному праву киргиз-казахов // Записки Семипал, подотдела Зап.-Сиб. отдела РГО. – Т. 3. – С. 1–11.
4. Архангельский Д. (1864). О неприменимости нашего военного суда над киргизами Большой орды и о возможности замены его их собственными народными судами // Военный сборник. – № 2. – С. 307–311.
5. Баллюзек Л. (1871). Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона // Записки Оренб. отдела РГО. – Вып. 2. – С. 45–167.

6. Гавердовский Я.П. (2007). Обзорение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2) или Описание страны и народа киргиз-кайсацкого // История Казахстана в русских источниках XVII–XX веков. – Т. V. – Алматы: Дайк-пресс. – С. 340.
7. Гейнс А.К. (1898). Объяснительная записка к положению и штатам военноплеменного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей // Собр. лит. трудов. – Т. 2. – СПб. – С. 21.
8. Григорьев В.В. (1871). О скифском народе саках. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук. – С. 64.
9. Гродеков Н.И. (1889). Киргизы и каракиргизы Сырдаринской области. – Ташкент. – С. 55–56.
10. Диваев А. (1900). Несколько слов о свадебном ритуале киргизов Сырдаринской области. Уч. Записки Казанского Университета. Кн. 4. – С. 1–27.

11. Загряжский Г. (1876). Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву. Матер. для статистики Туркестанского края. – СПб. – С. 157–158.
12. Ибрагимов И. (1872). «Этнографические очерки киргизского народа. Сб. «Русский Туркестан». – М. – С. 126–144.
13. Изразцов Н. (1897). Обычное право киргизов Семиреченской области. ЭО. – № 3. – С. 72–83.
14. Козлов И. (1882). Обычное право киргиз. Памятная книжка Западной Сибири. – Омск. – С. 330–332.
15. Крахалев А.И. (1888). Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник. – № 5. – С. 25.
16. Кустанаев Х. (1892). Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. – Ташкент. – С. 23–32.
17. Лаппо Д.Е. (1906). Об изучении степного права // Русская мысль. – № 10. – С. 36–51.
18. Леваневский М.А. (1895). Очерки киргизских степи Эмбинского уезда. Землеведение. Кн. 2–3. – С. 76–78.
19. Левшин А.И. (1832). Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд степей. СПб. 98–110.
20. Леонтьев А. (1890). Обычное право киргиз: Судостроительство и судопроизводство // Юридический вестник. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 113–139.
21. Малиновский Б. (2004). Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). – 552 с.
22. Малышев Н. (1902). Обычное семейное право киргизов. Ярославль. – С. 10–23.
23. Мосс М. (2011). Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / М. Мосс; Сост., пер. с фр., предисловие, вступит, статья, комментарии А.Б. Гофмана. – М.: КДУ, 2011. – 416 с.
24. Мейер Л. (1865). Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб. – С. 252–254.
25. Мякутин А.И. (1911). Юридический быт киргизов // Труды Оренб. уч. архивной комиссии. – Вып. 25. – С. 1–180.
26. Подварков А. (1910). Брак и развод у киргиз. Сб. «Средняя Азия». – Ташкент. – С. 62–64.
27. Рычков П.И. (1896). История Оренбургская (1730–1750). Оренбург. – С. 72.
28. Рычков Н. (1772). Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степь 1771 году. – СПб. 26–27.
29. Словохотов Л. А. (1905). Народный суд обычного права киргиз Малой орды. – Оренбург. – С. 158.
30. Сураганова З.К. (2009). Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана. – 192 с.
31. Тронов В.Д. (1891). Обычаи и обычное право киргиз. Зап. РГО по отделению этнографии. Т. XVII. Вып. 2. – СПб. – С. 71–75.
32. Швецов С. (1898). Обычно-правовые воззрения алтайцев (калмык) и киргиз. Брачные и семейные отношения // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО. – Кн. 25. – 1898. – С. 1–16.

Reference

1. Altynsarın I. (1870). Ocherk obychaev pri svatovstve i svadbe y kirgizov Orenbýrgskogo vedomstva. Zap. Orenbýrgsk. Otd. RGO. – Т. 1. – С. 104–116.
2. Arýynbaev H.A. (1973). Qazaq halqyndaǵy semá men neke (tarihi-etnografialyq sholý). – Almaty. – 172 b.
3. Akpaev Ia. (1907). Nabroski po obychnomý, v chastnosti, brachnomý pravý kirgız-kazahov // Zapiski Semipal, podotdela Zap.-Sib. otdela RGO. – Т. 3. – С. 1–11.
4. Arhangelski D. (1864). O neprimenimosti nashego voennogo sýda nad kirgızamı Bolshoi ordy i o vozmojnosti zameny ego ih sobstvennymı narodnymı sýdamı // Voennyi sbornik. – № 2. – С. 307–311.
5. Baliýzek L. (1871). Narodnye obychai, imevshie, a ochasti i nyne imeýshie v Maloi kirgızskoi orde silý zakona // Zapiski Orenb. otdela RGO. – Vyp. 2. – С. 45–167.
6. Gaverdovski Ia.P. (2007). Obozrenie Kirgız-kaisakskoi stepi (chast 2) ili Opisanie strany i naroda kirgız-kaisakskogo // Istoria Kazahstana

v rýsskih istochnikah XVII–XX vekov. – T. V. – Almaty: Daik-press. – S. 340.

7. Geins A.K. (1898). Obásnitelnaia zapíska k položeníy i shtatam voenno-narodnogo ýpravleníia Semirechenskoí i Syr-Darínskoí oblasti // Sobr. lit. trýdov. – T. 2. – SPb. – S. 21.

8. Grigorev V.V. (1871). O skífskom narode sakah. – SPb.: Tipografia Imp. Akademii Náyk. – S. 64.

9. Grodekov N.I. (1889). Kirgízy i karakirgízy Syrdarínskoí oblasti. – Tashkent. – S. 55–56.

10. Divaev A. (1900). Neskolkó slov o svadebnom ritýale kirgízov Syrdarínskoí oblasti. Ých. Zapísi Kazanskogo Ýniversiteta. Kn. 4. – S. 1–27.

11. Zagrájski G. (1876). Iýridicheskie obychai kirgíz i o narodnom sýde ý kochevogo naseleneia Týrkestanskogo kraia po obychnomý pravý. Mater. dlá statistiki Týrkestanskogo kraia. – SPb. – S. 157–158.

12. Ibragimov I. (1872). «Etnograficheskie ocherki kirgízskie naroda. Sb. «Rýski Týrkestan». – M. – S. 126–144.

13. Izrazsov N. (1897). Obychnoe pravo kirgízov Semirechenskoí oblasti. EO. – № 3. – S. 72–83.

14. Kozlov I. (1882). Obychnoe pravo kirgíz. Památnaia knijka Zapadnoí Sibíri. – Omsk. – S. 330–332.

15. Krahalev A.I. (1888). Sýd i sledstvie ý kirgízov Sibíri // Iýridicheski vestnik. – № 5. – S. 25.

16. Kýstanaev H. (1892). Etnograficheskie ocherki kirgíz Perovskogo i Kazalinskogo ýezov. – Tashkent. – S. 23–32.

17. Lappo D.E. (1906). Ob izýchenii stepnogo prava // Rýsskaia mysl. – № 10. – S. 36–51.

18. Levanevski M.A. (1895). Ocherki kirgízskih stepi Embinskogo ýeza. Zemlevedenie. Kn. 2–3. – S. 76–78.

19. Levshin A.I. (1832). Opísanie kirgíz-kazachih ili kirgíz kaisaskih ord stepei. SPb. 98–110.

20. Leontev A. (1890). Obychnoe pravo kirgíz: Sýdoýstroistvo i sýdoproizvodstvo // Iýridicheski vestnik. – T. 5. – Kn. 1. – S. 113–139.

21. Malinovski B. (2004). Izbrannoe: Argonavty zapadnoí chasti Tihogo okeana / Per. s angl. – M.: «Rossiiskaia politicheskaiia ensiklopedia» (ROSSPEN). – 552 s.

22. Malyshev N. (1902). Obychnoe semeinoe pravo kirgízov. Iaroslavl. – S. 10–23.

23. Moss M. (2011). Obshestva. Obmen. Lichnost. Trýdy po sotsialnoi antropologii / M. Moss; Sost., per. s ǫǫ., predíslovie, vstýpit, statá, kommentarii A. B. Gofmana. – M. : KDÝ., 2011. – 416 s.

24. Meier L. (1865). Kirgízskaiia step Orenbýrgskogo vedomstva. – SPb. – S. 252–254.

25. Mákýtin A.I. (1911). Iýridicheski byt kirgízov // Trýdy Orenb. ých. arhivnoi komissii. – Vyp. 25. – S. 1–180.

26. Podvarkov A. (1910). Brak i razvod ý kirgíz. Sb. «Srednáá Azia». – Tashkent. – S. 62–64.

27. Rychkov P.I. (1896). Istoria Orenbýrgskaia (1730–1750). Orenbýrg. – S. 72.

28. Rychkov N. (1772). Dnevnye zapíski pýtshestvia kapitana Nikolaia Rychkova v kirgíz-kaisasskoí step 1771 godý. – SPb. 26–27.

29. Slovohotov L. A. (1905). Narodnyi sýd obychnogo prava kirgíz Maloi ordy. – Orenbýrg. – S. 158.

30. Sýraganova Z. K. (2009). Obmen darami v kazahskoi tradícionnoi kúltýre. – Astana. – 192 s.

31. Tronov V.D. (1891). Obychai i obychnoe pravo kirgíz. Zap. RGO po etdeleníy etnografii. T. XVII. Vyp. 2. – SPb. – S. 71–75.

32. Shvesov S. (1898). Obychno-pravovye vozzrenia altaisev (kalmyk) i kirgíz. Brachnye i semeinye otnoshenia // Zapíski Zap.- Sib. otdela RGO. – Kn. 25. – 1898. – S. 1–16.

Жайлыбай Д.Ж.

Евразийский научно-исследовательский
институт
Алматы, Казахстан
e-mail: daulet_87@bk.ru

Zhaylybay D.Zh.

Eurasian Research Institute
Almaty, Kazakhstan
e-mail: daulet_87@bk.ru

ПРОЯВЛЕНИЕ НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЯХ У КАЗАХОВ XIX-XX вв.

Проблема брака и семьи казахского народа сейчас является обширной темой. Однако разнообразие нематериального культурного наследия казахского народа в браке и семье издревле является актуальной проблемой для исследователей. Это показывает, что семейные традиции и суеверия в жизни казахского народа взаимосвязаны. Взаимосвязь этих традиций также оказала значительное влияние на формирование традиционной казахской правовой системы. В частности, обычная право характеризовалась выплатой скота, созданием и ролью мужчин и женщин в казахской семье в брачном процессе. Также всю ценность традиций и обычаев казахской семьи дополнило нематериальное культурное наследие. Это, в свою очередь, отражается на всех аспектах казахской этнокультуры.

Сегодня эти образцы традиционной культуры, претерпевшие различные трансформации, интерпретируются как нематериальное культурное наследие страны.

Ключевые слова: нематериальная культура, брак, семья, дар, скот, творчество, традиция, ритуал, культура, традиционное право.

XIX-XX C. MANIFESTATIONS OF NON-MATERIAL CULTURAL HERITAGE IN KAZAKH MARRIAGE AND FAMILY TRADITIONS

The issue of marriage and family of the Kazakh people is now a comprehensive topic. However, the diversity of intangible cultural heritage of the Kazakh people in marriage and family since ancient times is now considered a topical issue for researchers. This shows that family traditions and superstitions in the life of the Kazakh people are interconnected. The interconnection of these traditions also greatly contributed to the formation of the traditional Kazakh legal system. In particular, the traditional legal system characterized the payment of livestock, the creation and the role of men and women in the Kazakh family in the marriage process. Also, the whole value of traditions and customs of the Kazakh family complemented the intangible cultural heritage. This, in turn, is reflected in all aspects of Kazakh ethnoculture.

Today, these examples of traditional culture, which have undergone various transformations, are interpreted as the intangible cultural heritage of the country.

Keywords: intangible culture, marriage, family, gift, cattle, creation, tradition, ritual, culture, traditional law.

УДК 39: 94 (575.4)

С.Дж. Атдаев
Институт Истории и археологии АНТ
г. Ашхабад, Туркменистан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ТИГРЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОШЛОМ ТУРКМЕНИСТАНА

*В камышах и тугаях, у протока реки
Притаился в засаде «хищный злодей»
Страх свой решили изжить «смельчаки»
Убив на охоте тигровых царей.*

(С. А.)

Тигр, некогда обитавший на просторах Центральной Азии, ныне бесследно исчез. Воспоминания о нем сохранились лишь в народном фольклоре и исторических документах. Материалы исследования: записки путешественников, отчеты государственных и военных чиновников, содержат исключительные сведения, относительно обитания в здешних краях крупного хищника – тигра. Материалы, а в основе своей это данные российских исследователей, дают широкую палитру сведений и имеют особую ценность на фоне того факта, что хищник этот, к большому сожалению, исчез из реестра дикой фауны Туркменистана. Сохранилось множество представлений и суеверий, связанных с фигурой тигра. Животное это было символом власти, силы и могущества. Его образ прочно осел в народной памяти и занимает достаточное место в культуре туркменского народа.

Ключевые слова: тигр, охотник, засада, шкура, святилище, паломничество, суеверия, легенда.

Введение

Тигры – эти, некогда царские обитатели Туркменистана, ныне канули в вечность. Воспоминания о них, об их прежнем пребывании в этих краях, вызывают двоякое чувство. С одной стороны, образ этого хищника прочно вошел в народный фольклор, стал частью истории и культуры. С другой стороны, исчезновение столь гордого и сильного зверя, ощущается как тяжелая потеря, невосполнимая утрата чего-то важного и дорогого.

Актуальность работы заключается в том, что тема эта в туркменской истории и этнологии совершенно не освещена и представляет определенный предметный интерес. Целью данной работы стало собирание исторического и фольклорного материала, восстановление образа этого яркого и горделивого животного. Задачей исследования явилась систематизация данных, применение комплексного метода исследования и сравнение полученного результата с имеющимися публикациями на эту тему.

Тигр почитался жителями Туркменистана с древнейших времен. На городище Гонур-депе (III тыс. до н.э.) был найден стеатитовый амулет, на котором был изображен тигр (Сарианиди, 2002: 267). Хищник, похожий на тигра, представлен и на серебряном кубке, где он изображен у водооя в ожидании жертвы (Сарианиди, 2005: 212). На Гонурдепе была также найдена бронзовая печать с изображением хищника из семейства кошачьих (Сарианиди, 2002: 265).

На юге Туркменистана на средневековом памятнике Ярты-депе был обнаружен металлический фрагмент изделия, один конец которого завершается изображением головы тигра (Бабаев, 1982: 88). На стенах мавзолея Тауруз-султан (северо-восточный Туркменистан), наряду с нарисованными гепардом и леопардом, мы видим также тигра. Эти рисунки относятся к концу XVIII в. (Дементьев, 1955: 178).

Археологические находки на территориях древнего Амуля выявили ковры сасанидского периода, со сценами с животными, главным образом львами и тиграми (Царева, 2004: 213).

Основная часть

Об обитании тигров в здешних местах ярко свидетельствует местная топонимика. В песках Каракумы на севере Туркменистана расположено плато Гаплангыр, название которого можно перевести как: «плато тигров». Венгерский востоковед А. Вамбери (1832-1913) указывал в своем путешествии, что пересекал «тигровое плато Кафланкыр» (Арминий Вамбери, 2003: 89). В журнале «Живописная Россия» за 1885 г. говорится, что «Одна из местностей пустыни носит название Кифланкир, что означает – «поле тигров» (Живописная, 1885: 22, 15, 122).

Средневековый персидский историк Джувейни (1225–1283 гг.) сообщает, что монгольский правитель Хулагу (1217-1265) вместе с войском переправившись через Амударью, несколько раз встречал тигров в камышовых зарослях. Во время организации охоты были подстрелены «десять тигров луга» (Джувейни, 2004: 444). Рашид-ад-Дин (1247-1318), описывая это событие, назвал этих тигров лесными (Рашид-ад-Дин, 2011: 31).

Рис. 1. Тигр на охоте. Церемониальный топор. Гонур-депе (2500-2000 гг. до н. э.).

Fig. 1. A tiger on the hunt. A ceremonial axe. Gonur-depe (2500-2000 BC).

Тигры часто упоминаются в материалах по Закаспийской области (Россия, 1913: 256). Заросли и камыши по берегам рек служили приютом где: «имеет обиталище царь зверей Средней Азии – тигр» (Россия, 1913: 257, 522). Местами его обитания в основном были предгорные районы и долины рек (Окраины России, 1900: 158). Обитал он и в горных районах (Мейер, 1885: 110).

Образ тигра в литературе. Махмуд Кашгари (1029-1102) указывает, что тигра называли словом – «асри». Выражение «ул казизни икрилади» означало «он украсил войлок, расшив его подобно тигровой шкуре» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 131, 154). У Махмуда Кашгари тигр обозначен также словом «туңа» – тот, кто может убить слона. Великого царя тюрок Афрасийаба называли «туңа албар» – храбрый и (сильный, как) тигр, человек (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1014). Приводится и другой вариант обозначения тигра – «бурслан» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1054).

Сравнения витязя с тигром встречаются в древнейших образцах тюркской героической поэзии, сохранившиеся в «Словаре» Махмуда Кашгарского (1073 г.) и относящиеся к историческим событиям VIII-IX вв.; они остаются одними из наиболее стойких и в среднеазиатском героическом эпосе более позднего времени (Жирмунский, 1962: 225).

В произведении Юсуфа Баласагунского (умер в 1070 г.) «Благодатное знание» говорится, что военачальник должен обладать рядом необходимых качеств, в том числе:

И свойства нужны для возглавивших рать,
С какими дано им врага покарать.
В бою смелость львиную надо иметь,
А хватку *тигρινую* надо иметь.
(Юсуф Баласагунский, 1983: 191)

В «Книги моего деда Коркута» легендарный Салор Казан называет четыре корня своего рода, которые связаны с животными. Первым среди них называется тигр: «От самца-тигра белой скалы один мой корень» (Книга, 1962: 98). В эпосе Салор Казан наделяется также эпитетом «тигр черной толпы» (Книга, 1962: 22, 45). Метафора «тигр черной толпы» используется и при обращении к Бакндур-хану (Книга, 1962: 77). Разбойник Депе-Гөз описан как: «Черный тигр» (Книга, 1962: 80). Другой герой эпоса по

имени Бамси-Бейрек назван не иначе как «тигр богатырей» (Книга, 1962: 33).

В исторической поэме XIX века Абдысетдара Казы «Книга рассказов о битвах текинцев» (Жейнама) текинский предводитель Бердынияз-хан, сын знаменитого Ораз Яглы-хана из рода Гараахмет, и его соратники сравниваются со львами, а в другом отрывке поэмы текинские воины представлены в образе тигров (Абдысетдар Казы, 1994: 122, 152).

Тигр часто фигурирует в туркменских народных сказках, в одной из которых повествуется о том, как старик выдал замуж трех своих дочерей: старшую – за волка, среднюю – за *тигра*, младшую – за льва (Царь-обжора, 1983: 24).

Тигры, как декоративный интерьер, упоминаются при дворе сельджукидов (Гордлевский, 1941: 36). У сельджуков существовал обычай, согласно которому, тот, кто попадал стрелой в тигра, получал право подвизывать локоть тигровым хвостом – «кутасом» (Гордлевский, 1941: 54). Русский военный историк и писатель К.К. Абаза (1841-1905), описывая храбрость текинских воинов писал, что «они крадутся как кошки, всегда ночью, а бросаются как тигры, сразу» (Абаза, 1902: 289).

Туркменский поэт Молланепес (1810-1875) писал:

Свободой вашей опьянен,
Джейран берет за склоном склон,
А *тигр* в ущелье усмирен
Священной тишиною, горы.
(Тарковский, 1982: 565)

С тигром связано множество пословиц и поговорок. Одну из них записал русский советский писатель А.П. Платонов (1899-1951), включенный в 1934 г. в коллективную писательскую поездку по Средней Азии:

У барса силы на одного человека, в сердце – на сорок.

У *тигра* (сердце) силы в сто раз больше,
но сердце не больше человеческого
(Платонов, 2000: 128)

Восточное побережье Каспийского моря. В своем путешествии А. Вамбери отмечал, что видел тигров на южном побережье Каспийского моря (Арминий Вамбери, 2003: 35). Об обитании здесь тигров в большом

количестве сообщает И.Ф. Бларамберг (1800-1878). Об одной подобной встрече И.Ф. Бларамбергу поведал майор Пантелеев, который сообщал, что: «с удивлением увидел, как огромный тигр нес на спине лошадь, которую задрал, и, держа одну ногу в пасти, трусил к кустарнику, чтобы перенести свою добычу в безопасное место» (Бларамберг, 1978: 44). О мощи этого хищника говорят сообщения начала XX в.: «Туркестанский тигр достигает 3 и даже более аршин в длину и обладает огромной силой; одним ударом лапы он иногда убивает лошадь и легко перескакивает через глиняную ограду (дувал) с коровой на спине» (Россия, 1913: 524).

Корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О» Донован (1844-1883) пишет, что в лесах юго-восточного побережья Каспия обитали «тигры крупных размеров» (Донован, 1883а: 300). Русский естествоиспытатель и путешественник С.Г. Карелин (1801-1872) дополняет, говоря, что тигры «редко показываются на берегах залива летом, проводя жаркое время года в горах, где их очень много» (Карелин, 1883: 213, 228, 229). Далее он пишет: «но совсем другое дело в глубокою осень и зимою; тогда тропинки в лесу, под вечер, очень опасны, и несчастные случаи не редки. Здешные тигры ничем не разнятся от бенгальских и бываю также велики» (Карелин, 1883: 253, 254).

Из документов XIX века становится ясно, что тигры в большом количестве обитали как на юго-восточном, так и на юго-западном побережье Каспия. Писатель и путешественник П.И. Огородников (1837-1884) писал, о том что здесь нередко попадает тигр, от которого страдали фермеры (Огородников, 1878а: 167). П.И. Огородников приводит описание тигриной охоты близ Астрабада: «Недавно, по распоряжению астрабадского губернатора, составлялась охота на них; один из десяти охотников, преследовавших тигрицу с тремя детенышами, поквитался жизнью, - прочие убили ее, а тигрят подарили губернатору, который, в свою очередь, подарил им несколько кран... Говорят, он приручает их у себя с намерением поднести в пижкеш (подарок) Шаху» (Огородников, 1878б: 103).

Российский натуралист А.М. Никольский (1858-1924) сообщал, что водившийся на побережье Восточного Каспия тигр, забредал из соседнего Ирана «до самого Чикишляра

(Чекичлер), близ которого несколько лет тому назад были убиты три тигра» (Никольский, 1900).

Юго-западный Туркменистан.

Ф.А. Михайлов (1866-1947) в работе «Туземцы Закаспийской области» писал, что тигры водились в зарослях камыша у притоков Атрека (*Этрек*) (Михайлов, 1900: 12). Об обитании тигров в Атрекских зарослях сообщается в журнале «Живописная Россия» за 1885 г. (Живописная, 1885: 22). Об этом же сообщал Г.С. Карелин (Карелин, 1883: 418), побывавший в начале XX века на Больших Балканах, Е.Л. Марков (1835-1903) слышал от местных о том, что сюда: «тигры заходят вчастью» (Марков, 1901: 193). Туркестанский генерал-губернатор Н.И. Гродеков (1842-1913) отмечал, что изредка к берегам Атрека и Сумбара заходят из Астрабадской провинции барсы и тигры (Гродеков, 1883: 14).

Русский зоолог-орнитолог и путешественник Н.А. Зарудный (1859-1919) писал, что местный дятел, завидев тигра, начинал громко кричать, оповещая всех кругом (Зарудный, 1898: 347). Русский географ Н.Я. Динник (1847-1917) сообщает, что тигры водились в местности близ Дозлу-тепе (Дузлыдепе) и заходили сюда из Персии (Динник, 1907: 313).

По сообщениям русского генерала и военного публициста Д.Н. Логофета (1865-1922) тигры водились в долинах рек Сумбар и Чандыр (Чендир): «этих встреч волей-неволей опасаться. Уж очень серьезный зверь – с ним шутки плохие выходят... При самом благоприятном случае искалечит совершенно, а то и на тот свет отправит... Силища у него огромная. Я видел раз, как он, схватив около кочевья корову и перекинув ее себе на спину, прыгал через высокие заборы так же легко, как будто бы нес какую-нибудь незначительную ношу. Много он вреда приносит здешнему населению... Бьют их порядочно. Шкура представляет, все-таки, значительную ценность: рублей 40-60 за нее выручить можно» (Логофет, 1903а: 209).

Южный Туркменистан. Д.Н. Логофет также отмечал, что особенно много тигров обитает в камышовых зарослях реки Теджен, где: «привольно живут целые стада диких свиней и кабанов. Царь здешней пустыни тигр, скрываясь в этих камышах, частенько тревожит

своим мурлыканьем спокойную жизнь всех остальных животных» (Логофет, 1903б: 214).

Далее он, приводя слова некоего есаула Н., пишет: «Тигров здесь пропасть, и правда сказать, зверь это настолько опасный, что с ним нет особенной охоты встречаться. Хотя все же из наших офицеров есть всегда желающие отправиться на тигровую охоту. Бывает, что охоты эти удачны, а иногда, коль неудача, так выходит дело совсем дрянь. У меня в прошлом году двое казаков отправились на тигра; поставили приманку в виде дохлой лошади, да и засели невдалеке. Подошел среди ночи тигр, оба заторопились, да выстрелили, плохо прицелившись, ну и поранили его. А от раненого тигра нет спасения. Страшно лютым он становится. Не успели, надо полагать, они глазами моргнуть, как он порвал их буквально в клочья. Потом долго мы его подсиживали, чтобы убить, потому что тигр, попробовавший людского мяса, прямо-таки начинает охотиться

на людей. И этот, пока его не убили, еще двух-трех туркмен порвал, да еще одного казака в разезде с лошади стащил, но к счастью лишь плечо вырвал, когда схватил, ну а потом видно, чего-либо испугался и бросил» (Логофет, 1903б: 220, 221).

Ф.А. Михайлов (1866-1947), отмечал, что тигры водились в зарослях камыша, лежащим по берегам рек Мургаба, Теджена, а также в ущельях Туркмено-Хоросанских и Паропамизских гор (Михайлов, 1900: 12). А.В. Квитка (1849-1923) в своих записках сообщает, что тигры водились в районе Кизил-Арвата (Сердар) (Квитка, 1883: 597, 601).

По сообщению А.А. Олсуфьева в горах Копетдага водились: «королевские тигры» (Олсуфьев, Панаев, 1899: 59). О тигре Олсуфьев пишет так: «Специальной, правильной охоты на тигра здесь не организовано, отчасти потому, что этот зверь является уже довольно редким гостем Копет-Дага. Тигр обыкновенно обитает

Рис. 2. Тигр на охоте.

Fig. 2. A tiger on the hunt.

в камышах и густых зарослях и только изредка разгуливает по открытым местам, встречаясь случайным путникам. Если вы не уверены в себе, в своем выстреле и главное полном хладнокровии, то помилуй Бог стрелять в этого свирепого из свирепейших зверей. Вообще надо заметить, что тигр редко нападает первым. Очевидцы, встречавшие его, рассказывали, что обыкновенно он тихим шагом, величественно и как-то даже презрительно удалялся от них, изредка только оглядываясь, не посягает ли человек на его жизнь. Промаях по тигру оплачивается неминуемой смертью и смертью ужасной» (Олсуфьев, Панаев, 1899: 60, 61). О том, что горы Копетдага «изобилуют» тиграми писал П.С. Васильев (Васильев, 1887: 427).

У ахальских туркмен, живущих в горных районах Копетдага, существовали особые способы охоты на тигров, которые приносили большой вред стадам мелкого и крупного рогатого скота в горах. В прежние времена наиболее распространенным приемом охоты на хищников был следующий: охотник обматывал левую руку кошмой или толстой веревкой, а в правую брал нож. Идя навстречу хищнику, охотник выставлял вперед левую руку, стараясь чтобы зверь схватил ее зубами. В этот момент охотник наносил удар ножом зверю в сердце или живот. Охотились на хищника также при помощи больших капканов (Атаев, 1965: 12).

Тигр часто встречался в поймах реки Теджен. Об обитании в здешних районах тигра говорится в 19 томе издания «Россия» за 1913 год. Лесные заросли по берегам рек служили хорошим приютом для тигра (Россия, 1913: 256, 257). Н.Я. Динник (1847-1917) писал, что к северу от Теджена между бесчисленными арыками растут густые камыши, где водятся тигры (Динник, 1907: 317). Русский топограф и геодезист П.И. Гладышев (1850-1917) писал, что нижнее течение реки Теджена покрыто сплошными порослями камыша, ивы и гребенчука, которые образуют непроходимые чащи, в которых скрываются тигры (Гладышев, 1884: 114).

Судя по записям Е. Маркова, тигры достигали больших размеров и обладали огромной силой. Он приводит рассказ Теджена: «Смотрим здоровеннейший тигрище королевский; аршина четыре длины, бородатый такой, пушистый, – красота одно

слово! – в капкан попался и ревет так, что волосы дыбом становятся. И попался-то как скверно, чуть лапу ему одну прихватило. Того и гляди, вырвется и пошел косить направо, налево... Остановились мы в шагах в пятидесяти от него и хватили все разом из семнадцати ружей. Так что ж бы вы думали? Пули уж, конечно, все в него вцепились, а он прыгает и рвется, как ни в чем не бывало! Пристрелили уж его восемнадцатую пулей, повалился наконец! Вот ведь на пулю как крепко! Упал он, лежит и не движется, а мы все труса празднуем, никто подойти не хочет, даром что ружья у всех. А ну, думается, как он очнется, да вскочит! Там после, что хочешь ему делай, а он с тебя рубашку кожаную живо снимет!.. Уж Текинец-джигит подкрался наконец к нему, увидел, что убит; тогда только и мы подойти решились. Вот я вам доложу, какая это штука! Семнадцать человек и то трусят. А по ночам, так мы здесь на станции друг к другу в гости из флигеля во флигель боимся перейти, потому что тигры бродят везде, им и жилье, и дорога – все ни почем. Кто его угадает, когда он вздумает навестить нас?» (Марков, 1901: 252, 253).

В материалах «Обзора Закаспийской области» имеются сообщения о том, что в тедженском уезде: «некоторые из туркмен охотятся за тиграми». Упомянуто также, что в 1885 году капканами были пойманы «3 тигра громадной величины, один из них – в 8 верстах от плотины Кары-Бенд (Гаррыбент), а два – верстах в 15 от неё» (Обзор, 1892: 126). В описаниях Эдмонда О'Донована также сообщается о том, что тигры обитали в тедженских болотах (Donovan, 1883b: 75, 90, 106). В одном из местных преданий говорится, что тигры часто обитали в окрестностях Теджена близ крепости текинского предводителя рода Гараахмет Аннагулы Яглы-хана (Türkmen hanlary, 2020: 142). Н.И. Гродеков также отмечал, что на Теджене тигр имеет постоянное местопребывание. Отсюда он иногда заходит на Мургаб (Гродеков, 1883: 14).

Об обитании тигров в камышах и тугаях Мервского оазиса сообщал Н.Я. Динник (Динник, 1907: 321). В журнале «Нива» за 1886 год описывается путь от Мерва до Самарканда, где: «на некоторых расстояниях устраивают сторожевые станции в кибитках, в которых ставят телеграфный аппарат, кровати и запасаются необходимым оружием для

защиты от разбойников и тигров» (Рабочий поезд, 1886: 1135). Тигры, как и другие хищники, доставляли немало хлопот почтовым курьерам (Атдаев, 2020: 82).

Если после охоты на тигрицу, в руках охотников оставались тигрята, то их не оставляли на произвол и непременно забирали с собою. Описание одного такого случая мы находим в сообщении у С.А. Гунаропуло. Он пишет: «Капитан Малама приобрел маленького тигренка, ему была вырыта возле самой кибитки яма, 2-х сажен в диаметре и аршин глубины, где тигренок и проживал привязанный на цепи. В мое присутствие в Ташер-Ват-Кала (Дашрабат), тигренку этому было уже три месяца, и когда кто близко приближался к его берлогу, он уже рычал, скаля при этом зубы» (Гунаропуло, 1900: 580).

Из приведенного выше материала видно, что тигры на территорию Туркменистана часто

проникали из соседнего Ирана. В «Сборнике материалов по Азии» за 1884 г. говорится, что, хищники могли проникать и из ближайших районов Афганистана. Проживавшие близ Самангана (Северный Афганистан) туркменские стрелки-мергены часто охотились в долинах за тиграми (Поездка, 1884: 175). В «Сборнике материалов по Азии» за 1885 г. сказано, что тигр водился в северо-восточной части Афганистана (Афганистан, 1885: 219).

Приамударьинский район и Северный Туркменистан. В 19 томе издания «Россия» за 1913, говорится, что «царь туркестанских зверей – тигр» также являлся характерным обитателем долины Амударьи, на которого здесь часто охотились (Россия, 1913: 228, 257, 523). По сведениям местной администрации, в Закаспийской области добывалось несколько десятков тигров: «До водворения в край русских тигры были весьма обыкновенны в

Рис. 3. Туранский тигр.

Fig. 3. The Turanian tiger.

камышах по Амударье... в настоящее время тигр встречается значительно реже, причем главным местообитанием этого зверя являются ныне прибрежные камыши и заросли по Амударье и Пянджу, где ежегодно, главным образом охотничьими воинскими командами, убивается до полусотни тигров» (Россия, 1913: 524). Команды охотников охотились на тигра с собаками, выгоняли из камышей и били из винтовок. Местные же охотники устанавливали для хищника приманки и караулили его появление. Иногда возле приманки фиксировали ружья, привязывая к куркам веревки. Поедая приманку, тигр дергал за веревку, производя автоматический выстрел (Россия, 1913: 524). В документах XIX в., хранящихся в хивинских архивах, имеется сообщение, что туркменскому охотнику, приведшему тигра, было выдано деньгами 5 тилля и дорогой подарок «серпай» (Брегель, 1961: 323).

Историк Д.И. Эварницкий (1855-1940) отмечал, что берега Амударьи: «покрыты невероятно высоким камышом и всякого рода растительностью, в которой скрываются, особенно близ устья реки, постоянные обитатели ее страшные тигры» (Эварницкий, 1893: 53, 54). Российский натуралист А.М. Никольский писал: «Амударьинские камыши – настоящие джунгли здешних мест... Настоящий хозяин здешних джунглей тигр... В противоположность своему африканскому собрату льву, он редко выдает свое присутствие ревом. Только в ту пору, когда кошки задают свои концерты... раздается глухое урчание: это тигровая серенада» (Никольский, 1894).

В журнале «Живописная Россия» за 1885 г. сообщается, что дельта Амударьи представляет большие удобства для жизни тигра, где он живет и множится (Живописная, 1885: 15,122). Путешественник и исследователь Александр Бёрнс (1805-1841) писал, что, встречаемые в долине Амударьи тигры имели мелкий рост (Бёрнс, 1849, с. 258). А. Вамбери в своих записях отмечал, что встречал тигров в камышовых зарослях нижнего течения Амударьи (Арминий Вамбери, 2003: 89, 96, 114). Русский военный инженер и дипломат П. М. Лессар (1851-1905), ссылаясь на показание местного населения, сообщал, что тигры по берегам Амударьи водились в большом количестве (Лессар, 1884: 207).

Русский художник писатель Н.Н. Каразин (1842-1908) в своих воспоминаниях писал: «Торопливость наших кайкчей (лодочников) объяснялась еще одним обстоятельством: они хотели до полуночи пройти сплошные, низменные чащи... Эти чащи не пользуются доброю славою: в их недрах гнездится несколько тигровых семейств, и беднякам, безоружным кайкчи, было бы весьма плохо, если бы одна из этих крупных полосатых кошек подошла к берегу во время их прохода. Мы и то слышали уже раза два невдалеке какой-то весьма подозрительный рев, заставлявший каждый раз кайкчей прыгать в воду, прямо с кручи обрывистого берега» (Каразин, 1875: 213).

Обитавшие в приамударьинских тугаях тигры к концу XIX в. были уже истреблены. Художник Дмитриев-Кавказский (1849-1916) во время путешествия по Амударье в 1887-1888 г. уже ничего о них не слышал. В своих записях он упоминает некоего шестидесятилетнего казахского султана Арасланова, курсирующего по делам между средним течением и низовьями реки, который, будучи смелым и опытным охотником, в свое время, т.е. середине XIX в., убил 11 тигров (Дмитриев-Кавказский, 1894: 62). Русский инженер и мемуарист Н.А. Варенцов (1862-1947) в своих воспоминаниях пишет: «Один из всадников подъехал к нам и... ответил: «Губернатор Чарджуйского бекства, зная о вашем отъезде, поручил нам вас сопровождать и охранять, так как место, куда вы едете, глухое, где водятся тигры» (Варенцов, 2011: 34). К.К. Абаза сообщал, что тигр водился в зарослях камыша древнего русла Амударьи (Абаза, 1902: 253). Встречался этот хищник и в местах кочевков людей (Абаза, 1902: 54).

Русский советский писатель М.П. Лоскутов (1906-1941) в 1929 году путешествуя по Средней Азии и позже напишет книгу «Тринадцатый караван». В ней автор приводит рассказ бывшего сотрудника продовольственной комиссии Хивинского ревкома, товарища Забогатого, который сообщал, что по воскресеньям они с товарищами отправлялись в камышовые заросли Амударьи охотиться за дикими кабанами: «и если, случилось, иногда убивали тигра, то везли его на арбе в город, и по улицам сзади бежала толпа, она кричала и плевала в убитого зверя пустыни» (Лоскутов, 1935: 153).

Тигр обитал также в тростниковых гущах вдоль южного берега Арала. Материалы по этому району представляются нам весьма интересными, так как могут дать дополнительные сведения. Ценную информацию дают материалы современного исследователя М.И. Роднова, согласно которым, ареал распространения тигров достигал районы, расположенные выше северного побережья Каспия, вплоть до Южного Урала. Существовала даже «тигриная» дорога от Арала до Урала (Роднов, 2014).

Русский путешественник и военный географ Венюков М.И. (1832-1901) отмечал, что камышовые заросли располагались по северному берегу Каспия и по юго-восточному берегу Аральского моря, а также вдоль ряда озер, которые летом служат пристанищем для тигров. Этих хищников можно было часто встретить на приаральской равнине (Венюков, 1971: 215, 217).

О способах охоты на тигров у казахов имеются интересные данные. Последние: «терпят от него большие убытки, так как тигры часто нападают на домашний скот; животные настолько напуганы зверем, что даже свежий след тигра способен навести панику на целое стадо. Киргизы (казахи) также боятся зверя и только в редких случаях, когда хищник принесет особенно большие убытки, решаются охотиться на него. Прежде, когда хорошие ружья были у них редкостью, практиковалась охота с клеткой, устроенной из надежного материала; в нее заходили несколько охотников и, передвигая ее, направлялись к логовищу. Зверь обыкновенно кидался на клетку, садился на нее, и в это время его убивали. Позже, с появлением ружей, стали убивать зверя и пуглей, иногда же употребляли отраву» (Россия, 1903, с. 117).

Образ тигра в фольклоре. В многочисленных народных суевериях и приметах тигры представлены как обладатели неимоверной силы, мощь которых способна оказать чудесное исцеление. Г.С. Карелин отмечал, что после убийства тигра: «Жители имеют обыкновение отрезывать когти тигра, и пришивать их к платью своих детей, почитая талисманом, имеющим такую же силу удалять злых духов, как и перья полуночника (козодой)» (Липский, 1905: 109). Считалось, что шкура тигра, его зуб, коготь или волос из усов,

придадут его новому владельцу храбрость и потому считаются талисманами. Кроме того, по мнению местных женщин, если через разостланную шкуру тигра головой к солнцу перешагнуть три раза и столько же раз обойти с молитвой кругом ее, то они вылечиваются от всех женских болезней, в том числе и от бесплодия (Колушев, 1894). Туркменские женщины, желающие иметь детей, избавиться от недугов, посещали место, где был закопан труп тигра (в окрестностях города Тахта-Базар) (Басилов, 1970: 126).

Г.П. Снесарев писал: «Во всех поверьях, связанных с тигром, поражает странное отсутствие страха к нему... Тигр... являлся объектом почитания бесплодных женщин; все, что было с ним связано, – его шкура, когти, усы и др. – стимулировало якобы сакральным путем деторождение... В старину стоило только охотнику, убившему в тугах тигра, появиться в селении, как со всех сторон собирались женщины, не имевшие детей. То же происходило, когда в кишлаки забредали дервиши, в обычаях которых было носить с собою шкуры тигра. Такие женщины, надеясь забеременеть, жгли шерсть тигра на огне и окуривали себя или перешагивали через развернутую шкуру; когти и зубы носили как амулеты» (Снесарев, 1969: 256).

Образ тигра встречается и в лечебной практике народов Центральной Азии. Считалось, что сила и мощь этого животного могут помочь в борьбе с болезнями и недугами. Подобная сцена описана в одном из рассказов Н.Н. Каразина: «Пробовал Мамет Аллаха молить чтобы выгнал из головы его красавицы «черного духа» – не слушает Аллах его молений. Пробовал Джулдаш колдовать, как умел, по девяти угольков клал в ее следы, когда ей на восток идти приходилось, подкрадывался к шалашу ночью, против ее изголовья и «джулбарсом» рычал – ничего не помогало» (Каразин, 1881: 919).

При лечении многих болезней большой популярностью пользовалось тигровое сало, применяемое при лечении ревматизма, а также ношение когтей тигра (Шадманова, 2017: 122, 124). Бесплодные женщины-каракалпачки старались найти следы тигра или его шкуру, считая, что при прикосновении к ним недуг останется на их обратной стороне. После совершения этого ритуального действия

женщина ждала 12 месяцев появления ребенка, полагая, что подверглась «чиле» тигра, то есть может родить как тигрица лишь по прошествии названного срока (Есбергенов, Атамуратов, 1975: 115). У каракалпаков и узбеков тигр считался способным стимулировать деторождение. Бездетные женщины поклонялись следам тигра, прыгая через его шкуру, прося у зверя детей, стремились съесть кусочек мяса тигра, носили амулеты из его когтей и клочков шерсти (Басилов, 1970: 126). В ряде тюркских сказаний, говорится, чтобы герой родился богатырем, его мать должна съесть сердце, печень или мясо тигра (Урманче, 2015: 114).

В народе широко распространено представление о паломничестве тигров к святым местам. Среди таких мест выделяется святилище Шивлан у подножия горы Сюнт. Считается, что сюда в ночь на священные дни – среду (чаршенбе) или пятницу (анна, джума) совершает паломничество тигр. Пришедший тигр, якобы, отдает дань уважения святому Шивлану, трижды обходя вокруг мазара. Иногда паломничество совершает одновременно семейная пара тигров или тигрица с тигрятами (Басилов, 1963: 147). Туркменские порханы во время магических сеансов опирались на помощь своих духов-помощников (джин, арвах, ал-ёлдаш), которые являлись им в виде животных, одним из которых часто был тигр (Басилов, 1975: 159).

Другим объектом паломничества тигра называлось святилище Овез-шехид у селения Куружей на Среднем Сумбаре. Некоторые люди полагали, что подвидом вещего паломника-тигра приходил сам святой пир-покровитель или этот тигр был им послан с определенным поручением. Существовали рассказы о появлении тигра-паломника по средам к святилищу Сейит Неджепи, расположенному у селения Ходжа-Кала на Верхнем Сумбаре. Тигр, приходивший к святилищу суфийского покровителя, трижды обойдя мавзолей, останавливался у входа и громко рычал (Демидов, 1999: 96).

В Анау среди древних развалин стоит мазар Ходжа Музаффа, воздвигнутый в XIX столетии, который по существующему преданию по ночам оберегает тигр» (Пугаченкова, 1959: 49). В Тахта-Базарском районе рассказывают про случай, когда раненый охотниками тигр побегал спасаться к

могиле святого, так как знал, что там люди из уважения к святому не смогут его убить. Но охотники сумели опередить зверя, сделали засаду на его пути к святому месту и застрелили (Басилов, 1970: 125).

По старинному поверью жителей Южного Приаралья, тигр раз в неделю бесшумно появляется около мазара и, почтительно опустив гордую голову, совершает ритуальные обходы усыпальницы святого, как это делают обычно паломники к мазару. Только слабый вопль пустынной рыси, сопровождающей его, возвещает об этой торжественной церемонии (Снесарев, 1972: 176). В рассказе поручика Ф. Колушева, сообщается о том, что камышовая рысь у жителей Арала считалась добрым духом, так как она своим криком предупреждала о появлении злого духа в лице тигра (Колушев, 1894).

Интересные наблюдения оставил академик М.Е. Массон: «В прежнее время среди местного населения было распространено убеждение, что лютый и бесстрашный царственный хищник смиряется только вблизи могил особо чтимых мусульманских святых, и это признавалось верным признаком их духовного величия... Приближаясь к месту погребения... каждый тигр будто бы выполнял положенную для паломников церемонию, три раза обходил вокруг мазара, а под конец прикладывался мордой к порогу постройки, возведенной над «святой могилой» (Массон, 1963: 151).

Существовало убеждение, что тигр произошел от человека и понимает язык человека. Если его называть ласкательными именами, он не тронет человека, но если обругать, тигр не стерпит оскорбления. Во многих местах Средней Азии известна легенда об охотнике, который спас свою жизнь тем, что очистил от муравьев детенышей тигра. Зверь ласкал человека лапой, в знак благодарности долго шел вслед за ним (Басилов, 1970: 125, 126).

У туркмен существует даже представление о человеческой сущности этого животного: «Два животных считаются умными - конь и тигр. Тигр был раньше человеком, но утратил свой человеческий облик из-за каких-то прегрешений (адамдан азан). В пятницу ночью он обязательно приходит к святилищу (овлия), так как: «Он – умный человек» (Демидов, 1999: 96).

По поводу происхождения тигра от человека бытуют две легенды. Согласно первой, в байском стаде каждую ночь стали пропадать по две овцы. Выяснилось, что овец поедает один из гочей (баран-самец). Его зарезали, мясо бай положил в тамдыр – печку для хлеба. Сын бая не знал об этом и съел один кусок этого мяса, а другой дал своей жене. Утром бай с ужасом увидел, что сын и невестка превратились в тигров. По второй легенде, в давние времена сын одного бая, поссорившись и подравшись с отцом, убежал в горы, где и превратился в тигра (Басилов, 1963: 146).

Среди амударьинских рыбаков популярна другая легенда. Однажды рыбаки тянули бечевой против течения свое суденышко. Растянувшись цепочкой, они брели вдоль берега реки. Неожиданно из камышей показался огромный тигр. Люди замерли в ужасе, ожидая смертельного прыжка хищника. Но тигр полз к людям на брюхе и смотрел на них жалкими глазами. Он вытянул переднюю лапу. Она была в крови, а в мякоти ее торчала страшная заноза. Люди вынули занозу, промыли рану амударьинской водой и перевязали лапу. Тигр промурлыкал и затем исчез в камышах (Снесарев, 1972: 175). Согласно народным поверьям, тиграм и другим хищным кошачьим покровительствовал святой Ханзада-пайлан (Атдаев, Бурханов, 2017: 61).

Исчезновение тигров. Материалы прошлого говорят нам о том, что шкура тигра имела особую ценность: она являлась признаком статуса, ею украшались жилища, ее можно было увидеть на многих местных рынках. Буланжье (XIX в.), описывая базары Мерва, писал: «рядом с дынями, персиками и другими фруктами вы видите тигровые и барсовые шкурки» (От Парижа, 1890: 85). По сведениям А.А. Олсуфьева, самой опасной считалась охота на тигра. Охота же на «гепардов, барсов и других хищных зверей считается менее опасной, и потому на базаре вы нередко встретите шкуры этих хищников за очень небольшую цену» (Олсуфьев, Панаев, 1899: 63).

А.В. Квитка в своих записках сообщает, что по прибытии в Бами, он явился к князю Шаховскому. Кибитка князя была убрана коврами и тахтами, несколько тигровых шкур лежали на земле. (Квитка, 1883: 597, 601). В журнале «Нива» за 1884 год сообщалось, что экстренный поезд вышел из Самарканда и

вскоре прибыл в Асхабад (Ашхабад). Здесь его встретил адъютант Комаров, поднесший его высочеству 75 фотографических снимков собственной работы, небольшую археологическую коллекцию и шкуру тигра (Разные известия, 1884: 459). Шкура тигра считалась ценным подарком. Среди перечня предметов, отправленных в 1711 г. российскому двору бухарским посольством во главе с Кулибеком, была представлена «1 кожа джудьбарсовая» (Рахимов, 2013: 122).

Чучела и шкуры хищных животных часто выставлялись на международных выставках. К примеру, первый экземпляр среднеазиатского тигра был представлен в 1872 г. на Московской политехнической выставке (Иверсен, 1873: 520). Для участия в Нижегородской выставке 1896 г. из области были направлены: шкуры *тигра*, барса, гепарда, разных пород диких кошек... (Обзор, 1898: 71, 72). Русский географ Н.Я. Динник (1847-1917) посетивший Асхабадский музей отмечал, что видел в нем чучела тигров, добытых на Копетдаге. Ученый отметил, что в отличии от других тигров, они имеют не черные, а бурые и даже светло-бурые полосы на бедрах (Динник, 1907: 303).

В документах, описывающих географическое описание Туркестанского края говорится: «В числе ежегодно добываемого зверя насчитывается несколько десятков тигров, количество коих все еще довольно значительно в некоторых местностях Туркестана. До водворения в крае русских тигры были весьма обыкновенны в камышах по Или, Чу, Сырдарье, Амударье и в некоторых других районах. В настоящее время тигр встречается значительно реже, при чем главным местообитанием этого зверя является ныне прибрежные камыши и заросли по Амударье и Пянджу, где ежегодно, главным образом охотничьими воинскими командами, убивается до полусотни тигров» (Россия, 1913: 523, 524).

Последний туранский тигр был убит на территории Туркменистана 10 января 1954 г. у Койнекеси на Сумбаре (Рустамов, 2011: 204). Примерно в то же время тигр исчезает и на амударьинском участке. Последняя встреча с хищником в дельте Амударьи была отмечена в 1976 г. (Рустамов, 2011: 215). По некоторым данным тигры встречались в долинах рек Теджен, Мургаб и Кушка вплоть до 1990-х годов (Закавказский тигр).

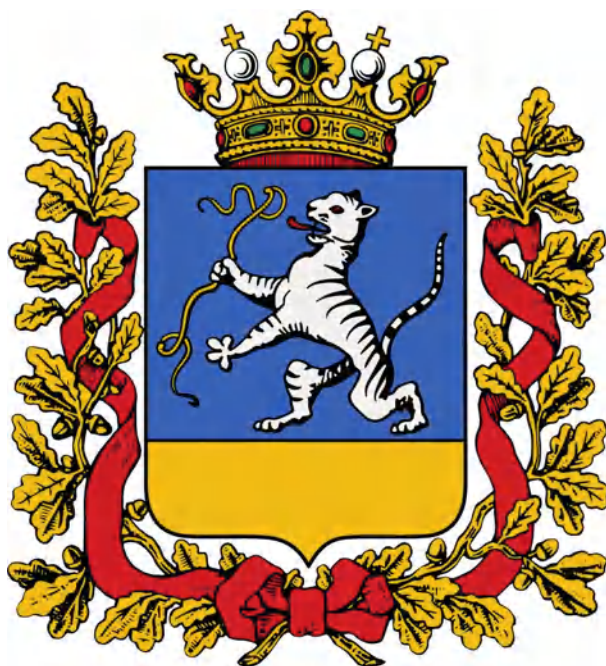

Рис. 4. Герб
Закаспийской области.
1890 г.

Fig. 4. Coat of arms of the
Transcaspian region.
1890.

С прокладкой Закаспийской железной дороги (1882-1891 гг.), в область стало приезжать огромное количество журналистов и писателей. О туркменской земле был наслышан и французский новеллист Жюль Верн (1828-1905). Побывать в Туркменистане знаменитому писателю не удалось, однако сделал он это при помощи репортера газеты «XX век», который стал героем его романа «Клодиус Бомбарнак». Высказывание корреспондента звучат так: «Рельсовый путь иногда обступают густые заросли. По словам главного кондуктора

Попова, там водится немало тигров. Я охотно верю ему, но мне ни разу не посчастливилось увидеть ни одного из хищников. А жаль! Полосатые звери могли бы внести некоторое разнообразие в наше путешествие. Вот была бы удача для репортера... Так нет же! Туркестанские хищники не захотели доставить мне такого удовольствия» (Верн Ж., 1989: 280).

Заключение

Целью написания данной статьи было не только собирание исторического и фольклорного материала о тигре, но и восстановление образа этого яркого и горделивого животного. Кто знает, возможно, оживление утерянных воспоминаний о нем даст толчок к активным шагам по реальному возрождению этого зверя, который является частью истории и нашего общего прошлого.

Последние анализы учёных из Оксфорда и лаборатории генетического многообразия Национального института рака, которые провели исследования митохондриальной ДНК вымершего туранского (каспийского) тигра (*Panthera tigris virgata*), показали, что он почти идентичен сибирскому (амурскому) тигру (*Panthera tigris altaica*). Исследователи утверждают, что: «Гены вымершего животного всё ещё присутствуют в сибирских тиграх» (Mitochondrial, 2009). Это значит, что восстановление туранского тигра существует.

Возрождением туранского тигра озабочены многие страны Центральной Азии. К примеру, в Казахстане выстраивают экосистему для создания в Иле-Балхашском регионе популяции туранского тигра. Конечной целью проекта является завоз первых особей амурских тигров на территорию резервации в 2025-2027 годах (В Казахстан).

Литература

1. Абаза К.К. Завоевание Туркестана: рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении. – Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1902. – 316 с.
2. Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – М.: Восточная литература, 2003. – 306 с.
3. Атаев К. Охота у туркмен Ахала в конце XIX – начале XX в. // Известия АН ТССР. Сер. Обществ. Наук. 1965. №5. – С. 8-13.
4. Атаев С.Дж. Из истории почтовой службы у туркмен // Культурное наследие. 2020. №4. – С. 75-92.
5. Атаев С.Дж., Бурханов А.А. Образ пиров-покровителей в духовной жизни туркмен // Народы и культуры Южной Сибири и сопредельных территорий. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2017. – С. 61-65.
6. Афганистан. Из Encyclopaedia Britannica, изд. 7-е 1878 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск XV. – СПб, 1885. – С. 193-251.
7. Бабаев А. Раскопки на Ярты-депе // Новые археологические открытия в Туркменистане. – Ашхабад, 1982. – С. 85-102.
8. Басилов В.Н. О пережитках тотемизма у туркмен. // Тр. ИИАЭ АН ТССР, т. VII. – Ашхабад, 1963. – С. 135-150.
9. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М., 1970.
10. Басилов В.Н. О происхождении туркмен-ата (простонародные формы среднеазиатского суфизма) // Домусульманских верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С. 138-168.
11. Бёрнс А. Путешествие в Бухару. Часть третья. (Из 3-х частей). – М.: Издание И.В. Голубкова. В Университетской типографии, 1849. – 628 с.
12. Бларамберг И.Ф. Воспоминания. – М.: Изд-во восточной литературы, 1978. – 357 с.
13. Брегель Ю.Э. Хорезмские туркмены в XIX в. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 442 с.
14. В Казахстан вернутся тигры. Электронный ресурс). URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/62853/v-kazakhstan-vernutsya-tigry.html> (дата обращения 2021.06.04).
15. Варенцов Н.А. Слышанное. Виденное. Передуманное. Пережитое. Изд. 2. – М.: Новое литературное обозрение. 2011. – 848 с.
16. Васильев П.С. Ахал-текинский оазис, его прошлое и настоящее. Очерки // Русский вестник, № 5. 1887. – С. 391-427.
17. Венюков М.И. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии. Участок десятый. Аральский или Хивинский. // Военный сборник. – СПб, 1871. Т. 88. Отд. 1. С. 199-252.
18. Верн Ж. Школа Робинзонов. Клодиус Бомбарнак. – М.: Правда, 1989. – 480 с.
19. Гладышев П.И. Заметки об Атеке и Кара-Куме // Изв. Кавказ.отд. РГО. – Тифлис, 1884. Т. 8. – С. 109-127.
20. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – 204 с.
21. Гродеков Н.И. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880-1881 гг. В 4 т. – СПб: В Тип. В. Балашова. Т. 1. 1883. – 158 с.
22. Гунаропуло С.А. В туркменской степи. // Исторический вестник. Т.82. №11. 1900. С. 566-584.
23. Дементьев Г.П., Карташев Н.Н., Келейников А.А. О стенных изображениях в мавзолее Тауруз-султан (Северо-восточная Туркмения) // Труды ЮТАКЭ. Том V. Изд-во АН Туркменской ССР. – Ашхабад, 1955. – С. 171-183.
24. Демидов С.М. Образы Тигра, Барса и Льва в представлениях туркмен // Культурные ценности 1997-1998. – СПб.: Европейский дом, 1999. – С. 94-107.
25. Джувейни. Чингис-хан. История завоевателя мира, записанная Ала ад-дином Ата-Меликом Джувейни. – М.: Магистр-пресс, 2004. – 690 с.
26. Дмитриев-Кавказский Л.Е. По Средней Азии. Записки художника. – СПб, 1894. – 115 с.
27. Динник Н.Я. Каспийское побережье Кавказа и Закаспийская область // Известия Кавказского отдела имп. Русского географического общества. – Тифлис. 1907-1908. т. 19. № 4. – С. 272-322.
28. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. – Нукус, 1975. – 211 с.
29. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном,

экономическом и бытовом значении. Т. Х. Русская Средняя Азия. СПб. – М.: Изд-во товарища М.О. Вольф, 1885. – 448 с.

30. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего деда Коркута. – М., Л.: Изд-во АН СССР. 1962. – С. 131-258.

31. Закавказский тигр. (Электронный ресурс). URL: <https://felidae-g2n.jimdo.com/panthera/panthera-tigris/p-t-virgata/> (дата обращения 07.05.2018.)

32. Зарудный Н.А. Орнитологическая фауна Закаспийского края (Северной Персии, Закаспийской области, Хивинского оазиса и равнинной Бухары) // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. Отдел зоологический. М., 1896, вып. 2, С. 1-555.

33. Иверсен В. Отчет о поездке на Московскую политехническую выставку // Труды Императорского Вольного экономического общества. Т. 1. 1873. С. 507-525.

34. Каразин Н.Н. В низовьях Аму. Путевые очерки // Вестник Европы, № 3. 1875. С. 187-230.

35. Каразин Н.Н. Старый Джулдаш, и его сын Мамет (Продолжение) // Нива. 1881. № 42. С. 918-926.

36. Карелин Г.С. Путешествие по Каспийскому морю // Записки Императорского Русского географического общества. Т.10. 1883. 497 с.

37. Квитка А.В. Поездка в Ахал-Теке. 1880-1881 // Русский вестник. 1883. 165 том. С. 575-605.

38. Книга моего деда Коркута. М., Л.: Изд-во АН СССР. 1962. 299 с.

39. Колушев Ф.Н., поручик. Охота на тигров // Разведчик. 1894. № 219, 220. (Электронный ресурс). URL: <https://rus-turk.livejournal.com/128900.html/> (дата обращения 15.11.2017.)

40. Лессар П. Заметки о Закаспийском крае и соседних странах (Поездка в Персию, Южную Туркмению, Мерв, Чарджуй и Хиву) // Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества, Книга XIII. 1884. С. 161-211.

41. Липский В.И. Григорий Силич Карелин (1801–1872). Его жизнь и путешествия. СПб.: 1905. 214 с.

42. Логофет, 1903а – Логофет Д.Н. По Каспийскому морю и Персидской границе. (Путевые очерки по Средней Азии) // Военный сборник, № 8. 1903. С. 179-220.

43. Логофет, 1903б – Логофет Д.Н. По Каспийскому морю и Персидской границе. (Путевые очерки по Средней Азии) // Военный сборник, № 10. 1903. С. 193-228.

44. Лоскутов М.П. Тринадцатый караван. Москва: Детская литература, 1935. 188 с.

45. Марков Е. Россия в Средней Азии Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге Евгения Маркова. В 2-х томах и 6 частях. СПб: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. Т.1. 541 с.

46. Массон М.Е. Из прошлого тигров в Средней Азии // Научные труды ТашГУ. Вып. 200. Археология Средней Азии, VI. Ташкент. 1963. С. 151–152.

47. Материалы для географии и статистики России. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Т. III. СПб.: 1880.

48. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лутат ат-Турк. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

49. Мейер Л. Очерк Закаспийской области. Генер. Шт. ген-майора Мейера. 1885 г. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск XV. СПб. 1885. С. 102-196.

50. Михайлов Ф.А. Туземцы Закаспийской области и их жизнь. Этнографический очерк. Асхабад. 1900. 79 с.

51. Никольский А.М. В стране глины и песку. (Путевые очерки) // Мир Божий, 1894, 9, 10. (Электронный ресурс). URL: <https://rus-turk.livejournal.com/> (дата обращения 18.05.2018.)

52. Никольский А.М., доктор Зоологии. Летние поездки натуралиста. – СПб, 1900. (Электронный ресурс). URL: <https://rus-turk.livejournal.com/> (дата обращения 23.02.2018.).

53. Обзор Закаспийской области с 1882 по 1890 год. Асхабад. 1892. 270 с.

54. Обзор Закаспийской области за 1896 г. (Приложение. Участие Закаспийской области на Всероссийской выставке 1896 года в Нижнем-Новгороде). Асхабад. 1898 г. 189 с.

55. Огородников, 1878а – Огородников П. На пути в Персию и прикаспийские провинции ее. СПб. 1878. 331 с.

56. Огородников, 1878б – Огородников П. Очерки Персии. СПб. 1878. 396 с.

57. Окраины России. Сибирь, Туркестан, Кавказ и полярная часть Европейской России. СПб, 1900. 287 с.

58. Олсуфьев А.А. и Панаев В.П. По Закаспийской военной железной дороге: Путевые впечатления. СПб. 1899. 228 с.
59. От Парижа до пределов Индии. Закаспийская железная дорога, русские среднеазиатские владения и краткий очерк Индии. Составлено по графу Шолле, Эдг. Буланжье, Бонвалло и др. М.: Изд-е Ф.И. Анского. Типогр-я Э. Лиснера и Ю. Романа. 1890. 402 с.
60. Платонов А.П. Записные книжки. М.: Наследие, 2000. 424 с
61. Поездка Сипехсаляри-Азама в Келат, 1881. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Выпуск XIII. СПб, 1884. С. 171-196.
62. Пугаченкова Г.А. Мечеть Анау. Ашхабад. 1959. 58 с.
63. Рабочий поезд закаспийской ж. д., между Мервом и Самаркандом // Нива. 1886. №45 (1). С. 1135.
64. Разные известия. Придворные известия // Нива. 1884. №17. С. 458-459.
65. Рахимов Р.Р. Дарообмен в контексте российско-хивинских и российско-бухарских связей в Петровскую эпоху // Иран-намэ. 2013. №3(27). С. 107-129.
66. Рашид-ад-Дин Ф. Джами ат-таварих. Баку: Нагыл Еви, 2011. 540 с.
67. Роднов М.И. Животный мир Южного Урала в местных исторических источниках XIX–XX вв. 2014. (Электронный ресурс). URL: <http://mrodnov.ru/fr/0/public/Wildnature.PDF/> (дата обращения 28.03.2018.)
68. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том XVIII. Киргизский край. СПб: 1903. 479 с.
69. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Том XVIII. Туркестан. СПб: 1913. 861 с.
70. Рустамов А.К. Животный мир Туркменистана и его охрана (на примере позвоночных животных). Ашхабад: Ылым, 2011. 246 с.
71. Сарианиди В. Маргуш. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. Ашгабат. 2002. 360 с.
72. Сарианиди В. Гонур-депе. Город царей и богов. Ашгабат. 2005: Мирас. 328 с.
73. Снесарев Г.П. Люди и звери (этнографические поиски в области культа животных) // Советская этнография. 1972. №1. С. 166-177.
74. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969.
75. Тарковский А. Избранное: Стихотворения; Поэмы; Переводы. 1929-1979. М.: Художественная литература, 1982. 736 с.
76. Царева Е.Г. Тотемные изображения на ворсовых коврах Средней Амударьи // У истоков цивилизации. Сборник статей к 75-летию Виктора Ивановича Сарианиди / Ред. Косарев М.Ф., Кожин П.М., Дубова Н.А. – М., Старый сад, 2004. С. 202-224.
77. Царь-обжора. Туркменские народные сказки: Ашхабад: Магарыф, 1983. 37 с.
78. Шадманова С.Б. Медицина и население Туркестана: Традиции и новации (конец XIX – начало XX вв.) // Историческая этнология. 2017. Том 2, № 1. С. 119-139.
79. Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос. Казань: ИЯЛИ, 2015. 448 с.
80. Эварницкий Д.И. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении. – Ташкент. Типо-литография наследников С.И. Лахтина. 1893. 203 с.
81. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.: Наука, 1983. С. 560.
82. Абдысетдар Казы. «Женнама» – текелерин уруш кысса китабы. Ашгабат: Мирап. 1994. 200 с. (на туркменском языке).
83. Türkmen hanlary we serdarlary. Aşgabat. Ensiklopediýa neşirýaty. 2020. 163 s. (на туркменском языке).
84. Donovan, 1883a - Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the «Daily news». Vol. I. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 502 p.
85. Donovan, 1883b - Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the «Daily news». Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 500 p.
86. Mitochondrial Phylogeography Illuminates the Origin of the Extinct Caspian Tiger and Its Relationship to the Amur Tiger. / PLOS ONE. January 14. 2009. // <http://journals.plos.org/plosone>. Дата обращения 25.04.2018.

References

1. Abaza K.K. Zavoevanie Týrkestana: rasskazy iz voennoi istorii, ocherki prirody, byta i nraov týzemsev v obshedostýpnom izlozhenii. – Sankt-Peterbýrg: Tipografia M. M. Stasúlevicha, 1902. 316 s.
2. Armini Vamberi. Pýteshestvie po Srednei Azii. M.: Vostochnaia literatýra, 2003. 306 s.
3. Ataev K. Ohota ý týrkmen Ahala v konse XIX – nachale XX v. // Izvestia AN TSSR. Ser. Obshestv. Naýk. 1965. №5. S. 8-13.
4. Atdaev S.Dj. Iz istorii pochtovoi slýjby ý týrkmen // Kúltýrnoe nasledie. 2020. №4. S. 75-92.
5. Atdaev S.Dj., Býrhanov A.A. Obraz pirov-pokrovitelei v dýhovnoi jizni týrkmen // Narody i kúltýry Iýjnoi Sibiri i sopredelnyh territori. Abakan: Hakasskoe knijnoe izdatelstvo, 2017. S. 61-65.
6. Afganistan. Iz Encyclopaedia Britannica, izd. 7-e 1878 g. // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisicheskikh materialov po Azii. Vypýsk XV. SPb, 1885. S. 193-251.
7. Babaev A. Raskopki na Iarty-depe // Novye arheologicheskie otkrytia v Týrkmenistane. Ashhabad, 1982. S. 85-102.
8. Basilov V.N. O perejtkah totemizma ý týrkmen. // Tr. IIAE AN TSSR, t. VII. Ashhabad. 1963. C. 135-150.
9. Basilov V.N. Kúlt svátyh v islame. M., 1970.
10. Basilov V.N. O proishojdenii týrkmenata (prostonarodnye formy sredneaziatskogo sýfizma) // Domýsýlmanskikh verovania i obrády v Srednei Azii. M.: Naýka, 1975. S. 138-168.
11. Bórns A. Pýteshestvie v Býharý. Chast tretá. (Iz 3-h chastei). M.: Izdanie I.V. Golýbkova. V Ýniversitetskoi tipografii. 1849. 628 s.
12. Blaramberg I.F. Vospominania. M.: Izd-vo vostochnoi literatýry, 1978. 357 c.
13. Bregel Iý.E. Horezmskie týrkmeny v XIX v. – M.: Izdatelstvo vostochnoi literatýry, 1961. – 442 s.
14. V Kazakhstan vernýtsá tigry. Elektronny resýrs). URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/62853/v-kazahstan-vernutsya-tigry.html> (data obrashenia 2021.06.04).
15. Varensov N.A. Slyshannoe. Vidennoe. Peredýmannoe. Perejtoe. Izd. 2. M.: Novoe literatýrnoe obozrenie. 2011. 848 c.
16. Vasilev P.S. Ahal-tekinski oasis, ego proshloe i nastoiashchee. Ocherki // Rýsski vestnik, № 5. 1887. S. 391-427.
17. Venúkov M.I. Materialy dlá voennogo obozrenia rýsskikh granis v Azii. Ychastok desátyi. Aralski ili Hivinski. // Voennyi sbornik. SPb, 1871. T. 88. Otd. 1. S. 199-252.
18. Vern J. Shkola Robinzonov. Klodiýs Bombarnak. M.: Pravda. 1989. 480 s.
19. Gladyshev P.I. Zametki ob Ateke i Kara-Kýme // Izv. Kavkaz.otd. RGO. Tiflis, 1884. T. 8. S. 109-127.
20. Gordlevski V.A. Gosýdarstvo Seldjýkidov Maloi Azii. M.-L.: Izdatelstvo Akademii naýk SSSR, 1941. 204 s.
21. Grodekov N.I. Voina v Týrkmenii. Pohod Skobeleva v 1880-1881 gg. V 4 t. SPb: V Tip. V. Balashova. T. 1. 1883. 158 s.
22. Gýnaropýlo S.A. V týrkmensoi stepi. // Istoricheski vestnik. T.82. №11. 1900. C. 566-584.
23. Dementev G.P., Kartashev N.N., Kelenikov A.A. O stennykh izobrajeniah v mavzolee Taýrýz-sýltan (Severo-vostochnaia Týrkmenia) // Trýdy IÝTAKE. Tom V. Izd-vo AN Týrkmensoi SSR. – Ashhabad. 1955. – S. 171-183.
24. Demidov S.M. Obrazy Tigra, Barsa i Lva v predstavleniah týrkmen // Kúltýrnye sennosti 1997-1998. SPb. Evropeiski dom. 1999. S. 94-107.
25. Djýveini. Chungis-han. Istorია zavoevatelá mira, zapisannaia Ala ad-dinom Ata-Melikom Djýveini. M.: Magistr-press, 2004. 690 s.
26. Dmitriev-Kavkazski L.E. Po Srednei Azii. Zapiski hýdojnika. SPb, 1894. 115 c.
27. Dinnik N.Ia. Kaspuskoe pobereje Kavkaza i Zakaspuskaia oblast // Izvestia Kavkazskogo otdela imp. Rýsskogo geograficheskogo obshestva. Tiflis. 1907-1908. t. 19. № 4. S. 272-322.
28. Esbergenov X., Atamýratov T. Tradisii i ih pre-obrazovanie v gorodskom bytý karakalpakov. Nýkýs, 1975. 211 c.
29. Jivopisnaia Rossia. Otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii. T. X. Rýsskaia Srednáa Azia. SPb.-M.: Izd-vo tovar-va M.O. Volf, 1885. 448 s.
30. Jirmýnski B.M. Ogýzski geroicheski epos i «Kniga Korkýta» // Kniga moego deda Korkýta. M., L.: Izd-vo AN SSSR. 1962. S. 131-258.
31. Zakavkazski tigr. (Elektronny resýrs). URL: <https://felidae-g2n.jimdo.com/panthera/panthera-tigris/p-t-virgata/> (data obrashenia 07.05.2018.)

32. Zarýdnyı N.A. Ornitologicheskaya faýna Zakaspiyskogo kraia (Severnoı Persii, Zakaspiyskoi oblasti, Hivinskogo oazisa i ravninnoi Býhary) // *Materialy k poznaniy faýny i flory Rossiyskoi imperii. Otdel zoologicheskoi. M., 1896, vyp. 2, S. 1-555.*
33. Iversen V. Ochet o poezdke na Moskovskiy politehnicheskyy vystavkyy // *Trýdy Imperatorskogo Volnogo ekonomicheskogo obshestva. T. 1. 1873. S. 507-525.*
34. Karazin N.N. V nizováh Amý. Pýtevye ocherki // *Vestnik Evropy, № 3. 1875. S. 187-230.*
35. Karazin N.N. Staryı Djýldash, i ego syn Mamet (Prodoljenie) // *Niva. 1881. № 42. S. 918-926.*
36. Karelin G.S. Pýteshestvie po Kaspiyskomý morú // *Zapiski Imperatorskogo Rýsskogo geograficheskogo obshestva. T.10. 1883. 497 s.*
37. Kvitka A.V. Poezdka v Ahal-Teke. 1880-1881 // *Rýsski vestnik. 1883. 165 tom. S. 575-605.*
38. Kniga moego deda Korkýta. M., L.: Izd-vo AN SSSR. 1962. 299 s.
39. Kolýshev F.N., porýchik. Ohota na tigrov // *Razvedchik. 1894. № 219, 220. (Elektronnyy resýrs). URL: https://rus-turk.livejournal.com/128900.html/ (data obrashenia 15.11.2017.)*
40. Lessar P. Zametki o Zakaspiyskom krae i sosednih stranah (Poezdka v Persiy, Iýjnıy Týrkmeniy, Merv, Chardjıy i Hivıy) // *Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo rýsskogo geograficheskogo obshestva, Kniga XIII. 1884. S. 161-211.*
41. Lipski V.I. Grigori Silich Karelin (1801–1872). Ego jızn i pýteshestvia. SPb: 1905. 214 s.
42. Logofet, 1903a - Logofet D.N. Po Kaspiyskomý morú i Persidskoi granise. (Pýtevye ocherki po Srednei Azii) // *Voennyı sbornik, № 8. 1903. S. 179-220.*
43. Logofet, 1903b - Logofet D.N. Po Kaspiyskomý morú i Persidskoi granise. (Pýtevye ocherki po Srednei Azii) // *Voennyı sbornik, № 10. 1903. S. 193-228.*
44. Loskýtov M.P. Trinadsatyı karavan. Moskva: Detskaya literatúra, 1935. 188 s.
45. Markov E. Rossia v Srednei Azii Ocherki pýteshestvia po Zakavkazı, Týrkmenı, Býhare, Samarkandskoi, Tashkentskoi i Ferganskoi oblastám, Kaspiyskomý morú i Volge Evgenia Markova. V 2-h tomah i 6 chastáh. SPb: Tipogr-á M.M. Stasúlevicha, 1901. T.1. 541 s.
46. Masson M.E. Iz proshlogo tigrov v Srednei Azii // *Naychnye trýdy TashGÝ. Vyp. 200.*
- Arheologia Srednei Azii, VI. Tashkent. 1963. S. 151–152.
47. *Materialy dlá geografii i statistiki Rossii. Týrkestanski krai. Opyt voenno-statisticheskogo obozrenia Týrkestanskogo voennogo okrıga. T. III. SPb: 1880.*
48. Mahmýd al-Kashgarı. Divan Lýgat at-Týrk. Almaty: Daik-Press, 2005. 1288 s.
49. Meier L. Ocherk Zakaspiyskoi oblasti. Gener. Sht. gen-maiora Meiera. 1885 g. // *Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypýsk XV. SPb. 1885. S. 102-196.*
50. Mihailov F.A. Týzemsy Zakaspiyskoi oblasti i ih jızn. Etnograficheski ocherk. Ashabad. 1900. 79 s.
51. Nikolski A.M. V strane gliny i peskı. (Pýtevye ocherki) // *Mir Boji, 1894, 9, 10. (Elektronnyı resýrs). URL: https://rus-turk.livejournal.com. (data obrashenia 18.05.2018.)*
52. Nikolski A.M., doktor Zoologii. Letnie poezdki natýralisa. – SPb, 1900. (Elektronnyı resýrs). URL: <https://rus-turk.livejournal.com>. (data obrashenia 23.02.2018.).
53. Obzor Zakaspiyskoi oblasti s 1882 po 1890 god. Ashabad. 1892. 270 s.
54. Obzor Zakaspiyskoi oblasti za 1896 g. (Prilozhenie. Ýchastie Zakaspiyskoi oblasti na Vserossiyskoi vystavke 1896 goda v Nijnem-Novgorode). Ashabad. 1898 g. 189 s.
55. Ogorodnikov, 1878a - Ogorodnikov P. Na pýti v Persiy i prikaspiyskie provinsii ee. SPb. 1878. 331 s.
56. Ogorodnikov, 1878b - Ogorodnikov P. Ocherki Persii. SPb. 1878. 396 s.
57. Okrainy Rossii. Sibir, Týrkestan, Kavkaz i polárnaia chast Evropeyskoi Rossii. SPb, 1900. 287 s.
58. Olsýfev A.A. i Panaev V.P. Po Zakaspiyskoi voennoi jeleznoi doroge: Pýtevye vpechatlenia. SPb. 1899. 228 s.
59. Ot Parija do predelov Indii. Zakaspiyskaya jeleznaia doroga, rýsskie sredneaziatskie vladenia i kratki ocherk Indii. Sostavleno po grafı Sholle, Edg. Býlanje, Bonvallo i dr. M.: Izd-e F.I. Anskogo. Tipogr-á E. Lisnera i Iý. Romana. 1890. 402 c.
60. Platonov A.P. Zapisnye knijki. M.: Nasledie, 2000. 424 s.
61. Poezdka Sipehsaları-Azama v Kelat, 1881. // *Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vypýsk XIII. SPb, 1884. S. 171-196.*

62. Pýgachenkova G.A. Mechet Anaý. Ashhabad. 1959. 58 s.
63. Rabochi poezd zakaspijskoi j. d., mejdy Mervom i Samarkandom // Niva. 1886. №45 (1). S. 1135.
64. Raznye izvestia. Pridvornye izvestia // Niva. 1884. №17. S. 458-459.
65. Rahimov R.R. Daroobmen v kontekste rossusko-hivinskih i rossusko-býharskih svázei v Petrovskýy epohý // Iran-name. 2013. №3(27). S. 107-129.
66. Rashid-ad-Din F. Djamí at-tavarih. Baký: Nagyl Evl, 2011. 540 s.
67. Rodnov M.I. Jivotnyi mir Iýjnogo Ýrala v mestnyh istoricheskikh istochnikah XIX–XX vv. 2014. (Elektronnyi resýrs). URL: <http://mrodnov.ru/fr/0/public/Wildnature.PDF/> (data obrasheniia 28.03.2018.)
68. Rossia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Tom XVIII. Kirgizski kraj. SPb: 1903. 479 c.
69. Rossia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Tom XVIII. Týrkestan. SPb: 1913. 861 c.
70. Rýstamov A.K. Jivotnyi mir Týrkmenistana i ego ohrana (na primere pozvonochnyh jivotnyh). Ashhabad: Ylym, 2011. 246 s.
71. Sarianidi V. Margýsh. Drevnevostochnoe sarstvo v staroi delte reki Mýrgab. Ashgabat. 2002. 360 s.
72. Sarianidi V. Gonýr-depe. Gorod sarei i bogov. Ashgabat. 2005: Miras. 328 s.
73. Snesev G.P. Lúdi i zveri (etnograficheskie poiski v oblasti kúlta jivotnyh) // Sovetskaia etnografia. 1972. №1. S. 166-177.
74. Snesev G.P. Relikty domýsýlmanskikh verova-ni i obrádov ýzbekov Horezma. M., 1969.
75. Tarkovskí A. Izbrannoe: Stihotvorenia; Poemy; Perevody. 1929-1979. M.: Hýdojestvennaia literatýra, 1982. 736 s.
76. Sareva E.G. Totemnye izobrajenia na vorsovyh kovrah Srednei Amýdari // Ý istokov sivilizatsii. Sbornik statei k 75-letíy Viktora Ivanovicha Sarianidi / Red. Kosarev M.F., Kojin P.M., Dýbova N.A. – M., Staryi sad, 2004. S. 202-224.
77. Sar-objora. Týrkmenskie narodnye skazki: Ashhabad: Magaryf, 1983. 37 s.
78. Shadmanova S.B. Medisina i naselenie Týrkeстана: Traditsii i novasi (kones XIX – nachalo XX vv.) // Istoricheskaja etnologia. 2017. Tom 2, № 1. S. 119-139.
79. Ýrmanche F.I. Týrkski geroicheski epos. Kazan: IALI, 2015. 448 s.
80. Evarniski D.I. Pýtevoditel po Srednei Azii ot Baký do Tashkenta v arheologicheskome i istoricheskom otnosheniah. – Tashkent. Tipolitografia naslednikov S.I. Lahtina. 1893. 203 s.
81. Iýsýf Balasagýnski. Blagodatnoe znanie. M.: Naýka, 1983. S. 560.
82. Abdyssetdar Kazy. «Jennama» – tekelerin ýrýsh kyssa kitabý. Ashgabat: Mirap. 1994. 200 s. (na týrkmenском языке).
83. Türkmen hanlary we serdarlary. Aşgabat. Ensiklopediýa neşirýaty. 2020. 163 s. (na туркменском языке).
84. Donovan, 1883a – Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the «Daily news». Vol. I. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 502 p.
85. Donovan, 1883b – Donovan. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the «Daily news». Vol. II. G. P. Putnam's Sons, New York. 1883. 500 p.
86. Mitochondrial Phylogeography Illuminates the Origin of the Extinct Caspian Tiger and Its Relationship to the Amur Tiger. / PLOS ONE. January 14. 2009. // <http://journals.plos.org/plosone>. Дата обращения 25.04.2018.

С.Дж. Атдаев

ТҒА Тарих және археология институты,
Ашхабад қ., Түрікменстан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ТҮРІКМЕНСТАН ТАБИҒАТЫНДАҒЫ ЖОЛБАРЫСТАР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР

Бір кездері Орталық Азия даласында мекен еткен жолбарыс, бүгінгі күні жойылып кетті. Ол туралы мәліметтер тек ауыз әдебиеті мен тарихи құжаттарда ғана қалды. Зерттеу материалдары: саяхатшылардың жазбаларында, мемлекеттік және әскери шенеуніктердің есептерінде, ірі жыртқыш жолбарыстың мекен еткендігі туралы деректер бар. Негізінен ресейлік зерттеушілердің мәліметтерінен тұратын материалдар жолбарыс Түрікменстанның фаунасынан жоғалып кеткендіктен құнды мәліметтер болып табылады. Жолбарыстың бейнесімен байланысты көптеген наным-сенімдер сақталған. Бұл жыртқыш биліктің, күштің символы болып табылды. Оның образы ел жадында сақтаулы және түрікмен халқының мәдениетінде ерекше орынға ие.

Түйін сөздер: жолбарыс, аңшы, тері, зинабатхана, зиярат ету, наным-сенім, аңыз.

S. J. ATDAEV

Institute of History and Archeology of ANT
Ashgabat, Turkmenistan
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

TIGERS IN THE HISTORICAL PAST OF TURKMENISTAN

The tiger, which once lived in the vastness of Central Asia, has now disappeared without a trace. Memories of him have been preserved only in folk folklore and historical documents. Research materials: travelers' notes, reports of government and military officials, contain exceptional information regarding the habitat of a large predator – a tiger in these parts. The materials, which are basically data from Russian researchers, provide a wide range of information and are of particular value against the background of the fact that this predator, unfortunately, disappeared from the register of wild fauna of Turkmenistan. There are many ideas and superstitions associated with the figure of the tiger. This animal was a symbol of power, strength and might. His image has firmly settled in the national memory and occupies a sufficient place in the culture of the Turkmen people.

Keywords: tiger, hunter, ambush, hide, sanctuary, pilgrimage, superstition, legend.

FTAMP: 18.41.09.

Камунов С.Р.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

Нұр-Сұлтан қ. Қазақстан

e-mail: skatunov@gmail.com

Б. САРЫБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚ АСПАПТАРЫН ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ ЕҢБЕГІ ЖӘНЕ ҚР ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІНДЕГІ КОЛЛЕКЦИЯСЫНА БЕРІЛГЕН СИПАТТАМА

Мақалада қазақ мәдениетінің негізгі салаларының бірі – қазақ музыкасы бойынша зерттеу жүргізген белгілі ғалым, қазақ өнерінің дамуына орасан зор үлес қосып, саналы ғұмырының барлығын қазақ музыка аспаптарын зерттеуге арнаған аспаптанушы, этнограф, педагог Болат Шамғалиұлы Сарыбаевтың көне музыкалық аспаптарды зерттей отыра, қазақ музыка мәдениетін өркендетуге барынша атсалысқандығы, бұрын ешкім білмеген көне аспаптарды қайтадан жаңғыртқандығы туралы айтылатын болады. Сондай-ақ оның өмір жолының сан алуандығы, осы жолға қалай келіп, оған кімнің сеп болғандығы, көне музыкалық аспаптарды Қазақстан өңірлері бойынша жинап, олардың ойнау тәсілдерін меңгеріп қана қоймай, шәкірттеріне де үйретіп, сол аспаптардан тұңғыш болып оркестр құрып, жоғалған аспаптардың оқу орындарында оқытылуына дейін қол жеткізгендігі тілге тиек болмақ.

Түйін сөздер: Болат Сарыбаев, музыкалық аспаптар, домбыра, қобыз, аспаптану.

Кіріспе

Қазақ ежелден өнер, ғылымға жаны жақын болған. Музыка, әуен десе ішкен асын жерге қойып, қандай қилы заман болмасын, өз мәдениетін жоғары қойып отырған. Іңгәлап дүние есігін ашқан сәттен бастап, еститіні бесік жыры мен әженің тәтті үнімен айтылатын өлеңдері бола тұра музыкадан алыс болуы заңға қайшы, табиғатқа жат болар еді десек, артық айтқан емес. Ерте заманнан-ақ қазақ дала жұрты болып, табиғатпен етене сырласып, сұлу әлемнің барлық әуенін құлағымен естіп, өсімдіктен, ағаштан, темірден, жезден,

теріден, сүйектен, тағы басқа табиғаттың бай мұрасынан аспап жасап, ол аспаптан әуезді күй шығара білген. Алайда көне заманның есті әуезі кейіннен әртүрлі себеп салдарынан барлық дерлік байлығынан айырыла жаздады.

Сол ұмыт болған қазақтың аспаптарын қайта жаңғыртып, олардың кең түрде насихатталуына мол еңбек сіңіріп, артына баға жетпес мұра қалдырған Болат Шамғалиұлы Сарыбаев еді.

Болат Сарыбаев қазақтың 300-ге жуық көне аспабын шәкірттерімен бірге жинап, оларды жүйелеген, қазақтан шыққан алғашқы аспаптанушы ғалымдардың бірі. Ол өткен

ғасырдың 60-жылдарынан бастап қазақта ұмыт болған көне аспаптарды зерттеп жинаумен айналысты. Сол кезден бастап Алматыдағы консерватория оқытушысы бола жүріп, өз үйінің бір-екі бөлмесін жинаған аспаптарына арнап, шағын музейге айналдырған. Зерттеуші ғалым көне аспаптарды қазақтың бай өлкесінен жинай отырып, ауыл-аймақтарды аралап, аспаптың құрылысын жан-жақты зерттеп, орындау әдістерін меңгерді, онымен қоса шәкірттерін де осыған баулыды. 1968 жылы көне ұлттық музыкалық аспаптардан ансамбль де ұйымдастырды. Болат Шамғалиұлы аспаптарды ойнау тәсіліне қарай мынадай түрге бөледі: үрлемелі, ұрмалы, сілкімелі, ысқышты, ішекті, шертпелі, тілшекті.

Негізгі бөлім

Ұлттық музыкалық аспаптар туралы айтқанда, Болат Шамғалиұлы Сарыбаевесімінің ойға оралуы заңды. Ол тарих қойнауында қалған аспаптарды қайта жаңғыртып, қатарға қосқан ғибратты ғалым, аспаптанушы әрі музыкатанушы.

Болат Сарыбаевтың өмір жолын таңдауына атақты күйші-домбырашы Дина Нұрпейісова ықпал еткен. Дина Кенжеқызы II Дүниежүзілік соғыс кезінде біраз уақыт Сарыбаевтар әулетінің үйінде тұрған. Сонда Болаттың музыкалық қабілетін байқап, өзінің домбырасын сыйға тартқан екен. Кейін Болат Алматы консерваториясына оқуға түсіп, ойдағыдай аяқтаған соң сол киелі қара шаңыраққа ұлт-аспаптар кафедрасына қызметке орналасады. Сол жылы Ахмет Жұбанов оған ғылым жолына түсіп, көне аспаптарды зерттеу керекін айтыпты.

Болат Сарыбаевтың шәкірті Жарқын Шәкәрімнің айтуы бойынша, 1968 жылға дейін қазақта тек қана төрт музыкалық аспаптың атауы белгілі болған. Олар: домбыра, қобыз, дабыл, сыбызғы. «1968 жылға дейін жетіген, шертер деген аспаптардың болғанын иісі қазақ білмеген. Олар – сонау түркі дүниесінен жеткен аспаптар. Оның бәрін Б. Сарыбаев тірілтті. Сонымен бірге, үскірік, сазсырнай, мүйізсырнай, бұғышақ, асаяқ және т.б. аспаптарды да қатарға қосты» дейді Шәкәрім (Сарқыт, 2018).

Болат Сарыбаев аспаптарды қазақ даласына сапар шеккен саяхатшылардың

жазбаларынан тапқан. Ол туралы өзі «Қазақтың музыкалық аспаптары» деген кітабында: «Соңғы жылдары ұмыт қалған аспаптарды тауып, оларды қайта жаңғырту жөнінде бірқатар жұмыстар істелді. Біз саяхатшы-этнографтардың жазбаларын, мұражайларда сақталған аспаптар үлгісін пайдалана отырып, домбыраның бірнеше түрін, соның ішінде үш ішекті домбыраны, шертер мен жетігеннің 5-6 түрін, даңғыра, дабыл, асаяқтың 8 түрін, қылқобыз, сазсырнай, үскірік, сыбызғы, барлығы 50-ге тарта музыкалық аспаптар жасаттық» деп жазады (Шәкәрім, 2013: 10).

Болат Сарыбаевтың музыка ғылымына қосқан тағы бір сүбелі еңбегі – екі ішекті қобызды қайта жаңғыртуы. Консерваторияның сол кездегі ректоры Еркеғали Рахмадиевке айтып, аспаптың осы түрінің оқу орнында оқытылуына қол жеткізеді. Ғалым зерттеу жұмыстарын мұнымен тоқтатпай, көне аспаптардың географиялық картасын сызады; аспаптардың түрлеріне қарай топтастырып, кестесін жасайды; қазақ тарихында бірінші рет көне аспаптар ансамблін құрады. Қамыстан жасалған сыбызғылар, үш ішекті домбыра мен шаңқобыз, қобыз бен бұғышақ, қобыз бен сазсырнайды қосып дуэт шығарады.

1980 жылдары Болат Сарыбаев Өзбекәлі Жәнібековпен ақылдасып, музыкалық аспаптар музейін ашу туралы шешім қабылдайды. Бірақ өзі жинаған аспаптарын беруден бас тартады. Сарыбаевтың зор үлесі мен ерен еңбегінің арқасында Ықылас Дүкенұлы атындағы ұлт аспаптар музейі ашылады. Музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарының негізіне Б. Сарыбаевтың Өзбекстанда өткен конгресте жасаған ғылыми баяндамасы алынды. Кейін оның коллекциясы туралы алып қашпа әңгімелер көбейіп кетті. Біреулері «сатылып кетті» десе, енді бірі «қараусыз қалған» деп еш негізсіз қауесет таратып жүрді. Алайда 90-жылдары аспаптанушы өмірден өткеннен кейін туыстары Ықылас Дүкенұлы атындағы Ұлттық музыкалық аспаптар музейіне оның бар коллекциясын тапсырған. Кейіннен Президенттік Мәдениет орталығы қорына, одан соң араға 12 жыл салып ҚР Ұлттық музейінің негізгі қорына келіп түсті.

Өткен ғасырдың 60-70-жылдарында баспа беттерінен сол замандағы жұрт түсінде көрсе есіне түсіре алмайтын, әлдеқашан ұмыт болған аспаптарды ұстап тұрған Болат Сарыбаевтың

суреттері көзге шалына бастады. Бұл – халықты таңдай қақтырып, дүр сілкіндірген әрі таңданарлық жаңалықтар еді. Сол жердегі Б. Сарыбаев атауларын атап, түрін түстеген көне музыкалық аспаптардың көбі қазақтың ерте заманғы музыкалық аспаптары болып шықты.

Олар: жетіген, шертер, дудыға, асатаяқ, қос сырнай, үскірік, сазсырнай, қоңырау, тастауық, қурай-ысқырғыш, ұран, ысқырауық, қауырсын сырнай, мүйіз сырнай, үшпілдек, бұғышақ, керней, даңғыра, сылдырмақты қамшы тәрізді тізіле береді. Бұл сөзіміз дәлелді болуы үшін сол жылдары «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған С. Армановтың мақаласынан үзінді келтіруге болады. Онда: «Осы салада көп жылдан бері зерттеу, іздестіру жұмыстарын жемісті жүргізіп келе жатқан этнограф-ғалым Болат Сарыбаев қазақ даласында 24 түрлі аспаптың қолданылғандығын толық дәлелдеп, олардың барлығын да өмірге қайта оралтып

отыр», – деп, Б. Сарыбаев зерттеген аспаптарды атап өтті (Сарыбаев, 1981: 6).

Сонымен, Жарқын Шәкәрімнің айтуы бойынша XX ғасырдың екінші жартысында қазақ музыка мәдениетінде Б. Сарыбаев екі басты ғылыми жаңалық ашты.

Біріншісі: қазақ халқы мен түркі халықтары музыкалық аспаптарының санын және бітімін танытатын, орындалу ерекшеліктерін айқындайтын – «БОЛАТ САРЫБАЕВ КЕСТЕСІ».

Екіншісі: Б.Сарыбаевтың ғылыми жобасына негізделген, көне аспаптар сақталған, аймақтық – «БОЛАТ САРЫБАЕВ КАРТАСЫ».

Ғалым ашқан осы екі жаңалық аспаптану ғылымының бағдаршамы болып қалыптасты. Ендігі кезекте қандай да болсын көне аспап табылып, қайта жаңғырып жатса, «Болат Сарыбаев» кестесіне (*Кесте 1*) тіркелетін болады. Ол музыкалық аспаптың қай өңірде табылғаны «Сарыбаев картасында» белгіленетін болады (Ж. Шәкәрім, 2013: 21).

Кесте 1

Болат Сарыбаевтың аспаптарды жіктеу кестесі

Қазақтың музыкалық аспаптарының жіктелуі	
I. Үрлеп тартылатындар:	
Тармақталуы:	Аспап атаулары:
Флейталық	– үскірік, қурай-ысқырғыш, сазсырнай, үшпілдек, сыбызғы, – ысқырауық, тастауық
Тростық	– қауырсын сырнай, қамыс сырнай, – қос сырнай
Мундштуктік	– ұран, керней, – мүйіз сырнай, бүгішек
II. Ишекті:	
Тармақталуы:	Аспап атаулары:
Шертіп ойналатын	домбыра, жетіген, шертер
Қияқпен ойналатын	қылқобыз
III. Мембраналы:	
Ұрып ойналатын	– дабыл, кепшік, даңғыра, шыңдауыл, дудыға, дауылпаз.
IV. Сым тілшелі	
	– шаңқобыз
V. Сілкіп ойналатындар:	
	– асатаяқ, шың, – қоңырау, сылдырмақты қамшы

Жоғарыдағы кестенің ішінде көрсетілгендей, ұрмалы аспапқа жататын, темір теңгешелер ілінген көне асаяқ аспабы соңғы уақытқа дейін белгісіз болып келді. Тек бұрынғы өткен бақсы-балгерлердің арасында оның бірнеше түрі болғандығы айтылады. Болат Сарыбаевтың музейінде Қазақ ССР-ның Халық суретшісі Әбілхан Қастеев салған картинада асаяқ аспабының ерекше бір түрі бейнеленген.

Болат Сарыбаев бұдан жарты ғасыр бұрын белгісіз көне аспаптардың тағы бірін бізге анықтап берді. Ол – шертер аспабы. Осыдан 150 жыл бұрын Париж қаласында басылып шыққан поляк революционері Бронислав Залесскийдің «Қырғыз далаларындағы тіршілік» атты альбомын оқи отырып Болат Сарыбаев көптеген мағлұмат алады. Маңғыстау өңіріне жер аударылған Залесский альбомында қазақ ертегілерін жазып, сол ертегілері бойынша өзінше суреттер де салған. Гравюралық бір туындысында Мырзақай деген жыршыны бейнелеген екен. Оның қолында мойныны қысқа, пернесі жоқ, шанағы ойылып жасалған, шағындау келген аспап бейнеленген. Аспапты сол қолына ұстап, оң қолының саусақтарымен шертіп ойнайтыны көрініп тұр. Сондықтан бұл аспапты Болат Шамғалиұлы шертер деп тұжырымдады. Бұны ол музыка аспаптарын жасайтын эксперименталды шеберханада альбомында көрсеткен шертердің үлгісін жасады (Сарыбаев, 1978: 8).

ҚР ҰМ қоры, Сарыбаев коллекциясындағы «Қылқобыз» – қазақтың байырғы, қоңыр үнді,

зарлы, терең дауысты, салмақты дыбысты, ағаштан жасалатын музыкалық аспабы. Сонау IX ғасырдан бері келе жатқан киелі аспаптың тарихы өте тереңге бойлайды. Қорқыттың заманынан бастау алып, ғасырлар бойы қазақтың мұңын жоқтап, рухани маңыздылығын жоғалтпай келеді.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7765 жәдігеріне сипаттама:

Қылқобыз тұтас ағаштан ойып жасалған, алайда мойнының орта тұсынан буылып, екі бөлікке бөлініп, жиналмалы сипатта келеді. Жәдігердің басты ерекшелігі де осында: мойнынан бөлініп, тұтастырған кезде ілмекке ілініп тұрады. Қобыздың ерекшелігі бұл ғана емес. Жәдігердің мойын тұсы түрлі өрнектермен: ромб, күмбез тәрізді, ирек сызықтармен безендірілген. Алақан тұсында, яғни бас жағындағы құлақтары бекітін жері де суретпен өрнектелген. Ол жерде екі кептер құсы, тау, шыршалар, спираль тәрізді ою-өрнектер, гүл тәріздес және шеңбер тәріздес ою-өрнектер әшекейленіп салынған. Өрнектеуде жасыл, қоңырқай түстер пайдаланылған. Қобыздың бет қақпағына тері тартып, оның ішкі ойығы арқылы керіп, бекіткен. Шанағы кәдімгі басқа қобыздағыдай дөңес емес, тегіс келеді (Сур. 1). Бетқақпағында бір үлкен, үш кіші, барлығы төрт тесікшесі бар. Бұл да қобыз үнінің терең, тұнық, салмақты шығуына септігін тигізеді. Ең қызығы – қобыз басының ішкі ойығының орта тұсында айнаның бекіп орналасуы (Сур. 2). Айна сол қобыздың «аксессуары» іспеттес рөл атқаруы ықтимал.

Сур. 1. Қылқобыз
(жанынан қарағандағы суреті)

Fig. 1. Kilkobyz
(photo from the side)

Сур. 2. Қылқобыз
(үстінен қарағандағы суреті).

Fig. 2. Kilkobyz
(photo from the above).

ҚР Ұлттық музейінің ғылыми кеңесі отырысында сөз сөйлеген белгілі зерттеуші, өнертанушы, этноаспаптанушы, қобызшы Ақнар Шарипбаеваның пікірінше: «Қобыздың жиналмалы келуі тұрмыста, көшіп-қонғанда ыңғайлы болуы үшін бейімделіп жасалған. Сондай-ақ көшпенділікке әдейілеп жасалғанын ескере отырып, қобыздың ХХ ғасырдан да бұрын жасалуын алға тартуға болады». Аспапты қазіргі Түркістан облысы, Созақ ауданының белгілі аспап шебері Ысмағұлов жасаған.

Негізгі қордағы келесі жәдігер «Сылдырмақ» – қазақ халқының көне музыкалық аспабы сілкімелі аспап болып жіктеледі. Шулы сылдырмақ аспабы тұтастай мыс, қола, жез секілді металлдар мен емен, үйеңкі, шырша ағаштарынан жасалады. Әуезді гармониясына байланысты «күлдіреуікті», «сәлпеншекте» деген түрлері де бар. Сырт пішіні ұстап ойнауға өте ыңғайлы әрі жеңіл. Шеберлер аспаптың сыртқы жағын алтын, я күміспен қаптаған.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7932 жәдігерге сипаттама:

Сипатталушы жәдігер негізінен алғанда кәдімгі қазақтың тұрмыс-тіршілігінде пайдаланылған қамшы болып табылады. Бірақ Болат Сарыбаевтың зерттеулеріне сүйенсек, оның жасаған музыкалық аспаптар кестесінде қамшы сылдырмақ өз алдына бөлек аспап болып жазылған. Сабы ағаштан, тілшесі былғарыдан жасалған қамшының орта тұсы қайыспен біріктіріліп бекітілген. Қамшының сабы былғарымен маталып, айналдыра

оралған. Сабының төменгі тұсында қамшыны іліп қоюға арналған былғары жіпшені байқаймыз (Сур. 3). Бірақ бәрінен қызығы – сол ілмешегіне сылдырмақтарды байланыстыра бекітіп, іліп қойғаны. Сылдырмақтарының саны 4, олар жұмыртқа пішіндес келген, ауыздары ашық, ішінде металл дөңгелекшелер орналастырылған. Қамшыны сілкіген кезде металл бір-біріне тиіп, шықырлаған дыбыс шығарады.

Қазіргі таңда қазақтың ұлттық аспаптары домбыра, шертер, саз сырнай, жетіген, сыбызғы, қобыз аспаптары ғалымдардың зерттеу нысанына айналып, жіті зерттеліп келе жатыр. Қазақтың ұлттық музыкалық аспаптарының әрқайсысы да зерттеу тақырыбы болып, орындаушылығы мен педагогикалық әдістемесінің елімізге кең ауқымда таралып жатқандығы осыған айғақ болып келе жатыр. Оның ішінде қолданылуы біздің дәуірден де бұрынғы ғасырлардан бастау алатын көне өнер саласы – қобыз тарту өнері де ғалымдарымыздың қаламына ілігіп, белсенді зерттелгендігі де қазіргі таңдағы ғылыми еңбектер мен ноталық жазба кітаптардан да анық байқалады. Қобыз тектес хордофонды аспаптар түркі тілдес халықтардың көпшілігінде кездеседі. Қазақтар мен қарақалпақтар қобыз тарту өнерін VIII-IX ғасырда Қорқыттың есімімен тығыз байланыстырады.

Сипатталушы аспап – қазақтың байырғы көне музыкалық ағаштан жасалып, теріден қапталатын, ысқышты аспабы қобыз. Нақтырақ айтқанда, соның заманауи жетілген түрі прима-қобыз. Қобыздың 4 ішегі бар: оның 3-і металл, ал біреуі пластмасса тәріздес, лескаға ұқсайтын материалдан жасалған. Шанағы ойылып жасалып, бет қақпағы теріден иленіп керілген. Бет қақпағында 2 қарама-қарсы қойылған ромб және арқармүйіз оюлары тесіліп, ойылған. Аспаптың ағашы заманауи скрипканың ағашына өте қатты ұқсайды. Ілмегі қайыс теріден жасалып, шектерін түймесіне бекітеді. Шанақтың астыңғы жағы лактелген, бет қақпағы сәл бүлініп, кертіліп, қырылған, бояуы түсіп, кірлеген.

Домбыраның түрлері:

Ән мен күй домбырасы;

Аша;

Балашық;

Балдырған (екі нұсқасы);

Сур. 3. Қамшы.

Fig. 3. Whip.

Кең шанақты;
Қуыс мойын;
Қозықұйрықты;
Торсық;
Үш ішекті;
Тұмар;
Оркестр домбыралары;
Қоңыр дауысты (альт);
Ащы дауысты (секунда);
Жіңішке дауысты (прима);
Шертер;
Шіңкілдек

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейіндегі негізгі қордың, соның ішінде ағаш қорының ішінде жоғарыда атап өткендей белгілі ғалым, қазақтың көне аспаптарын жаңғыртуда өте орасан еңбек еткен, музыкатанушы Болат Сарыбаевтың бірнеше ондық аспаптар коллекциясы сақталған. Коллекция негізінде келесі кезекте қазақтың ең танымал аспабы домбыраға тоқталған жөн болар. ҚР ҰМ қорындағы Б.Сарыбаев коллекциясы өте сирек кездесетін аспаптардан жиналған. Көне аспаптардың реставрацияланған бірнеше данасы негізінде жеке талдау келесідей:

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7769 жәдігерге сипаттама:

Сүйір келген, үшбұрышты қалақ домбыра. Бұның ерекшелігі де сол – қалақ домбыраның ең сирек кездесетін түрі сауырлы қалақ домбыраға өте жақын. Домбыра өте жинақы, шағын келген, ұстауға ыңғайлы. Тағы бір айта кететін ерекшелігі – 9 перне. Кәдімгі қарапайым екі ішегі болғанымен, дәстүрлі үйреншікті домбырадан әлдеқайда ерекшеленеді. Оның орыстың балалайкаға ұқсастығынан бөлек үндігі (тесігі) де өзінше ерекше (айқастырылып созылған крест). Алақаны мойнының жалғасы тәріздес болып келеді. Құлақтарының бірі дұрыс, бірі бүйірінде орналасқан. Шанағының өзі тұтас көрінгенімен, бет қақпағы мен түбі шегелермен жабылып бекітілген. Шанағы мен мойнының жалғасар жері сәл қалыңырақ келеді. Домбыраны қорға аларда оның тиегі болмағанға ұқсайды, себебі тиегі біртүрлі үлкен, түсі де басқаша, тым жаңа жонылған. Шанағының кейбір тұстары жарылып, оның орнын ағаш қалдықтарымен бітеген. Домбыраның түймесі де жоғалған болуы керек, орнында шеге тұр.

Музыка зерттеушісі Мұрат Әбуғазы домбыраның алғаш пайда болған жері Алтай тауы дегенді айтады. Атақты түркітанушы Қаржаубай Сартқожаұлы Моңғол Алтай тауының сілеміндегі Жарғалант-Қайырқан жотасындағы үңгірден домбыраға ұқсайтын екі ішекті, тоғыз пернесі бар ерте заманғы саз аспабын тауып алды. Домбыра тарихы жайлы айтар болсақ, шындығы мен аңыз аралас әңгімелер жетіп артылады.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7766 жәдігерге сипаттама:

Домбыра тұтас ағаштан ойып жасалып, шанағы тегіс келген. Пернелері байланбаған, бірақ шамамен мойнына 12 пернедей байлауға келеді. Домбыраның мойнында бекітіліп байланбаған 3-4 перненің жібі бар. Басты ерекшелігі – аталмыш домбыраның 3 үндігі (тесігі) бар. Сондай-ақ кеңінен таралған үлкен шанақты батыс домбырасы емес, шіңкілдек домбыра түріне жатады. Бұндай домбыра түрі көбіне Алтай, Жетісу, оңтүстік-шығыс өңіріне тән болып келеді. Домбыраның екі шегі бар, тиегі сақталмаған, алақаны безендірілмеген қарапайым болып келген, шанағына шегелермен бекітіп, қақпақ орнатқан, екі құлағы бір-біріне жақын орналасқан. Домбыраның мойны, әсіресе саға жағы жуан, ал ұзындығы шағын болып келгеніне қарап, оның иесі шымыр, жуан саусақты, аласа бойлы болып келген деп тұжырымдауға болады. Аспаптың бетінде ешқандай рулық-тайпалық белгілер көрсетілмеген.

Жоғарыда айтылғандай, домбыра қазақтың ең танымал, алғашқы түпнұсқа қалпынан көп айни қоймаған, маңыздылығын жоғалтпай келе жатқан бірден-бір аспап. Домбыраны қазіргі кезде кез-келген жерден, мейлі ол ансамбль, оркестр болсын, мейлі радио, мейлі концерттік бағдарлама болсын ести аламыз. Домбыра осы заманға дейін талай ғасырды, талайлаған дәуірді басынан кешіп, өзінің қазіргі күйіне дейін жетілдіріліп, жаңарды, жаңғырды. Бұрын домбыра көлемі орындаушының өз анатомиялық ерекшеліктеріне қарай жасалып, көшіп-қонуға ыңғайлатыла отырып, жасалды. Ат үстінде немесе үйдің қуыс бұрышында отырып-ақ айта беруге болатын бұл аспаптың шанағы да, мойны да шағын, пернелерінің саны қазіргіден азырақ болды. Бертін келе, музыкалық талғам мен заманның талабына сай пернелер саны 19-ға жетіп, шанағы ұлғайып,

көлемді дыбыс беріп, оркестрге ыңғайластыра отырып жасала бастады. Енді осы ғасырдың басында тіптен домбыраға электр тоғын жалғап, жаңа деңгейге шығарды.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7767 жәдігерге сипаттама:

Басты ерекшелігі – шанағы мойын тұсына жақындай келе қайта дөңес болып, екінші шағын шанақ іспеттес болып келуінде. Бұндай пішінді біз тек көп ішекті домбыралардан кездестіреміз. Алайда, алдымыздағы аспап кәдімгі екі ішекті. Домбыраның алақанында құлақтарынан бөлек тағы екі қосалқы тесікті байқауымызға болады. Реставрацияға дейін құлақтары алақанының басқа жерінде орналасуы мүмкін деген болжамға келуге болады. Алақанының жиектері толқынды болып келген, бұл, бәлкім, безендірудің бір түрі болуы керек. Шанағы тегіс келген, бет қақпағының төменгі тұсында қошқар мүйіз бейнеленген. Шанағының үстіңгі және астыңғы жиектері қызылмен боялған, ал қаптал тұсы көк түске боялып, бояуы уақыт өте келе көмескіленген. Шанағының орта тұсында еміс-еміс көрінетін оюы бар, ол да төрт рет қайталанатын, төрт түстікті көрсететін қошқармүйіз оюы болса керек. Үндігі шанағының жіңішкерген тұсына жақын орналасқан үшбұрыш пішінді болып келген.

Қазақта домбыраның ең көп тараған екі түрі бар. Қауақ домбыра форма жағынан пәлендей түрленбейді. Өзгертін тек шанақтың көлемі мен мойынның ұзындығы ғана. Батыс Қазақстан, Түркменстан, Қарақалпақстан, Өзбекстан, Ауғанстан жерінде кеңінен тараған. Ал қалақ домбыра өзінің сыртқы түрімен қалаққа ұқсас болғаннан кейін осылай аталған тәрізді. Оның үш түрі бар – иықты, бүйірлі және сауырлы. Домбыра Жиделібайсын, Жетісу мен Сарыарқаға, Қазақстанның оңтүстік-орталық өңіріне тараған.

ҚР ҰМ негізгі қорының түсім кітабы бойынша №7768 жәдігерге сипаттама:

Домбыра шағын көлемде келген, ұстауға ыңғайлы. Тұтас ағаштан ойып жасалған бұл домбыраның түрі шіңкілдекке келеді. Шанағы жұмыр, дөңес келіп тегістелген. Кәдімгі қос ішекті домбыраның жалғыз үндігі (тесігі) бар, алақаны мойнымен тұтастырылған, шайтан тиегі түсіп қалып, орнына басқа тиек бекіткен. Бет қақпағы шанағына шегелермен бекітілген. Қос ішегі түп жағындағы түймеге келіп оралып

байланған. Алақанының жоғарғы тұсында тағы қосымша тесік орналасқан: бұл домбыраны іліп қою үшін жасалған, ілмекке арнайылап істелген тесікше болуы керек. Домбыраның 19 пернесі бар, алайда көлемі, мойнының ұзындығы тек 12 перне үшін арнайылап жасалған болуы ықтимал. Мойнының саға жағы жуанырақ келген, шертпе күйлерге, не арқаның әндеріне өте ыңғайлы жасалған. Аспаптың шанағының астыңғы түп жағы аздап кертілген, жырылған, сызылған жерлері бар. Домбыра өте берік ағаштан жасалған деп толық сеніммен айтуға негіз бар. Бұндай домбыра ұлы ақын Абайдың ұстаған тұмар домбырасына қатты ұқсайды. Сондықтан Шығыс Қазақстанда, Алтай, Жетісу аймақтарында көптеп кездеседі деп айтуымызға болады.

Негізінен, мұндай сембиоздық қазақ рухани мәдениетінде көптеп кездеседі, бірақ әлі талай зерттеулерді талап етеді. Сондықтан да әрбір осындай біріктірілген құнды жәдігерлер қазақ халқының мәдениетінде, музейде зор мәнге ие.

Қорытынды

Қорытындылай келе қазақтың рухани мол мұрасы сан ғасырлап өзінің этнографиялық, халықтық, гендік маңыздылығын жоғалтпай келеді деп айтуға болады. Десе де, тарихтың тереңінде бір кездері халықтың игілігіне пайдаланылған мәдени артефактілердің ізін-ғайым жоқ болып кетуі жанға батары сөзсіз. Бабалар өсиетін қаза қылмай замандардан заманға, дәуірден дәуірге аманат етіп жеткізу ұрпақтың басты борышы болмақ. Тарихи әділетсіздіктердің, оқиғалардың бұрмалануынан, соғыс-қырыстың көп болуы себепті, өркениеттердің жойылуынан адамзат негізін қалап қалыптастырған талай тамаша дүниелер ұзақ өмір сүре алмады. Алайда ұмытылған тарихты жаңғыртып, өткеннің мәңгілік шыңырауында, уақыттың зынданында қалған, тереңдегіні қазып ала алған зертеуші ғалымдар бұл жараның жазылуын аз да болса тездететіні анық. Осындай жаны жомарт, ғылымға бар жан-тәнімен берілген, мәдениеттің нағыз жанашыры – Болат Сарыбаев. Болат Сарыбаев қазақтың ағаштан жасалған көне музыкалық аспаптарын жинап қана қоймай, оларды жүйелеп, жіктеп, жоғалған көне аспаптарды қайта жаңғыртып,

олардың жасалу әдістерін іздеп, сол табылған деректер бойынша қайта жасап шығарды. Көне аспаптардан құралған ансамбль жинап, ескі дала әуенін қайта оятты. Күні-түні тынбай ізденіп, еңбектеніп, бұрынғы өткен зерттеулерге сүйене отырып орасан үлкен жаңалықтар ашты. Оның жасаған зор еңбегі теңіз түбінен маржан іздеумен тең болмаса кем емес. Оны кей өнер зерттеушілері, өнер майталмандары «қазақ өнерінің, қазақ мәдениетінің Христофор Колумбы» деп атап кеткен. Осы атау оны толығымен суреттеп, әділ бағасын беретін сияқты. Қазіргі таңда оның бар ғұмыры бойы жинаған музыкалық аспаптар коллекциясы Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде сақтаулы. Жалпы саны 309 бірлікті құрайтын бұл коллекция жоғарыдағыдай жіктелетіні айтылды. Ондағы әрбір жеке аспап өзінше құнды, өзінше ерекше. Сан қилы, әуендік ауқымы кең бұл музыкалық аспаптар өз кезінде

талай шеберлерден туындап, қолдан-қолға ауысып, әртүрлі өңірлерден жинақталды. Болат Сарыбаевқа дейін қазақ атаулы тек 4 аспапты таныса, ғалымның қалдырған еңбектерінің арқасында олардың саны 30-ға жетті. Болат Шамғалиұлынан бөлек аспаптарды жинап оларды насихаттаған шәкірті Жарқын Шәкәрім мен аспаптанушы З. Жәкішева да бар еді. Олар да біраз еңбектеніп, қазақ мәдениетінің дамуы үшін айтарлықтай із қалдырды. Енді кейінгі ұрпақ осы зерттеушілердің сара жолы арқылы жүріп өтіп, рухани білімді бойына сіңіріп, мәдениетке деген зор махаббаты мен ынтасын білдіріп, ұмытылған өнер жәдігерлерін жаңғыртуды қолға алса, жоғарыда аталған Болат Шамғалиұлы Сарыбаев секілді ғалымдардың аруағы риза болар еді. Ол кісілердің қалдырған жазбалары, зерттеулері арқылы шын ізденіп, талмай еңбектенсе бабалар аманатының орындалары хақ еді.

Әдебиеттер

1. Әсел Сарқыт. anatili.kazgazeta.kz/news/50271. Болат Сарыбаевтың мұралары қайда? // Ана тілі.
2. Сарабаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. Альбом. – Алматы: Жалын, 1978. – 136 б.
3. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы, 1981. – 208 б.
4. Сарыбаев Б. Казахские музыкальные инструменты. – Алма-Ата: Жалын, 1978. – 172 б.
5. Шәкәрім Ж. Көне дүние күмбірі. – Алматы: Өнер, 2013. – 191 б.

References

1. Ásel Sarqyt. anatili.kazgazeta.kz/news/50271. Bolat Sarybaevtyń muralary qaida? [Where is the legacy of Bulat Sarybayev?] // Ana tili.
2. Sarabaev B. Qazaqtyń mýzykalyq aspaptary [Kazakh musical instruments]. Albom. – Almaty: Jalyn, 1978. – 136 b.
3. Sarybaev B. Qazaqtyń mýzykalyq aspaptary [Kazakh musical instruments]. – Almaty, 1981. – 208 b.
4. Sarybaev B. Kazahskie mýzykalnye instrýmenty [Kazakh musical instruments]. – Alma-Ata: Jalyn, 1978. – 172 b.
5. Shákárim J. Kóne dúnie kúmbiri [The sound of ancient times]. – Almaty: Óner, 2013. – 191 b.

Камунов С.Р.

Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Қазақстан
e-mail: skamunov@gmail.com

**ТРУД Б. САРЫБАЕВА
В МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ
ИНСТРУМЕНТОВ И ОПИСАНИЕ
ЕГО КОЛЛЕКЦИИ
В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ РК**

В статье рассказывается о том, как известный ученый, проводивший исследования по одной из основных областей казахской культуры – казахской музыке, внес огромный вклад в развитие казахского искусства – это инструментолог, этнограф, педагог Болат Шамгалиевич Сарыбаев, посвятивший всю свою сознательную жизнь изучению казахских музыкальных инструментов. Он всячески способствовал развитию казахской музыкальной культуры, возрождал древние инструменты, о которых ранее никто не знал. Кроме того, статья повествует о многообразии его жизненного пути, о том, как он пришел на этот путь, о том, как он собирал старинные музыкальные инструменты по регионам Казахстана, не только осваивал приемы их игры, но и обучал своих учеников, первым создал оркестр из этих инструментов и добился того, что эти инструменты стали наравне с домброй, кобызом в учебных заведениях.

Ключевые слова: Болат Сарыбаев, музыкальные инструменты, домбра, кобыз, инструментоведение.

Kamunov S.R.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: skamunov@gmail.com

**B.SARYBAYEV'S CONTRIBUTION
TO THE MODERNIZATION OF
KAZAKH INSTRUMENTS AND
DESCRIPTION OF THE COLLECTION
IN THE NATIONAL MUSEUM OF THE
REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

The article is devoted to the development of Kazakh musical culture through the study of ancient musical instruments by Bolat Shamgalievich Sarybayev, a well-known connoisseur of Kazakh music, instrumentalist, ethnographer, educator, who made a significant contribution to the development of Kazakh art and devoted his life to the study of Kazakh musical instruments. He recreated ancient instruments that no one knew before. The article considers the diversity of his life path. It describes his way to this path and collecting the ancient musical instruments from different regions of Kazakhstan. B. Sarybayev not only mastered the techniques of playing these instruments, but also taught his students. He was the first to create an orchestra of these instruments and went on to teach the old instruments in educational institutions.

Keywords: Bolat Sarybaev, musical instruments, dombra, kobyz, instrumentation.

Карипбаев Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: zhanzhargan@mail.ru

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ НЕОКЛАССИКАЛЫҚ НӘЗИРА ДӘСТҮРІ

Абай және Шығыс классиктерінің әдеби, шығармашылық байланыстарын сөз еткенде, нақтылы зерттеу нысанына алынбай келе жатқан күрделі де өзекті тақырыптың бірі – Абай шығармаларындағы Шығыстық белгілердің бір тармағы болған нәзира дәстүрі. Абайтану тарихында бұл жөнінде Мұхтар Әуезов зерттеулерінде ғана сөз болып, пікір сабақталды. Нәзира дәстүрі – ілгеріде жазылған классикалық шығыс әдебиетінде қалыптасқан мәңгілік тақырыптармен байланысты үрдіс. Оның қайнары (каноны) да, жайылып ағатын арнасы (инварианттары) да бар. Ұлы ақын дәстүрлі тақырыпқа шығарма жазудың шығыстық әдісі – нәзира дәстүрін жан-жақты меңгерген, оны қазақ топырағына лайықты етіп белгілі дәрежеде дамыта түскен айрықша өнер иесі. М. Әуезов Абай шығармашылығының үш қайнардан бастау алғанын былай жіктеген: біріншісі, қазақ халқының мол фольклорлық мұрасы; екіншісі, шығыс классикалық әдебиеті; үшіншісі, орыс пен батыс әдебиеттері. Зерттеу мақалада ұлы ақын шығармашылығындағы шығыс классикалық әдебиетінің, оның ішінде нәзира дәстүрінің көрініс табуы жан-жақты сөз болады. Абай шығармаларындағы нәзира дәстүрін ғылыми тұрғыдан жүйелеу – ұлы ақын шығармаларындағы нәзира дәстүрдің түбегейлі зерттелуіне жол ашады деген түйін жасалады.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, шығыс классикалық әдебиеті, нәзира дәстүрі, «Ескендір» поэмасы.

Әр халықтың өзіне тән мәдениеті, салт-дәстүрі, мінезі, әдебі, ақыл-ой өрісі, жасап өткен тарихи жолы болады. Осы қасиеттерінің барлығын бір жерде тоғыстырған жағдайда халықтың шынайы рухани бейнесі көрініп, толық болмысы танылмақ. Халық болмысы – сол халықты құрайтын жұрттың болмысынан, ал жұрттың болмысы жекелеген кісілер болмыстарынан құралады. Кісінің болмысын

жеке дара қасиеттері арқылы пайымдауға болады. Жекелеген кісіні алатын болсақ, ол – пенде, қазақ ұғымында пенде мінсіз болмайды. Былайша айтқанда, орта статистикалық кісі арқылы, біртұтас халық жайлы пікір қалыптастыру аса қиын іс. Алайда, сол халықтың ішінен шыққан жекелеген дара перзентінің ізгілік пен адамгершіліктің үздік үлгісін көрсетіп, өз ұлт дамуына, сана-сезімінің

өсуіне оң ықпал етіп, адамзат құндылықтарын дәріптеп, жұрт деңгейінен ұлт дәрежесіне көтерілуіне ықпал еткен тұлғалары болады. Сол халық, ұлт жайлы, осы перзенті арқылы пайым жасауға әбден болатын сияқты. Әрине, ондай ерен тұлғалар көрсеткен ізгілік пен үздік адамгершілік үлгісі, тек өз ұлтының деңгейімен шектеліп қалмады. Айталық, неміс халқы үшін ондай тұлға – Иоганн Гёте, орыс үшін – Александр Пушкин, француз үшін – Вольтер, қытай үшін – Конфуций сынды ұлы перзенттері атқарғандары белгілі. Олардың сол еңбектерін тек өз жұрты ғана емес, барша әлем жұрты әлдеқайда мойындап, үлгі тұтады. Осы айтылған есімдердің барлығының рухани негізі бекем, үлкен шығармашылық мұра иелері. И. Гёте мен А. Пушкин – ақын-жазушылар, Вольтер мен Конфуций – ойшыл-философтар.

Осы орайда, қазақ халқының алдында сондай ізгілік миссиясын атқара алған перзенті ретінде Абай Құнанбайұлы екендігі еш күмән туғызбайтын жайт. Абайдың ақындығы мен ойшылдығы бірін-бірі толықтырып, ұлт болмысының бөлінбес бөлшегіне айналған құбылыс. Қазақ қандай халық – деген сұраққа ақын тұлғасы мен шығармашылық бейнесі арқылы бек сеніммен жауап беруге болады. Оның айғағын халқымыздың бүгінгі рухани, мәдени, әдеби жетістіктерінен көре аламыз. Абайсыз халқымыздың ұлттық келбетін елестету де қиын, тіпті мүмкін де емес. Оның мұрасы халқымыздың ұлт болып ұйып, ұлыс болып қалыптасуының негізінде жатқан диңгектерінің бірі. Сондықтан Абайды тану, ең алдымен қазақтың рухани болмысын тану, оның жанына үңілу, ойының тұңғиығына бойлау, аса көркем құрылған әдеби шығармашылықпен сусындау, аса биік адамгершілік биігіне көтерілу деп қабылдаймыз.

Абай – ең алдымен ақын, А. Байтұрсынов айтқандай – қазақтың бас ақыны. Оның шығармашылығы классика ретінде әлдеқайда мойындалған. Ал классика дегеніміз заман жаңаруымен қоса жаңғыратын, жаңа қырлары ашылып, маңызы арта түсетін рухани құндылық. Бүгінгі таңда, Абай мұрасын филология, оның ішінде әдебиеттану ғана емес, жалпы гуманитарлық ғылымдардың сан салалары зерттеп жүрген тұғырлы нысаналардың бірегейі. Солардың ішінде, М. Әуезов бастаған әдебиеттану бағытындағы зерттеулердің танытар мәні мен мазмұны

ерекше. Абай мұрасын зерттеу бағытының даму жолы әдеби даму үрдістерімен тығыз байланыста дамуын тауып келе жатқан құбылыс. Сондықтан, ақын мұрасын зерттеу ең алдымен әдеби дамудың, сол арқылы жалпы гуманитарлық бағыттағы зерттеулердің дамуының кепіліне айналуға. Алайда, әдебиеттану, оның ішінде абайтану саласында тереңдете зерттеуді әлі де қажет тұстары, ашылмай жүрген жақтары, шешілмей жүрген түйіндері баршылық. Сондай мәселелердің бірқатары, Абай шығармашылығындағы нәзіралық негізге байланысты болып келуде.

Нәзира дәстүрі ілгеріде жазылған классикалық шығыс әдебиетінде қалыптасқан мәңгілік тақырыптармен байланысты үрдіс. Оның қайнары (каноны) да, жайылып ағатын арнасы (инварианттары) да бар. М. Әуезов Абай шығармашылығы үш қайнардан бастау алғанын былай жіктеген: біріншісі, қазақ халқының мол фольклорлық мұрасы; екіншісі, шығыс классикалық әдебиеті; үшіншісі, орыс пен батыс әдебиеттері (Әуезов, 1997: 164). Сонымен қатар, тәуелсіздік жылдары үшінші арна ретінде жыраулар мұрасы мен оның замандастарының әсерін де қарастыруда (Бейбытова, 1994: 17).

Абай – үлкен әдеби ағымның негізін салушы, үлкен әдеби мектептің іргесін қалаушы. Оның шығармашылық мектебінен Ақылбай мен Мағауия Абайұлдары, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Кәкітай Ысқақұлы, Әріп Тәңірбергенұлы, Әсет Найманбайұлы сынды тікелей шәкірттері шыққан. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды көрнекті ақын-жазушылар рухани ұстаз тұтып, үлгі алып, жаңа дәуір әдебиетін қалыптастырды.

Абайдың қаламгер ретінде қалыптасу кезеңі шығыс классикалық әдеби мұраларымен тығыз байланысты болған. Осы жайлы ақын:

*Фзули, Шамси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу хаммасы,
Медет бер я шағыриы фариад!*

(Құнанбайұлы, Т.2., 2005: 59) – деп жазған алғашқы өлеңдерінің бірінде аңғартқан. Осы өлеңде, Абай үлгі тұтқан, әйгілі шайырлар әруақтарынан медет сұрауын ғана емес, сонымен қатар ақындық жолды бек таңдағанын, өмір мұратына айналдырғанын

анық көрсеткен. Әсіресе, осы өлеңдегі Науаи мен Фирдауси есімдерімен оны ұштастыратын арна – «Ескендір» поэмасы.

Абай шығармашылығындағы нәзіралық негіздерге байланысты Ысқақ Дүйсенбиев (Дюсенбиев, 1966: 15), Митрофан Сильченко (Сильченко, 1957: 15), Шамшиябану Сәтбаева, Немат Келімбетов (Келімбетов, 2000: 231), Нығмет Ғабдулин (Қасқабасов, Т.З, 2014: 50-72), Бауыржан Ерденбеков (Костюхин, 1972: 314-319) сынды ғалымдардың зерттеулерінде бірқатар мәселелер қарастырылған. Абайдың өлең мұрасы 226 өлең, 4 поэмадан тұратыны белгілі. Айталық, ақын өлеңдеріндегі нәзіралық негіздері жайлы зерттеулердің ішінде Нығмет Ғабдулинның зерттеуін атап өтуге болады. Оның «Абай нәзірасы» атты көлемді мақаласында, Абайдың А. Пушкиннің өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» романынан жасалған бірқатар өлеңдер циклын аударма емес нәзіралық негізде жазылған өлеңдер деген М. Әуезов пікірін дәйекті негізде талдаған. Алайда, Абай туындыларын бірқатар зерттеушілер өлең нәзіраға жатқызған болса, бұл пікірлерді мойындай қоймайтын зерттеушілер де бар. Әсіресе, ақынның жекелеген өлеңдерінен көрі, поэмаларындағы нәзіралық негіздерге байланысты мәселелерде біржақты пікір қалыптаспай келеді.

Абайдан «Ескендір», «Масғұт», «Өзім әңгімесі» мен «Вадим» атты төрт поэма қалды. Осылардың ішінде ақынның өзге поэмаларынан көрі «Ескендір» поэмасы толық аяқталған туынды болып есептеледі. Сонымен қатар, «Ескендір» толық сақталып қана қоймай, пішіні, идеялық-көркемдік мазмұны жағынан да, осы тақырыптағы туындылардан оқшау тұстары да бар және осы поэма ең көп зерттелген туындыларының біріне жатады. Поэманың ерекшеліктері С. Қасқабасов (Қасқабасов, Т.З, 2014: 15), Е. Костюхин (Костюхин, 1972: 90) сынды ғалымдарға осы поэмасы нәзира емес деген тұжырымдар жасауға да негіз болды.

Ескендір тақырыбындағы туындылардың сюжеті әлем әдебиеті мен фольклорында көп таралған сюжеттердің бірі. Олардың бірқатары шығыс әдебиетінде Ескендірдің Зұлқарнайын есімімен байланысты жырланғаны мәлім. Осы тақырып аясындағы сюжеттер әлем әдебиетінің ұлан-ғайыр географиялық кеңістіктері мен уақыт аралықтары байланып, сюжеттер желісі мен мотивтер шиеленісі жағынан дараланып,

тақырып тұтастығы жағынан шығыс пен батыс әдебиеті мен фольклорын тұтастандыра түсіреді.

Бастапқыда, Ескендір Зұлқарнайын жайлы мифтер семит халықтарының мифологиясында Ибрагим пайғамбардың замандасы, тақуа мұсылман, жарым пайғамбар, әскери қолбасшы, әділ патша – Зұлқарнайын деген есіммен ғана аталып келген. Ол мифтердегі Зұлқарнайынның шын есімі беймәлім, ал Зұлқарнайын оның лақабы делінеді. Миф бойынша Зұлқарнайын дүниенің Батысы мен Шығысын түгел жаулап, мұсылман қылады. Ол Яджуз-Маджуз деген зұлым қауымға қарсы темір мен тастан ірге салғызып, адамзатты зұлматтан құтқарушы әділ патша деп баяндалған (Али-заде, 2007: 239-241). Осы миф сюжеті Құран-Кәрімнің «Үңгір» атты 18-сүресінің 83-102-аяттарында әділ, әрі тақуа патша, адамзатты Яджуз бен Маджуз тайпаларының зұлматынан құтқарған Зұлқарнайын атты патша туралы айтылады (Құран Кәрім, 18 с., 83-102 а.). Сонымен қатар, осы жайлы араб тарихшысы Табаридың «Тарих-и Табари» кітабында мәңгі өмір сүру «Әбіхаят» қайнарынан су ішу үшін, Қызыр мен Илияс достарымен бірге зұлматқа түскен Зұлқарнайын туралы да миф бар. Онда Қызыр Зұлқарнайынның бөлесі болғаны да айтылады. Байқап отырсаңыз ілгергі мифтер ешқандай да Ескендір деген есімді еске алмайды.

Шиға (шиит) ағымындағы Құран тәпсіршілері Зұлқарнайынды – Парсының Кир немесе парсыша Қуруш патшасы дейді (Қожамқұлұли-бек Балхи, 2017). Сонымен қатар Кир есімі Інжілде он бір рет аталады екен. Айталық, Інжілдің сеноттық аудармасының Езра тарауының бірінші кітабының бірінші тараушасында, Парсының Кир патшасы ісрәил (израиль) халқын Бабыл (Вавилон) тұтқынынан азат қылып, ата жұртына қайтарып, Құдай қалауындағы үйді (ғибадатхананы) салуға рұқсат еткені баяндалған. Ал Інжілдің Бірінші Маккавей кітабының бірінші тарауында Дарийді жеңген македондық Филипп патшаның Ескендір деген ұлы Мидия мен Парсының патшасы болғаны туралы айтылады (Библия, 1907).

Сонымен қатар, Тауратта да Парсының Кир патшасы Құдайдың жіберген құтқарушысы ретінде айтылады. Сонымен қатар, С. Қасқабасов Зұлқарнайын жайлы

мифтердің бастапқы қайнар көзі ретінде Талмуд кітабын атай келе, Абайдың Ескендір поэмасының сюжеті содан алынғанын айтқан (Қасқабасов, 2002: 171).

Әлем әдебиеті мен фольклорында Ескендір Зұлқарнайынның прототипі ретінде македондық Ескендір қабылданып келуде. Осы бағыттағы ұстанымға байланысты зерттеуші Е. Костюхинның «Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции» атты еңбегі белгілі. Е. Костюхин зерттеуінде көптеген фольклорлық және әдеби туындылар қатарында шығыс классикалық әдебиетінің Фирдоуси, Низами, Әмір Хусроу, Жами, Науаи, Абай сынды көрнекті шайырлар жырлаған «Ескендір» нұсқаларын қарастырған. Оның зерттеуінде шайырлар шығармашылығы біршама сыни көзбен қаралып, оларда жаңғырушылық (ренессанстық) рух болғанын, ортағасырлық шығыста діни керітартпалықтың бұғауынан шыға алмағанын, жалпы ешқандай да шығыс ренессансы болмағанын дәлелдеумен айналысқандай болып көрінеді (Костюхин, 1972: 62-63). Соған қарамастан, зерттеуші шығыс шайырларының Ескендір тақырыбында жазған туындыларының әдеби ерекшеліктері мен идеялық негіздерін талдай келе, туындылардың көркемдік дәрежесін сөзсіз мойындайды. Е. Костюхин еңбегінің соңғы тарауларын Абайдың поэмасын талдауға арнаған. Онда ол Абай поэмасы нәзира деген М. Әуезов, М. Сильченко, Ы. Дүйсенбиев сынды ғалымдар пікірімен келіспейді (Костюхин, 1972: 91). Ол поэманы нәзира деп мойындалуы үшін оның сюжетінің сұлбасы да, қалыпты көркемдік әдістері де, тіпті кейіпкердің идеялық бейнесі де Фирдауси, Низами, Жами мен Науаи нұсқаларымен қабыспайтынын уәж етіп, ілгергі пікірлерді жоққа шығарады. Сонда Е. Костюхин: «Орта Азиядағы жаңадан туып келе жатқан Шығыстағы ұлттық әдебиеттерінің ішінен, тек қазақтарда ғана Ескендір қайта пайда болады. Бірақ, Абай поэмасы нәзира емес, ол өшіп бара жатқан ортағасырлық дәстүрдің жалғасы да емес» (Костюхин, 1972: 100), – деп қорытындылайды. Заманында, Е. Костюхин зерттеуі Абай шығармашылығында нәзиралық дәстүр нышандары бар деген пікірлерді кері қайтарғанымен, М. Әуезов ұстанымдарын тіпті жоққа шығара алмады. Е. Костюхин нәзира дәстүріндегі әдебиетпен қоса дамитын сабақтастық, жаңартушылық

пен жаңғыртушылық сипаттарын мүлдем ескермейді. Низамиден бастау алатын «Ескендір нама» қатарындағы туындылар нәзира екендігі туралы мүлдем сөз қозғамайды. Керісінше, ол нәзира – сюжеттерді жалаң қайталаушылық, феодалдық ескілікті дәріптейтін кертартпа дәстүр деген пікірді ұстанғанға ұқсайды. Бұны сол зерттеуінде, Э. Бертельске жасаған цитатадан да анық байқауға болады. Онда шығыс әдебиетіндегі нәзира дәстүрінің көркем-эстетикалық негіздерін жоғары бағалаған Э. Бертельстің еңбегінен, тек өз пікірін құптайтын мысал келтіруінен де анық байқауға болады (Костюхин, 1972: 92). Сонымен қатар, Абайдың жаңа қазақ әдебиетінің негізін қалаушы ретінде, ең алдымен оның шығыс ақыны екендігі мен шығыс әдеби дәстүрінің жалғастырушысы ретіндегі сабақтастығына тіпті ешқандай мән бермейді.

Алайда, М. Әуезов, М. Сильченко, Ы. Дүйсенбиев, З. Ахметов, М. Базарбаев, Ш. Сәтбаева, М. Мырзабеков, Н. Келімбетов, С. Қасқабасов сынды бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде, Абай шығармашылығының өзегінде шығыстық дүниетаным мен дәстүрдің сабақтастығы жатқаны қарастырылған. Айталық, Абай, Ахмет Риза медреседе Құран-Қәрімді арабша түпнұсқасынан оқуды ғана үйреніп қоймай, оны біршама түсініп, тәпсірлей де алғаны «Қара сөздері» мен бірқатар өлеңдерінен байқалады. Медреседе, «дәріс үстінде оқылатын сабақтарды ұғып білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңай тиген. Көп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артылған уақытын өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, көп ізденуге салынады. Өз бетімен оқитыны – шығыс ақындары. Одан соң араб, парсы, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдеби мұралары» – дейді М. Әуезов (Әуезов, 1997: 33). Абай есейген шағында да, шығыс әдеби мұраларынан қол үзбеген. Ол «Мың бір түн», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көроғлы сұлтан» сияқты дастандарды өз ортасында әңгімелеп беру арқылы көркем тәрбие құралына айналдырған (Әуезов, 1997: 50).

Осы орайда, Абай мұрасын зерттеу, оның негізінде жатқан арналардың арасындағы қарым-қатынастарды зерделеу ғана емес, сонымен қатар жекелеген ұлттық әдебиеттердің қалыптасуы мен өркендеуі

кезеңінің қалай болғанын да бағамдау. Әсіресе, оны бір әдеби кейіпкер трансформациясында қарастырып көру тіпті қызық көрінеді. Айталық, зерттеу нысанына алынған Ескендір бейнесін қазақ әдебиетінде Абаймен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген Ыбырай Алтынсарин, Ақыт Үлімжіұлы, Маңғыстау Тыныштықұлы, Миртазы Мұстафаұлы, Мағжан Жұмабаев сынды ақындар жырлағаны белгілі. Әр ақын, бір тақырып аясында біріне екіншісі ұқсай қоймайтын дара туындылар жазған. Олардың әрқайсының жанрлары да, жырлау пішіндері де, сюжеттер желілері де, әртүрлі болып келеді.

Қазақтың көрнекті ғалымы, академик Сейіт Қасқабасовтың қазақтың аңыздық прозасына арналған зерттеуінде, Ескендір Зұлқарнайын бейнесіне арналған тұсы бар. Ол қазақ фольклоры мен әдебиетіндегі Ескендір туралы аңыздық сарындарды үш топқа бөледі.

Бірінші тобы, Рағбузидың «Қисса-сұл Әнбия» туындысынан өрбіген мәңгі өмір іздеген Ескендір туралы баяндалады.

Екінші топ, өз атына тағы екі топқа тармақталады: біріншісі «Қисса-сұл Әнбиядағы» жай «қос мүйізді» Ескендір Зұлқарнайын ғана емес, ол жарық пен қараңғылықтың, осы дүние мен о дүниенің әміршісі ретінде айтылса; екіншісі, парсының «Құдай намасында», Балами мен Табари, Фирдоуси мен Низами еңбектерінде айтылатын «Қос мүйізді» жайлы баяндар.

Үшінші топ, Зұлқарнайын патшаның бас сүйек сынығын таразыға салып салмақтағанда, сынықтың дүниедегі барлық байлықтарды басып кетіп, тек бір шөкім топыраққа басылып кетіп, оның тәубаға келуі туралы Талмудта баяндалатын сюжет.

Осы жүйелеу бойынша, С. Қасқабасов Абайдың «Ескендір» поэмасын үшінші топқа жатқызып, Талмуд сюжетімен байланыстырған. Сонымен қатар, С. Қасқабасов поэманың сюжеті, орыс ақыны В. Жуковскийдің «Две повести. Подарок на новый год издателю «Москвитянина» деген өлеңінен алынғанын да анықтап берген (Кұнанбайұлы, Т.2., 2005: 130). Абай поэмасы мынадай шумақтармен басталады:

*Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары – оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.*

*Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады онды-солды
(Кұнанбайұлы, Т.2., 2005: 130), –*

деген алғашқы екі шумақтарда-ақ, Ескендір бейнесін жағымсыз жағынан кейіптеген. Абай поэманы ілгері өткен шығыстың шайырларымен батыс ақын-жазушылары сомдаған Ескендір бейнесіне байланысты қалыптасқан стереотиптерге қарсы антитеза негізінде жазып, қарсы пікір білдірген. Ол македондық Ескендір тарихи тұлғасын қарастырғанын поэманың алғашқы екі шумағында айтады. Мұнда Абай өз заманында орнықтыра бастаған реалистік әдебиеттің де ықпалы басым. Тақырып жағынан, Абай шығыста ескіден жырланған Ескендір патша бейнесін қайта жырлап отыр. Жалпы Шығыс әдебиетінде, «мен ақынмын» деген әйгілі шайырларының ешқайсы Ескендір тақырыбын айналып өтпегені байқалады. Фирдоусиден кейін, Низами Ганжауи, Әмір Хұсروی, Әбдуррахман Жами, Әлішер Науаи төртеуі Ескендір тақырыбын Хамсаларына қосып жырлаған болса, Ахмеди сынды шайырлар осы тақырыпқа дара дастандар жазған. Сондықтан, Абайдың осы тақырыпты айналып өтуі мүмкін еместей көрінеді. Абайда осы тақырыпқа деген шығыста қалыптасқан құрмет бар, алайда қаһарманға деген көзқарас мүлдем басқа. Абай сөзуарлыққа салынбай осы тақырыпты барынша жинақы беруге тырысады. Шынында да, тарихтағы Ескендір – Македондық Филипп патшаның баласы. Ол әкесі өлген соң 21 жасында таққа отырғаны, бүгінде баршаға аян жайт. Алайда, Абай заманында, қазақ арасындағы Ескендір туралы түсініктер С. Қасқабасов көрсеткен негіздер төңірегінде болғанын ескерсек, сол заман үшін бұл жаңалық еді. Абайдың, осы екі шумақ арқылы кейіптеген Ескендірі, оның жасынан қанып оқыған Фирдоуси, Жами, Науаи сынды шығыс шайырларының Ескендірді жырлаудағы «туу» мотиві мен көркем бейнесін кейіптеу үрдісіне бір жағы қарсы пікір болса, екінші жағынан Ескендір туралы жаңа пікірді де қалыптастыруы деп те түсінуге болады. Оның Низами нұсқасымен таныстығы да күмән туғыза қоймайды. Осы орайда, Абай поэмасын Ескендір тақырыбына жырлаған Фирдоуси, Низами мен Науаи сынды шығыс шайырлары

мен орыс ақыны В. Жуковский нұсқаларының арасындағы ұқсастықтарын, даралықтары мен айырмашылықтарын саралап көрсек.

«Ескендір» поэмасын шартты түрде үш бөлімге бөлуге болады. Олар поэма фабуласы бойынша, мынандай ретпен келеді:

Алғашқы – кіріспе бөлімі, жоғарыда келтірілген екі шумақтан басталып, бас-аяғы сегіз шумақтан тұратын өлең жолдарын құрайды. Мұнда, македондық Ескендірдің тарихи тұлға ретіндегі шығу тегі, қанды жорықтары сипатталады. Ескендірдің өзіне қиян-кескі қарсылық көрсеткен көне Тир мен Газа қалаларының тұрғындарын түк қалдырмай қырғаны, оның жауыздығын айқындайтын тарихи жайт. Абай мұны XIX ғасырда орыс деректерінен біліп, оның жауыз бейнесін айна қатесіз сомдаған.

Екінші бөлім, тоғызыншы шумағынан бастап былай өрбиді:

*Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін ішті.
Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қиын істі*
(Кұнанбайұлы, Т.2., 2005: 131).

Осы шумақтан бастап, поэманың отыз екінші шумағына дейін Талмуд пен В. Жуковский өлеңінің сюжетімен поэма желісі ұқсас болып келіп, тек детальдерінде айырмашылықтар аңғарылады. Мұнда сары даланы кезе қатты шөлге ұшыраған әскер, ақыры ерекше қасиеті бар арықтан аққан мөлдір бұлақ суына кездестіреді. Шөл қандырған әскеріне, Ескендір:

*Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту*
(Кұнанбайұлы, Т.2., 2005: 131), –

деп, су бойын өрлей жылжыған әскері бір шатқа кіреді, ал шаттың аузын алтын қорғанмен бекіткен екен. Оның есігін ашу еш мүмкін болмай, шамасы келмеген патша әлгі қақпаны қағып, ашыңдар деп үн қатады, алайда қақпа ішінен патшаға қамал күзетшісі мынандай жауап береді:

*Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең*
(Кұнанбайұлы, Т.2., 2005: 132), –

деп, жауап береді. Шарасыз Ескендір күзетшіден ең болмағанда бір белгі болар зат беруін сұрап, дегеніне орай орамал түйіндісін

алады. Қосына оралған соң, ол түйінді ішінен бір ағарған сүйек қана тауып, ызадан сүйекті шиырып жібергенін көрген Аристотель ұстазы, оның мәнісін түсіндіреді. Ол сүйек бастың көз сүйегі екенін айтып, сүйекті таразыға салғызып, екінші жағына өзінде бар барлық байлығын салғызады. Алайда қанша дүние салғызса да, олардың барлығын сүйек басып кете береді, соңында ол сүйек салған таразы табағына бір шөкім топырақты салған кезде ғана ол сүйекті дүние басып кетеді. Мұның мәнісі, адам көзі тек қабір топырағына ғана тоятыны деп түсіндіреді. Осы кереметтен соң Ескендір райынан қайтып, әскерімен еліне оралады.

Поэманың үшінші бөлімі, эпилог ретінде:
*Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме*
(Кұнанбайұлы, Т.2., 2005: 134), –

деп, отыз тоғызыншы жолынан авторлық позицияны айқындайтын төрт шумақтан құралып, бас-аяғы қырық екі шумақтан тұратын поэма осылай аяқталады. Соңғы шумақ жолдары нақылдық негізде жазылып, поэма сюжеті дидактикалық оймен түйінделеді.

Абай поэмасының Фирдоусидің «Шаһнама» дастанымен тоғысатын жері – екеуінің де македондық Ескендірді жырлауы. «Шаһнама» Шығыс әдебиетінде Ескендір бейнесін тұңғыш жырлаған туынды. Фирдоуси арқылы Ескендір – тарихи тұлғадан шығыста көп жырланатын әдеби қаһарманға айналды. Фирдоуси Ескендірі біздің дәуірімізге дейінгі аралықта Иранды билеген Ахеминидтер әулетінің мұрагер патшаларының бірі ретінде қарастырылған. Өзінің ғажайып туындысы арқылы Фирдоуси, кейінгі дәуірлердің ақын-жазушыларына нәзира дәстүрінің негізінде жырлау үшін аса қызықты шығармашылық арна ашып беріп, үлкен әдеби процестің бастауынан орын алды. «Шаһнамеде» Иран тарихы көркемдік негізде баяндалып қана қоймай, сонымен қатар шынайы Зұлқарнайын кім деген сұраққа да жауап берудің бір қадамы жасалды. Фирдоусиден кейін семит мифтерінде, Құран-Кәрімдегі Зұлқарнайын патша мен парсы эпосының қаһарманы македондық Ескендір екеуінің есімдері көркем трансформацияға ұшырап, кейінгі жұрт Ескендір Зұлқарнайын ретінде қабылдай бастайды.

Фирдоуси бойынша, Иран патшасы Дараб (Дарий) Рум патшасы Файлакустың

жалғыз қызы Нахидке үйленеді. Алайда, олардың некелері ұзаққа созылмай, Дараб қалыңдығын еліне қайтарады. Осы некеден Нахид жүкті болып қайтқанын Дараб білмей қалады. Айы-күні толғанда Нахид ұл туып, оның атын Ескендір қояды. Мұрагер болатын ұл бала тілеп жүрген Файлакус Ескендірді бауырына салып, ұлым һәм мұрагерім туды деп жария етеді. Файлакус дүниеден өткен соң, ержеткен Ескендір Рум тағына отырады. Ол әйгілі қолбасшыға айналып, Дарабтың ұлы Дараны жеңіп, Иран тағына ие болады. Мұнда, Ескендір Дарабтың баласы екенін білмесе де, таққа оның ұлдарының бірі ретінде мұрагерлік қылады. Бұл жердегі ұқсастық астарында алшақтықтар да бар. Фирдоуси парсы ретінде Иран тарихын жазуына байланысты, оның тағын парсы әулетінен шықпаған басқа біреудің иеленуі мүлдем мүмкін еместей көрінген. Ескендір бейнесіне байланысты Фирдоуси мен Абайдың айырылатын жері де осы. Абай оны македондық Филипптың өзінің баласы деп, Фирдоуси пікірін құптай қоймайды.

Шаһнамеде Ескендір есімі «Қос мүйізді» деген тіркеспен қолданбаса да, Зұлқарнайынға қатысты аңыздардың бөлінбес бөлшегіне айналған «өлмес суды іздеуі», «Яджүз бен Мәджүзге қарсы қамал ірге тұрғызуы», «оның өмірінің қысқа болуы туралы сәуегейліктердің айтылуы» сынды сюжеттер баяндалған. Абай мен Фирдоуси бейбітсүйгіштік идеясы жағынан да тоғысқанымен, Зұлқарнайынға байланысты аңыздардың туынды сюжетіне өрілуі жағынан екі айырылады.

Ескендір бейнесінің көркемдік тұрғыда айрықша жандануы, оның түркі халықтарының топырағында жырлана басталуымен сан-алуан қыры ашылып, әртүрлі құбылулар мен құлпыруларға ұласады. Оның себебі, ортағасырларда қалыптасқан нәзира дәстүрімен байланысты болды. Нәзираға сай тақырып қайта жырланып қана қоймай, шайырлар осы тақырып аясында өзара шығармашылық сайысқа түсті. Ескендір бейнелері мен сюжеттерінің нәзирасы заман талабы мен мәдени-географиялық ерекшеліктеріне орай қалыптасқан көзқарастар мен авторлық позициялардың галереясынан құралады.

Ескендір бейнесінің түркі халықтарының әдеби кеңістігіне орнығуы Низами есімімен байланысты. Ол бастаған «Хамса» – «Бестік» дәстүрі нәзиралық негізде дамуын тапты.

Низами Хамсасының ішінде «Ескендір нама» дастаны ерекше құрметке ие. Бұл дастан оның ең көлемді туындысы, «Шараф-наме» мен «Икбал-наме» деген екі бөлімнен тұрады.

Низами дастанында Ескендір, Жақып пайғамбардың баласы Ысқақтың шөбересі болып келеді. Қарап отырсаңыз оның шығу тегі де, діні де мұсылман. Туынды парсы тілінде жазылғанымен, мұнда жауыз әрі ашкөз парсы патшасы Дарийді жеңіп, әділетті орнатқан Ескендір патша туралы баяндалады. Фирдоуси сомдаған Ескендірден көрі, Низами Ескендірі Филикустың туған ұлы және парсы әулетімен ешқандай туыстығы жоқ. Оның ұстаздары Никуманджис пен Аристотель болған. Ол жаратылысынан адамзатта жоқ орасан күш пен көреген даналықтың иесі. Соғыстарындағы дұшпандарын әскерінің санымен емес, асқан ақыл, әккі айлакерлік, дәлдікпен құрылған есептің арқасында жеңіп отырады. Айталық, Ескендірдің Мысырға жасаған бірінші жорығы, оның соғысқұмарлығынан емес, Мысыр халқын Зинджа әулетінің езгісі мен тираниясынан босатуын сұраған өтінішінен кейін басталады. Ал оның ең ірі Дариймен болған соғысы әлем халықтарының тағдырларын әділетсіз ұйғарып отырған Иран жұртын тарих сахнасынан ығыстыруымен ұласады. Низамидің дастаны өз заманы үшін өзекті туынды. Дастандағы баяндау Дарийге жазылған хаттардан басталады. Онда Рүстем, Кей Құбад, Кей Хұсроу сынды «Шаһнама» қаһармандарының есімдерін жіпке тізілген әшекей іспетті туынды бойына әдемі реминисценция қылып кестелеген. Ескендір көне Иранның ескілік ғұрпы мен отқа табынушылық дінін жойып, жаңа дүниенің тәртібін орнатады. Бір қызығы, Зұлқарнайын жорықтары мен соғыс шайқастары түркілік эпостарға тән шынайы тартымдылықпен суреттелгені сонша, оқырман қиялын еліктіріп әкетіп шайқас алаңында жүргендей әсерге бөлейді. Кейде, Ескендір юнандық (грек) емес, түркі батырының бірі ма дегендей халге түсіреді. Туындыда әскердің дүлей күшінен көрі, рухани қуат-күштерінің басымдылығы дәріптеледі. Айталық, жорықтарының бірінде әскерінің басып алуға күші жетпеген шатқалдағы бір қамалды, сол өңірде өмір сүретін тауқа әулиенің батасын алған соң бағындырған оқиғасынан аңғаруға болады. Шайқастар географиясы сол заманда түркі жұрты мекендеген барлық аймақтарды қамтыды.

Ескендірдің Үндістан мен Қытайды бағындырудағы таңдаған негізгі қаруы дипломатия болады. Сонымен ол әлемді бағындырады. Қазіргі тілмен айтқанда, бүгінгі адамзат қол жеткізген жаһандану сол заманда-ақ қарастырылған. Бірақ дастандағы жаһандану, әр ұлыстың даралығын сақтай отырып жүзеге асырылады. Бұны, Ескендірдің қыпшақ даласына жасаған жорығынан аңғаруға болады. Ол жорығы соғыстық сипаттан көрі, дүниені көру, сырын білу мақсатында жасалған жиһанкездік негізде жасалады. Дипломатиялық жетістіктердің нәтижесіндегі көп ел Ескендір төңірегінде ынтымақтасып, тек орыстар ғана бағынбай, тек үлкен шығындарға ұласқан соғыстың нәтижесінде бағынады. Одан әрі Ескендірдің құлақтары мен «Қосмүйізді» мағынасын Шығыс пен Батыстың әміршісі деп түсіндіретін бөлімдермен жалғасады.

Екінші тарауы – «Икбал-наме», Ескендірдің Архимед, Аристотель, Платон, Сократ, Хормуз және данышпан қойшы-пайғамбармен болған әртүрлі тақырыптарды қаузайттын аңыздар мен нақылдардың жинағы ретінде берілген. Былайша айтқанда, екінші тарау даналық кітабы іспетті туынды.

Низами мен Фирдоуси өмір сүрген орта ғасырларда, діни сана дүниені танудың негізгі жолы болды. Егер, Фирдоуси туындысында Ескендірдің діни көзқарастары жайлы ештеңе айтылмаған болса, Низамиде ол туғанынан мұсылман, оның соғыстарының көпшілігі дінсіздерге қарсы жүргізіліп, қаһарман һәрекеттерінде дінді тарату мотиві басым болып келеді. Онда, Ескендір жаулаған халықтар хақ дінге кіргізіледі. Сонымен қатар, Низами үнемі өз туындысында кейде кекесін, ал кей тұстарында ол айтты-мыс деп, есімі беймәлім бір диқанмен үнемі айтысып немесе сөзін құптап келісіп отырады. Оның «диқан» деген лақабының астарында Фирдоусиді – парсыдан шыққан кісіні айтып, сонымен үнемі диалог жүргізгені байқалады. Бұл әсіресе, туу мотивін баян еткенде анық көрінеді. Абай поэмасында Ескендірдің діни ұстанымына келген кезде, Низамиден көрі, ол Фирдоуси сияқты Ескендірдің діни ұстанымына еш мән бермейді. Бұны Абайдың тарихи Ескендірдің дін ұстанбағанын жақсы білгендігінен деп топшылауымыз керек. Абай поэмасында тек әдебиетте қалыптасқан қаһарманының бейнесіне ғана қарсы пікір білдіріліп қоймайды,

жалпы тарихта қалыптасқан «Ұлы Ескендір» бейнесінің астарында, ар-ұяттан жұрдай, ашкөз жаулаушы ғана тұрғаны айқара ашық әшкереленеді. Автор, оның «ұлы жорықтары» мен «ұлы жеңістерінің» негізінде, зорлық пен зомбылық, жазықсыз жұрттың қанын төгіп, жаппай кісі өлтіру ісімен байланысты болғанын аңғартқысы келгендей. Абай, өз биігінен соны көре білді және өзге жұртқа да соны көрсете білді. Абай үшін, әр мақтан сүйгіш құлқынының құлы пейішке лайықсыз пенденің бірі ғана. Сонымен қатар пейішке лайықты кісі қандай болмау керек деген сауалдың да жауабын береді.

Ы. Дүйсенбиев пен М. Сильченконың зерттеулерінде Абайдың поэмасы, Низамидің «Ескендір-нама» дастанына жасалған нәзира деген салмақты пікірлердің негізінде дастан мен поэма сюжеттеріндегі айтарлықтай ұқсастықтары жатыр. Абай поэмасының екінші негізгі бөлімінен бастап дастанның «Өлмес суды іздеу» сюжетімен келесі ұқсастықтары бар:

Бірінші ұқсастығы, Низами мен Абайдың кейіпкерінің су іздеуінен байқалады. Дастанда Ескендір өлместің қасиетті суын іздесе, сусыраған әскер шөл қандыратын суды іздейді. Дастан желісі бойынша Ескендір әскерімен түнек әлеміне кіріп, жол барлап, алдын ала суды тауып алуы үшін Қызырды аттандырады. Түнек әлемінен суды іздеген Қызыр, судың күндей жарқыраған жарқылынан табады. Содан кейін, оны ауыз тигенінде су ғайып болады. Ескендірдің алдында қапы қалғанын білген Қызыр, енді бұл суды қайта таба алмасын біліп, көзіне көрінбестен ол жерден кетіп қалады. Сол баянын, Низами араб аңызында Қызыр жалғыз емес еді, оның қасында Ілияс та болған деп жалғастырады. Олар бір мөлдіреген судың жанына тоқтап, ат шалдырып, суынан ішіп, тамақтанып алмақшы болады. Сол жерде кепкен балықтарын алып шығып, оны суға салып жуғанында, кепкен балық тіріліп кетеді. Олар осы судың жай су емесін көріп, ішкен соң мәңгі өмір сүретін болыпты дейді.

Бір қарағанда сюжеттің шешуші деталінде ұқсастықтар болғанымен идеялық тұрғыдан айтарлықтай айырмашылықтар бар. Поэмада су іздеу мотиві шөл қандыру мақсатын көздесе, дастанда мәңгі өмір сүруді мақсат тұтады. Ал, поэмадағы бас сүйек пен керемет тастың символикалық мағынасы пенденің ажалды

екенін көрсетіп, сол арқылы оның тәубесіне келтіруді көздейді. Низами де, В. Жуковский өлеңіндегідей Ескендір, тас хикметінен ешқандай тағылым алмайды. Керісінше, патша думанын одан әрі жалғастырып, одан әрі өлместің қаласына аттанады. Низами қаһарманы – өз заманының түсінік өресінен қарайтын болсаңыз «идеалды әділетті патша» бейнесін сомдаған. Қоғамның барлық мәселелерін шешу тек әділетті патшаның ғана қолынан келеді деген ойдан туындаған идея.

Низами дастанында ғылыми-техникалық өнертапқыштықтары туралы әңгімелер айтылады. Онда Ескендір айнаны, астролыбиді (күн сағат) ойлап тауып, ғалымдарға, суретшілерге, музыканттарға қамқорлық жасағаны айтылады. Осы жағынан алғанда Низами сомдаған бейнеге жақын бейнені Науаи дастанынан көруге болады. Науаиде де, Ескендір астролыби мен айнаны ойлап табады, ал мұндағы айнасы жай ғана айна емес, біріншісі жаһандүниеде не болып жатқанын көрсетсе, екіншісі барша он сегіз мың ғаламда не болып жатқанын көрсететін болған. Сонымен қатар, Ескендір алғашқы жарылғыш заттарды ойлап тауып, су астына сүнгітін батискафты да ойлап тауып, мұхит тұңғыығына да сүнгиді.

Мір Әлішер Науаи түркі тілінде, Низами Хамсасына бірінші жазылған нәзіраның авторы. Низами жалпы Хамса атаулының парсы тілінде жазылған тұңғыш авторы болса, Науаи түркі тіліндегі тұңғыш Хамсаның авторы. Ескендір тақырыбы Науаиде негізгі сюжет желісіне қатысы жоқ, жанама оқиғалар мен тарихи әңгімелермен көмкерілген ғибраттық негізде құрылған туынды. Хамса желісіндегі Ескендірге арналған дастанының атауы «Соди Искандари», яғни «Ескендір қорғаны» деп аталады.

Науаи өзінің осы туындысын жазуға кірісер алдында бас қаһарманның шығу тегіне байланысты қолы жеткен барлық деректерді оқып шығып, ұстазы Жами айтқандай Ескендір Файлакустың (Филипптің) баласы деген пікірді құптайды. Осы жағынан Науаи мен Абай пікірлерінің үндестігі аңғарылады.

Науаи сомдаған Ескендір зор адамгершілік пен парасат иесі. Ол өз өмірінің жетекші мотивіне қоғам мен мемлекет ісін әділетті орнатуды ту етеді. Өзінен ілгергі шайырлардан көрі, Науаи қаһарманының жеке басындағы қасиеттерді асқақтата сипаттауда ұстамдылық

танытады. Оның туындысы жинақы құрылып, ілгергі шайырлар сынды сюжет бойына қаптап келетін сөзуарлық пен шынайы болмыстан ауытқушылықтан қашады. Оның туындысында кеңістік қана емес, уақыт өлшемі де бар. Алғашқысында қолбасшы патшаның, одан пайғамбар патшаның өмірі қысқа болатынын сәуегей тілімен айтады. Үндістан мен Қытайды ол Низами сияқты дипломатия жолымен бағындырады. Науаи Ескендірі Қосмүйізді емес, оған Зұлқарнайын тіркесі мүлдем қолданылмайды. Ол өлместің суын немесе жалпы өлімге қарсы әурешілікке мүлдем салынбайды.

Абай өзінің «Әлифби» өлеңін Науаиге еліктеп жазғаны белгілі. Сонымен қатар, оның жалпы шығармашылығында Науаи идеяларының ықпалы анық аңғарылады. Айталық, Науаидің Ескендір дастаны ілгергі шайырлар туындыларынан әлдеқайда реалистік негізге жақын келеді. Онда, Ескендірдің ұстазы һәм ақылшысы ретінде тек Арасту, яғни Аристотель көрсетіледі. Қызыр мен Илияс, Науаи дастанында кейіпкерлер емес тек жер мен суда медет етуші аруақтар ғана. Науаи орта ғасыр шайыры болғандықтан, Ескендір бейнесін сомдауда, заманының стереотиптерінен аттап өте алмағаны да түсінікті. Алайда, оның туындысында Ескендір өлместің суын іздеп, мәңгі өмір сүруге ұмтылады. Науаи қаһарманы ондай бос әурешілікке салынбай, қамшының сабындай ғана ғұмырын барынша мағыналы сүруге тырысады. Жас Абай, Науаи өлеңінің пішініне шығармашылық ізденіс ретінде қызығушылық танытса, есейген Абай оның рухани тағылымын жалғастырып одан әрі дамыта білді. Науаи өзінің миссиясын жалпы түркі жұрты алдында атқарған болса, Абай өзінің ізгілік миссиясын қазақ халқының алдында атқару керегін жақсы түсінді. Совет кезеңінен Науаиды өзбек әдебиетінің негізін қалаушы ақын-жазушы ретінде меншіктеп алғаны белгілі. Алайда, Науаи барша түркі жұртына ортақ тұлға. Себебі, ол тұста түркі жұрты жекелеген ұлттарға бөлінбеген кезеңде өмір сүрді. Ал географиялық тұрғыдан алатын болса, оның өмір сүрген және жерленген жері Герат қаласы, бүгінгі Ауғанстан аймағында орналасқан. Ұлттық та, географиялық тұрғылардан Науаиды өзбек дей алмаймыз. Ақиқатында, Науаи барша түркі жұртына ортақ тұлға. Оның

мұрасы, барлық түркі жұртына ортақ мұра. Бүгінгі қазақ әдебиетінің тарихында Науаи есімі тек Бабур өмірбаянымен жанама негізде, басқа зерттеулерде Абай сынды ақындардың шығармашылығына әсер еткенін қозғағанда ғана аталуда. Науаидің қазақ әдебиетіне басқа ешқандай қатысы жоқ сияқты. Осындай біржақты көзқарастар астарында советтік шығыстануда қалыптасқан ұстанымдардан арыла алмау салдары жатқандай. Осындай мәселелерді тарихи тұрғыдан қайта қарастырмаудан шығар. Бүгінгі күні, қазақ әдебиетінің тарихында кеткен олқылықтардың орнын толтырып, бірқатар түркі дүниесін ортақ есімдермен толықтыруды талап етеді. Мір Әлішер Науаимен қатар Мұхаммед Шайбани хан сынды көптеген көрнекті түркі шайырларының есімдері қазақ әдебиетінің тарихы пәтінінің тарапынан зерттеліп, зерделеніп, тиісті бағасын алып, ұлт әдебиеті тарихынан тиісті орнын беру болашақ әдебиеттанудың міндеттерінің бірі болуы керек.

Жалпы түркілік кезеңнен көрі, ұлттық әдебиеттердің қалыптасу кезеңіне келсек, дәстүр сабақтастығымен қатар, айтарлықтай айырмашылықтар да байқалады. Әдебиет дамуындағы осы трансформациялар шығыс әдебиетінде ежелден жырланған Ескендір тақырыбындағы бас қаһарман бейнесінің сомдалуынан анық көрінеді. Егер араб мифіндегі жарым пайғамбар, қолбасшы-патша Зұлқарнайын, парсы топырағына келгенде көлемді дастанға айналып, македондық Ескендір есімімен байланыстырыла жырлана бастады. Дастандардың бірқатары Иранның билеуші әулеттерімен байланыстырылған болса, түркі топырағына келгенде Ескендір бейнесі қарапайым пенде, ажалды қолбасшы-патшалардың бірі ретінде суреттеледі. Оны қазақ әдебиетінде Абаймен қатар Ескендір тақырыбын жырлаған басқа ақындардың туындыларынан байқауға болады. Солардың бірі Ақыт Үлімжіұлының «Ескендір Зұлқарнайын» поэмасы. С. Қасқабасовтың жіктеуі бойынша поэманы бірінші және екінші топ сюжеттеріне жатқызуға болады. Бірінші жолдарынан-ақ автор:

*«Қисса исламбияда» баян болған,
Құранда да аты бар ұлық жанның
(Навои, Т.7., 1968: 117), –*
деп, Зұлқарнайын бейнесімен Қисса уль-

амбия (Рағбузи жазған нұсқасымен таныс болуы мүмкін) кітабы арқылы таныс болғанын айтады. Абайға қарағанда Ақыт өз кейіпкеріне бейілді қарайды. Сонымен қатар, Ақыт Ескендір туралы қазақ фольклорында кеңінен тараған әпсана-хикаяттарды жақсы білгені де байқалады. Өйткені оның поэмасында 14 жасында патша болған жартылай мифтік, жартылай ертегілік Зұлқарнайын бейнесі көрсетіледі. Ол таққа отырған бірінші күнінен бастап, мың жыл патша болуды мақсат тұтады. Өзінің ұстазы Аристотельдің ақылы бойынша Жаратушыдан Қызырмен кездестіруін жалбарына сұрап, ұзақ тілеуінің соңында мұратына жетіп онымен кездеседі. Алғашқыда Қызыр патшаны өлмес судың қайнарына апарып, су алдырады, алайда ол өзінің аңғалдығының салдарынан торсығын құзғынға талатып, суын төгіп алады. Екінші кезегінде, Қызыр Ніл өзенінің түбінен алып келген ұннан пісірілген нанды тазша балаға жегізіп алады. Бұдан өзге Ескендірдің жанын сақтаудың сыры оның мүйізді екенінің сырғында сақтаулы екен деген сәуегейлік айтылған болады. Сыр жария болған күні патша қайтыс болады деген екен. Сол үшін ол үнемі шашын алған шаштараздың басын қоса алғызып отырады. Сөйтіп жүргенде оның шашын алатын кісі қалмай уәзірінің жігіт болып қалған баласына алғызуға тура келеді. Шашын алып болған соң, патша оны өлтіретінін біліп, жалына жылап басына сауға сұрап алады. Жігіттің тым жас екенін көрген Ескендір патша оған рақымшылық жасап, жігіт-баланың уәдесіне сенеді. Есесіне ол елден безіп құз-даланы кезіп кетеді. Алайда, күндердің күнінде оның сыры жария болады да, соны сезген Ескендір ажалының келгенін біліп, өсиет қалдырады. Оның өсиеті бойынша, ол өлген соң оның екі қолы көкке көтерілген күйі қақиып қалады-мыс, ал соның сырын біреу шешкен сәтте ғана қолы түсіп, жерлеу керек деп әмір береді. Поэмада жұмбақ сырдың шешілуін былай жеткізеді:

Иесі құдіреттің Алла күшті?

Жаранлар мұның мәнін шынайы ұқшы.

«Ахыретке дүниеден түк алмайды»,

Деген кезде қолы кеп жанға түсті (Әуезов, 2014: 131).

Сөйтсе осы жұмбақты шешкен баяғы Ніл ұнынан пісірген нанды жеп кеткен Тазша-бала екен. Күндердің күнінде осы Тазша елдің патшасы болып, жұрт оны Лұқман Хәкім деп

таниды. Сонан соң ол елді мың жыл әділетті билеген деседі.

Композиция жағынан аса тартымды құрылған осы туынды алдыңғы қарастырылған авторлар мен олардың туындыларынан мынадай сипаттарымен ерекшеленеді:

Біріншіден, мұнда Ескендір Зұлқарнайынның қолбасшылығы туралы тек жанама түрде ғана сөз етіледі де, оған онша мән беріле қоймайды. Бас қаһарман мәңгі өмір сүріп, патша тағының барлық қызығын көргісі келген жай ғана пенде. Оның әрекеттерінің барлығы мәңгі өмір сүруді ғана көздейді және мәңгі билік құру мотивінің төңірегінде тоғысады.

Екіншіден, поэма новеллалық ертегі құрылымына әлдеқайда жақын болып келеді. Мұнда сол жанрға тән Тазша-бала, шаштараз, Қызыр сияқты қазақ ертегілерінің кейіпкерлері бар. Сонымен қатар қиял-ғажайыптық сипаттағы таңғажайып оқиғалар да орын алады. Оның мысалын уәзір баласының қамыс қураймен сөйлесуінен және өлместің суын ішу оқиғаларынан көруге болады.

Үшіншіден, туынды құрылымында этиологиялық мифтер өрілген. Айталық:

*Өмір суын ішкен соң құзғын да мың,
Жас жасайтын болыпты ғаламатты.
Жасыл арша, самырсын жазы-қысы,
Болғаны да осы бір судың ісі*
(Үлімжіұлы, Т.2, 2011: 132), –

деп жырлауы, бұл туындыны ілгергі туындылардан мүлдем бөлектей түседі.

Төртіншіден, автордың баяндауына қарағанда, ол Ескендір Зұлқарнайын туралы осы сюжет сарынын жақсы білетін, нақты оқырманға бағыттаған. Сонымен қатар, Ақыт туындысында ілгергі ірі шайырлардың ешқайсының туындыларында кездесе қоймайтын оқиғалар баяндалады. Ескендір тақырыбын ашуда осы поэма қызықты құрылған сюжеттік желінің көркем-композициялық шешімімен дараланады. Осы тақырыпта жазылған туындылар қатарын лайықты толықтырады. Ақыт нұсқасы Низами мен Науаи туындыларынан көрі, Абай сияқты, нақты оқырман қауымға жолданып поэма пішінінде жазылған.

Ақыт нұсқасының сюжеті Мағжан Жұмабаевтың Ескендір атты балладасының сюжетіне жақын келеді. Алайда, идеялық мазмұны Абай поэмасымен үндесіп жатыр.

Онда:

*Ертегі ерте күндерде,
Ескендір атты хан болған.
Бесіктен көрге кіргенше,
Көргені қызыл қан болған*
(Жұмабаев, 1989: 83), –

деп, ертегі астарында Ескендірдің жауыз бейнесіне баса назар аудартады. Ол балладада екі-ақ кейіпкер бар, біріншісі – патша да, екіншісі – шаштараз. Туынды шаштараздың дарға асылуымен аяқталады. Ақын пафосы өзінің өмір сүрген заманының келбетін сомдауға бағытталғаны байқалады. Шағын болса да, осы туынды сюжеті ертегілік сюжетке меңзегенімен, бүгінгі күн көкжиегінен қарасаңыз, ақын өмір сүрген тоталитарлық кезеңнің тарихи шындығын әшкерелеу екенін түсінесіз. Ескендір кейіпкерінің астарына – сталиндік жүйенің жаңдайшаптары кейіптелген болса, шаштараз бейнесінде – режим болмысын танып қойған бейжазық құрбандарды сөз етеді. Осы жайт, Ескендір тақырыбының бір сюжеттік желі аясында идеялық мазмұнының өзгеруі, нақты тарихи кезеңнің ақын-жазушыларының алдына қойылған тараптардан туындап отырғанын көрсетеді. Ескендір бейнесін әр ақын өзінің көркем-идеялық мақсаттарына қарай сомдайды. Жалпы қазақ әдебиеті мен фольклорында Ескендір бейнесі жағымды контексте бейнелене қоймайтынын байқаймыз. Қазақ әдебиетіндегі осы үрдіс бойынша Ескендір бейнесін дүниеқұмар, жауыз әрі ашкөз патша ретінде сомдау тенденциясы орын алған.

Фирдоусидің Ескендірі «Шаһнама» тізбегінде баяндалатын тарихи тұлғалардың бірі ретінде жырланып, парсы этносының тарихи жадын жаңғырту мақсатын көздейді. Низами мен Науаи сомдаған Ескендір бейнелерінде рухани дидактикалық жағына көбірек мән беріп, билеуші таптың өкілдеріне бағытталғаны, тарихи-биографиялық мазмұнынан да, көркем-идеялық шешімінен де көрінеді. Билеуші таптар ортағасырлық қоғамның ең сауатты өкілдері болғандықтан, туындылар ең алдымен солардың көркем-эстетикалық талғамын қанағаттандыру үшін жазылып, сол арқылы қоғамды дамытудың прогрессивті идеяларын элитаға сіңіру арқылы даму жолдарын көрген. Әрине, ол көркемдік туынды инварианттарында белгілі канондық принциптерді сақтау арқылы, жазушы ойының

өрісін белгілі дәрежеде тарылтты да. Сондықтан, ортағасырлық шайыр атаулы, ең алдымен билеуші таптардың көңілінен шығатындай аса көркем туынды жазуға ұмтылды. Ал ұлттық әдебиеттер қалыптасу кезеңінде ондай белгілер байқалмайды. Туындылар барша қоғамға бірдей бағытталатын болды. Ұлттық әдебиет кезеңі жазушысының жазу мотиві жекелеген билеуші топқа ғана әсер етуді емес, барша қоғамға тұтастай ықпал жасауды көздей бастады. Осы кезең әдебиеті қоғамда қалыптасқан эстетикалық талғамдарды негізге ала отырып, жаңа эстетикалық негіздер қалыптастыруға қадам жасалып, енді туынды жазылған сәтінен бастап оқырманға жылдам жол табатын болды. Оған әрине ғылыми-техникалық процес те белгілі дәрежеде әсерін тигізді. Енді дәстүр белгілі тақырыптағы туындының жазылуына мейлінше аз ықпал етіп, керісінше, тақырып әдеби дәстүрдің жаңаруына көбірек ықпал ететін болды.

Абайдың ерекшелігі ескілік дәстүрдің дақпыртын емес, оның бойындағы жаңашылдыққа деген ұмтылысын аңғарып, заман тынысын сезе алуында деген ой келеді. Осы жайттарды поэмадағы келесі жағдайлардан байқауға болады.

Біріншіден, Абай таңдаған Ескендір тақырыбына, сюжеттік желілері әртүрлі болып келетін көптеген туындылар жазылды. Бұны әсіресе орта ғасырлық шығыс классикалық әдебиеті үлгілерінен анық байқауға болады. Барлық шарттылықтарды ескерген күннің өзінде, әр автордың Ескендір бейнесіне байланысты әртүрлі көзқарастары бар. Тіпті әр автор туындыларының атаулары да әртүрлі болып келеді. Айталық, Фирдоусиде – Ескендір тек «Шахнаме» (مان‌نامه – Shahname) дастанының «Ескендір. Ескендірдің патшалық құруы он төрт жыл жылға созылды» деген бір бөлімі ғана. Низамиде ол «Хамса» туындысының ішінде «Ескендір нама» (ماب رندكسا – Iskander name) атты ең әйгілі дастаны. Науаи, «Хамсасында» – дастан «Ескендір қамалы» (عزديكسا دس – Iskandariy Saddi) деп аталады. Абайда – «Ескендір» (رندكسا – Eskendr) поэмасы. Ақытта да «Ескендір Зұлқарнайын» (رندكسا ان يرقلا و ذ – Eskendr Zulkharnain) туындысы поэма ретінде жазылған. Егер Фирдоусидің «Шахнамасында» Ескендір Иранның көптеген патшаларының бірі болып келсе, Низамиде бұл бейне әлемді ізгілік жолында біріктіруді көздеген әділетті, әрі

данышпан әмірші сомдалып және Хамсасының ішіндегі ең көлемдісі болып келеді. Ілгергілерге қарағанда Науаи дастанындағы Ескендір әлдеқайда шынайы. Ол ешқандай мәңгі өмір мен атақты мақсат тұтпаған, ажалды пенде. Ақыттың Ескендірі керісінше әпсаналық сюжеттің негізінде құрылып, ертегілік кейіпкерлерге жақын болып келеді. Абайда – ол тарихи македондық Ескендір де және Абай осы тақырыпқа деген көзқарасы мүлдем басқаша болып келеді. Онда автор қаһарманын шынайы тарихи тұлға екенін жақсы көрсетеді. Поэма үшін Абай қызықты құрылған нақыл сюжетті таңдап, атақты қолбасшы жүріп өткен жолдың ешқандай қайыры жоқ екеніне баса назар аудартады. Осылай Абай тақырыпқа байланысты өзінің гуманистік негізде құрылған адамгершілік, адалдық, әділеттілік идеяларын жария етіп, өзінің салмақты пікірін білдіреді. Нәзираның негізгі мақсаты, замана ағымына орай қоғам мен адамды ізгілікке баулу, игілікке жеткізу. Қоғам мен адамды дамыту үшін Абай патшаны, элитаны емес, ең алдымен адам баласын рухани дамыту арқылы жүзеге асыруға болатынын айтады.

Екіншіден, нәзира қағидаты тек таңдалған тақырыптың канондық сюжетімен ғана бұлтартпай жүруді көздемейді. Оның рухани мәні тақырып аясында әр ақын-жазушы өзінің шығармашылық мүмкіндігін жаңа идеяларды ұтымды ұсына алу арқылы жаңа мән мен мағынаға ие болу. Пішіні мен мазмұны, сюжеті мен мотиві ілгері жағынан барлық туындылардан Абай поэмасы дара тұрады. Поэма Абайдай үлкен ойшылдың қандай да болсын зорлықшылыққа, ашкөздікке, қанқұмарлыққа, жалпы жауыздық атаулыға қарсы жазылған гуманистік манифест іспетті болып көрінеді.

Туындының канондық мәтініне келер болсақ не Талмудта, не В. Жуковскийдің өлеңінде, Абай енгізген кейіпкерлер мен детальдер жоқ. Айталық, В. Жуковский өлеңінің сюжеті поэманың екінші негізгі бөлігін құрайды, ал соның ішінде әйтеуір беймәлім данышпан, қала емес пейіш, ал Ескендірге келер болсақ ол данышпан нақылынан ешқандай тағлым алмайды, баяғы қалпы соғыс жорығын әрі қарай жалғастырып кетеді. Сонымен қатар, шығыстық сюжеттерде бар Қызыр мен Исафил сынды кейіпкерлер Абай поэмасында жоқ. Данышпан кейпінде

Аристотель ұсынылады. Аристотель Низами мен Науаи дастандарында бар кейіпкер. Олар да оны Ескендірдің ұстазы ретінде таныстырады. Низами дастанындағы ұқсас сюжетінде зұлматтан әкелген тастың жұмбағын Қызыр шешеді, Абайда болса Аристотель. Абай сюжеті тек үш кейіпкермен ғана шектеледі. Поэмадағы негізгі оқиғасы өтетін мекені ретінде шөл таңдалуы жайшылықтан емес сияқты. Бұл мекен дала кісісіне, қазаққа жақын мекен, ол үшін шөл даладағы кез келген қайнар-көзі өмірдің де бастауы, жанның да сауғасы. Су – дала жұрты үшін қастерлі киеге айналған стихия. Оған тіршіліктің бастауы, өмірдің өзегі ретінде қараған. Малшылықта, су көздеріне ие болу, аса үлкен маңыздылыққа ие. Жұрт су бойына қоныстанып, тіршілік атаулы су жағасында дамып үлкенді-кішілі өркениеттердің іргелері қаланған. Үлкен су бойларында үлкен өркениеттердің іргесі қаланып, ірі қалалар салынды. Дала жұрты, осы қалаларды қалың жұрттың қайнайтын қара қазаны, тіршілік атаулының орталығы, білім алып, дүние рахатын көрудің орны деп қабылдаған. Сонымен қатар, дала жұрты үшін қала атаулы түсініксіз де құбылыс болды.

Поэмадағы Ескендір әскерімен бірге шөлде сусырап қалып, енді су болмағанда өлімші хәлге түскен кісі үшін кездескен ауыз судың өзі керемет. Су олардың жандарын сақтап қалып, жаулаушылық ниетін қуаттандыра түседі. Оның келесі мақсаты су бойымен өрлей көтеріліп, судың бастауында орналасқан жұртты жаулау ғана. Ал Ескендірдің су бастауында тұрған қаланы жаулай алмауы нонсенс. Ілгергі авторлар оны әлемді жаулаған қолбасшы ретінде танытты. Ал поэмада қамалды жауламақ түгілі, «ұлы қолбасшының» сағы да сынып қайтады. Қамал ішінде пейіш жасырылған, ал Ескендірдей ашкөз, қанқұмар жаулаушылар үшін ондай мекенге кіруге тиым салынған. Осы тұстан бастап, поэманың қаһарман бейнесін түсінудегі негізгі идеясы бой көрсетеді, ол, адамзат баласының негізгі соғысы қаланы жаулауда емес, алдымен өзінің тойымсыз нәпсісін жеңуінде екені айтылады. Басқаша айтқанда, қаланы жаулаудан көрі өзінің ауыздықсыз нәпсінді жеңу әлдеқайда қиын іс екені көрсетіледі. Канондық мәтінде әйтеуір бір аңыз ба, әлде әңгіме ме, сол жағы түсініксіз болып келеді. В. Жуковский өлеңін нақыл ретінде жазғанымен туындысының

идеясындағы негізгі ойға үңіле қоймайды. Низами де осы сюжетті шайыңқы баяндайды. В. Жуковскийде де, Низамиде де, Ескендір данышпан шешімін тапқан хикметтен еш тағылым алмайды. Абайда болса, Аристотель көрсеткен хикметтен соң, әлемді қақыратқан қолбасшы бейнесі күрт өзгереді. Ескендір осыған дейін сүрген өмірі бос әурешілік екенін түсініп, тәубесіне келеді. Өз басын ашкөздік пен қанқұмарлыққа бойлатып алған Ескендір, ұстазының арқасында Хақтан келген хикметті түсініп, антогонист қаһарманнан протагонистке айналады. Абай да, осы арқылы Ескендірдей патша өзгергенде, әр пенденің өзгере алатыны, жай пендеге тіпті оңай екенін нақыл етеді.

Үшіншіден, Ескендірге байланысты барлық нәзира топтамаларында үш мотив үнемі бой көрсетіп отырады: біріншісі – «өлмес суды іздеу»; екіншісі – «биік қамалдың кедергі болуы немесе қамалдың өзгеге қарсы тұрғызылуы»; үшіншісі – оның «қос мүйізді болуы». Осы мотивтердің бірі кей авторларда бастапқылыққа ие және туындының лейтмотивіне айналады. Абай поэмасында «өлмес су» мен «қамал» мотивтері бар. Поэмада «өлмес су іздеу» келесі әрекеттерге қозғаушы мотив міндетін атқарады, «қамалдың кедергі болуы» мотиві оның теріс пиғылдағы жаулаушылық соғыс ниетінен бас тартуына себеп болады. «Су» – өмір символы, ал «қамал» болса – ажал символы іспетті. Қамал арқылы Ескендірге ажалды екені және тап осы қалпында пейішке лайықсыз екені хабарланады. Абай өзінен ілгері өткен авторлардан көрі, символдар мен белгілердің әлеміне әлдеқайда терең бойлап, өте қарапайым әрі түсінікті бейнелерді сомдау арқылы, пенде атаулыға нәпсі мен ашкөздік жетегінен арылу еш уақытта кеш емесін естеріне салады.

Салыстырмалы талдау негізінде жасалған ойлар мен тұжырымдар, поэма пішіні, сюжеті, көркемдік шешімі, құралымы жақтарынан алатын болсақ, нәзираның жаңа сипатта дамуын тапқан түрі деп сеніммен қарауға болады. Канондық тақырыпты Абай заман үрдісінің аясында сәтті кейіптей алған. Сонымен қатар, Абай туындысын Фирдоуси, Низами, Науаи, Ақыт, Мағжанақынның туындыларымен салыстыру барысында көркем ойдың даму эволюциясын аңғаруға зор мүмкіндіктер берді. Ескендір бейнесін сомдауда әр кезең

әдебиетінде өздеріне тән айырмашылықтар мен баяндау ерекшеліктері болды. Айталық, әдебиеттегі ұлттық ерекшеліктердің бірі реалистік негіздің бекуімен қатар жүрді. Әсіресе, осы бағыттағы даралықтар, Низами мен В. Жуковский жырлаған мифологиялық сюжеттің Абай көзқарасымен айтарлықтай тағылымдық мәнге ие болып, шығыс авторларына нәзиралық негізде бере алған әйгілі жауап, әрі туындылар қатарының сәтті толығы екенін мойындауымыз керек.

Зерттеу аясында поэма сюжетінің шығу тегі анықталып, оның сюжетіндегі, мотивтері

мен авторлық идеясындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар В. Жуковский, Фирдоуси, Низами, Науаи, А. Үлімжіұлы, М. Жұмабаевтың осы тақырыптағы туындыларымен салыстыру мен салғастыру негізінде талданды. Поэмада анықталған тақырыптық, канондық пен мотивтік нәтижелер нәзира деуге толық негіз береді. Ақын нәзира дәстүрін ұстанып қана қоймай, шығыстық дәстүрге жаңа тыныс беріп, осы арқылы әлем әдеби үрдісіне терең мағына кіргізе алды. Осының барлығы Абайдың неоклассикалық сипаттағы нәзира дәстүрін қалыптастырғанын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Әдебиет туралы. О литературе. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 304 б.
2. Бейбытова К.Д. Традиции Абая в поэзии. – Алматы, 1994. – 336 с.
3. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2. – Алматы: Жазушы, 2005. – 336 б.
4. Дюсенбиев И.Т. Проблемы изучения истории казахской литературы дореволюционного периода (XVIII, XIX и начало XX века). Автореф. докт. дисс. – Алма-Ата, 1966.
5. Сильченко М.С. Творческая биография Абая. – Алма-Ата, 1957. – 292 с.
6. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. – Астана, Елорда, 2000. – 288 б.
7. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.3. – Астана: Фолиант, 2014. – 424 б.
8. Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: Наука, 1972. – 190 с.
9. Али-заде А.А. Исламский энциклопедический словарь. – М.: Ансар, 2007. – 400 с.
10. Құран Кәрім.
11. Қожамқұлұли-бек Балхи. Тарих-и Қыпшақи Сөзбе-сөз аударған Ю. Пилан. – Алматы: Принт, 2017. 800 б.
12. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. (Синодальный перевод). – С.-Петербург: Синодальная типография, 1907. – 890 с.
13. Қасқабасов С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Алматы: Аударма, 2002. – 584 б.
14. Әуезов М. Таңдамалы: қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми еңбектер: монография, зерттеулер, мақалалар, сөздер, баяндамалар, хаттар. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1997. – 509 б.
15. Навои А. Сочинения в десяти томах. Т.7. Стена Искандара. – Ташкент: Изд. «ФАН» Узб. ССР, 1968. – 415 с.
16. Әуезов М. Әдебиет туралы зерттеулер. Оқу хрестоматиясы. – Астана: ПрофиМедия, 2014. – 240 б.
17. Үлімжіұлы Ақыт. Шығармаларының толық жинағы. Екі томдық. – Кония, 2011. – Т.2. – 594 б.
18. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

References

1. Áýezov M. Ádebiet týraly. O literatýre. Oqý quraly. – Almaty: Sanat, 1997. – 304 b.
2. Beibytova K.D. Traditsii Abaia v poezii. – Almaty, 1994. – 336 s.
3. Kunanbauly A. Shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy. T.2. – Almaty: Jazýshy, 2005. – 336 b.
4. Dúsenbiev I.T. Problemy izýchenia istorii kazahskoi literatýry dorevolúcionnogo perioda (XVIII, XIX i nachalo XX veka). Avtoref. dokt. diss. – Alma-Ata, 1966.
5. Silchenko M.S. Tvorcheskaiia biografiia Abaia. – Alma-Ata, 1957. – 292 s.
6. Kelimbetov N. Kórkemdik dástúr jalǵastyǵy. – Astana, Elorda, 2000. – 288 b.
7. Qasqabasov S. Tańdamaly. T.3. – Astana: Foliant, 2014. – 424 b.
8. Kostúhin E.A. Aleksandr Makedonski v literatýrnoi i fólklornoı traditsii. – Moskva: Naýka, 1972. – 190 s.
9. Ali-zade A.A. Islamski ensiklopedicheski slovar. – M.: Ansar, 2007. – 400 s.
10. Quran Kárim.
11. Qojamqýlulı-bek Balhı. Tarih-i Qypshaqı Sózbe-sóz aýdarǵan Iý. Pılan. – Almaty: Print, 2017. 800 b.
12. Biblia. Knıgı sváshennogo pısania Vethogo i Novogo Zaveta. Kanonicheskie. (Sinodalnyi perevod). – S.-Peterbýrg: Sinodalnaia tipografiia, 1907. – 890 s.
13. Qasqabasov S. Janazyq. Árjylǵy zertteýler. – Almaty: Áýdarma, 2002. – 584 b.
14. Áýezov M. Tańdamaly: qazaq jáne orys tilderindegi ǵylymı eńbekter: monografiia, zertteýler, maqalalar, sózder, baıandamalar, hattar. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 1997. – 509 b.
15. Navoi A. Sochinenia v desáti tomah. T.7. Stena Iskandara. – Tashkent: Izd. «FAN» Ýzb. SSR, 1968. – 415 s.
16. Áýezov M. Ádebiet týraly zertteýler. Oqý hrestomatiasy. – Astana: ProfiMedia, 2014. – 240 b.
17. Úlimjiuly Aqyt. Shyǵarmalarynyń tolyq jınaǵy. Eki tomdyq. – Konia, 2011. – T.2. – 594 b.
18. Jumabaev M. Shyǵarmalary: Óleńder, poemalar, qara sózder. – Almaty: Jazýshy, 1989. – 448 b.

Карипбаев Ж.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: zhanzhargan@mail.ru

НЕОКЛАССИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ НАЗИРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ КУНАНБАЕВА

Говоря о литературных, творческих связях Абая и восточных классиков, Назира стала одной из самых сложных и актуальных тем, не ставших предметом конкретного исследования – ветвью восточных знаков в произведениях Абая. В истории абаеведения об этом говорили только в исследованиях Мухтара Ауэзова. Традиция Назира – это тенденция, связанная с вечными темами, сложившимися в классической восточной литературе. У нее есть как источник (канон), так и канал (инварианты). Великий поэт всесторонне владеет восточным методом написания произведений на традиционную тему-традицией Назиры, в определенной степени развивая ее как достойную казахской земли. М. Ауэзов писал о

трех истоках творчества Абая: первый, богатое фольклорное наследие казахского народа; второй, Восточная классическая литература; третий, русская и западная литература. В исследовательской статье подробно рассказывается о проявлении в творчестве великого поэта Восточной классической литературы, в том числе традиции Назиры. Научная систематизация традиции Назиры в произведениях Абая заключается в том, что Назира в произведениях великого поэта открывает путь к фундаментальному изучению традиции.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, восточная классическая литература, традиция назира, поэма «Искандер».

Karipbaev Zh.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: zhanzhargan@mail.ru

NEOCLASSICAL NAZIRA TRADITION IN THE WORK OF ABAY KUNANBAYULY

Speaking about the literary and creative ties between Abai and Oriental classics, Nazira has become one of the most complex and relevant topics that have not become the subject of a specific study – a branch of oriental signs in Abai's works. In the history of Abai studies, this was only discussed in the studies of Mukhtar Auezov. The Nazira tradition is a trend associated with eternal themes that have developed in classical Oriental literature. It has both a source (canon) and a channel (invariants). The great poet comprehensively mastered the oriental method of writing works on a traditional theme-the tradition of Nazira, to

a certain extent developing it as worthy of the Kazakh land. M. Auezov wrote about three sources of Abai's creativity: the first, the rich folklore heritage of the Kazakh people; the second, Eastern classical literature; the third, Russian and Western literature. The research article describes in detail the manifestation of Eastern classical literature in the work of the great poet, including the tradition of Nazira. The scientific systematization of the tradition of Nazira in the works of Abai opens the way to the fundamental study of tradition.

Keywords: *Abai Kunanbayev, Oriental classical literature, Nazira tradition, poem «Iskander».*

Жалмырза А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: aidynasylbek@hotmail.com

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕ САЛТ СӨЗДЕРГЕ ЖҮГІНУ: МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Кез-келген ұлттың мәдениетін оның тілі сияқты көркем сипаттай алатын жаратылыс жоқ. Ұлттың рухани құндылықтары мен наным-сенімдерін жақсы көрсететін тілдік элемент те – мақал-мәтелдер. Мақал – дәстүрлі шындықты немесе пайдалы даналықты білдіретін қысқа сөз. Мақал-мәтелдердің парасатты ойға немесе сан ғасырлық тәжірибеге негізделгені анық. Кез-келген мақал-мәтелде даналық ой болады және олар ұрпақтан-ұрпаққа, негізінен ауызша, кейіннен жазбаша түрде жалғасып келеді. Мақала мақсаты – шет тілін үйренуде мақал-мәтелдерді пайдаланудың артықшылығын айқындау мен тіл үйренушілерге қосымша иллюстрациялық дереккөз ұсыну. Осы мақсатта қазақ тіліндегі қырық мақал-мәтелдің ағылшынша баламалары, аудармалары беріледі. Қазақ паремиялогия бірліктерінің мағынасы ашылып, қолдану мақсаты көрсетіледі. Сонымен қатар алынған мақал-мәтелдердің дыбыстық және мағыналас нұсқалары да ұсынылады.

Түйін сөздер: нақыл сөздер, құт ұғымы, қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер, түсіндірмесі, нұсқалары.

Мақал-мәтел – салт сөзі

Ұлт ғалымы А. Байтұрсынұлының пікіріне жүгінсек, ғалым Сарындама деп топтастырған ауыз әдебиетінің Салт сөзі деп белгілеген тобында мақал-мәтелдер туралы: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызы шын келеді. Мәтел дегеніміз кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады», – деп, ой

түйген (Байтұрсынов 2003:129-130). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал-мәтелге келесідей анықтама берілген: мақал – үлгі-өнеге ретінде айтылатын, әрі қысқа, әрі нұсқа нақыл сөз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 2008:578), ал мәтел – тұжырымды, бейнелі әрі ықшам нақыл сөз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 2008:589). Мақал-мәтелдерге қатысты көптеген анықтамаларды келтіруге болады. Олардың түйіні халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесінен туған, терең мағыналы ойды қысқа сөйлемдермен, сөз тіркестерімен жеткізетін нақыл сөздер дегенге саяды. Халық арасында кең таралып, ұрпақтан-ұрпаққа

ауызша беріліп, көпшілігінің шығу тегі белгісіз болғандықтан мақал-мәтелдер фольклор аясында лирикалық емес шағын жанр ретінде қарастырылады, халық ауыз әдебиетінің дәстүрлі туындысы саналады (Norricks 1985: 30). Олардың бір-бірінен айырмашылығы мақал-мәтелде ой толық айтылса, ал мәтелде ой бейнелі сөздермен тұспалды жеткізіледі.

Арнайы зерттейтін сала болып паремиология ғылымы қалыптасып, мақал-мәтелдерді жинақтаудан бастап, салыстырмалы паремиологияға дейін біраз зерттеулер жүргізілді. Дегенмен отандық ғылымда көбіне мақал-мәтелдерді тақырыптық топтастыру мен тіл білімі мәселелері тұрғысында зерттеулерге ден қойылып келеді. Алайда қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігін іздегенде адемик Әбдуәли Қайдардың «Халық даналығы» атты түсіндірме сөздігін (Қайдар 2004:560) ғана көре аламыз. Демек тіліміздің байлығын көрсететін мақал-мәтелдердің толық түсіндірме сөздігін жасау қажеттілігі байқалады.

Қазіргі уақытта мақал-мәтелдерді өлеңдерден, әндерден, жарнамалық роликтерден, фильмдерден, әдебиеттерден және т.б. әртүрлі ақпарат көздерінен кездестіруге болады. Алайда олардың көбінің шығу тарихы тереңнен бастау алса, кейбірі ұлт даналарының нақыл сөздерінен мақал-мәтелдерге айналған. Сөйлеуде мақал-мәтелдерді дұрыс қолдану сөзіңді өтімді етсе, ал жылдар бойы қалыптасқан дағдыға айналдырғандар шешен сөзді тұлға ретінде құрметтеледі. Бұл туралы дана халқымыз мақал-мәтелмен де жеткізген. Мәселен, «Мақал-мәтел – сөз мәйегі», «Мақалмен сөз өтеді, мақтаумен бөз өтеді», «Мақал – сөздің атасы, уәде – ердің опасы», «Мақал – сөздің меруерті», «Мақал – сөздің мұнарасы» деген секілді мақал туралы көптеп мысалдар келтіруге болады. Бұл келтірілген салт сөздерінен олардың қаншалықты маңызға ие екенін аңғаруға болады. Мысалы, бірінші мәтелдегі мәйек дегеніміз жас малдың ұлтабарын сүтке малып ірімшік жасауға пайдаланылатын ұйытқы. Демек мақал-мәтел сөздің ұйытқысына баланып тұр, яғни көп сөздің тобықтай түйінін мақалмен жеткізуге болатыны меңзеледі. Мәтелдің «Ердің көркі – сақал, сөздің көркі – мақал» деген мағыналас нұсқалары да бар. Ал «Мақалмен сөз өтеді, мақтаумен бөз өтеді»

деген мақалдағы мақтаудан тоқылған жұқа мата – бөздің мақтаумен бағасы артатыны секілді мақалдатып сөйлеудің құндана түсетіні салыстырыла жеткізіледі. Мақал көп ойдың түйіні болғандықтан, сөзде қолдану – сөйлеушіге ұпай беретінін айшықтайды.

«Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл»

Шет тілін үйрену немесе шетелдіктерге ана тілімізді үйрету жыл өткен сайын маңыздылығы артып келе жатқан үдеріске айналды. Тілді үйренуде лексикалық, грамматикалық, фонетикалық дағдыларды қалыптастыру үшін мақал-мәтелдерді қолдану орынды. Шет тілін меңгеруші сол шет тіліндегі нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерді қолдана алса, тіл меңгеру деңгейінің жоғары екенін көрсетеді, әрі тілін үйренген шетелдіктердің құрметіне ие болады. Сонымен қатар қазіргі ғалымдардың тіл білу талабына сәйкес тапсыратын IELTS секілді тіл меңгеру деңгейінің түрлі сынақ-емтихандарда да сөйлеу дағдысы бойынша жоғары ұпай алуына мүмкіндігі артады. Тіл үйренуде паремиологияға жүгінудің басты артықшылығы – мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні, дидактикалық қызметі және ұлттық бояуы қанық ұғымдарды бейнелі түсіндіру. Яғни білім алуда адамгершілік, тәрбиелілік қасиеттерді де бойға сіңірудің маңыздылығы зор. Сонымен қатар сол ұлтқа тән ұғымдарды түсіне білу үшін ең тиімді тілдік бірліктер саналады. Бұл туралы ойымызды қазақ дүниетанымында ерекше орны бар «ҚҰТ» ұғымы арқылы жеткізіп көрелік. Құт – қазақ дүниетанымында адамзатқа өмірлік қуат, ырыс-береке, байлық, абырой-бедел әкелуші қасиетті ұғым. Сонымен қатар, «құт» тек адамның ғана емес, жануарлардың, төрт түлік малдың, өсімдіктердің киесі деп түсініледі. Құт ұғымы жалпы екі мағынада түсініледі: бірінші – байлық-береке, ырыс-несібе секілді игіліктер; екінші – рух, жан, өмір мағынасында. Құтты мекен, құтты қоныс, құтты ел, құтты қонақ, құтты келін, құтты қадам, құттықтау немесе құты қашты, құты ұшты сияқты сөздер мен тіркестерін екі түрлі мағынада топтастыра аламыз. Мысалы, «Сүйінбайдың тілінен құты қашқан Тезек төре ақынды бір сүріндірмекке Арқадан Түбек ақынды шақыртады» (Жолдасбеков 1986: 88). Бұл

үзіндідегі «құты қашқан» деген сөз, кейіпкердің қорыққандығын, жаны ұшып кете жаздағанын сипаттау мақсатында айтылған.

Белгілі бір ұлттың тілін үйренушілер сол ұлттың әдебиетін, мәдениетін, тарихын және дүниетанымын да үйренетіні білгілі. Бұл тұрғыдан да мақал-мәтелдерге жүгіну – тиімді тәсілдердің бірі. Қазақ ауыз әдебиетінде құт ұғымымен байланысты келесідей мақал-мәтелдерді кездестіре аламыз: Ерте тұрғанның құты артады; Қонақ келді – құт келді; Пейіл болса құт болады, Желін болса сүт болады: Уақыт – құт; Жақсы қатын құт, жаман қатын жұт; Ұлыны ұлы тұтса – құт болар; Құты қашқан құдыққа құласа, үстіне құм құйылар; Бәрі түгел: құт пен бақыт алдаса, Адам бірақ өзін құртып алмаса; Маңдайы құтты – батыр, Таңдайы құтты – шешен; Құтты қонақ келсе, қой егіз табады, Құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабады; Қарты бар үйдің құты бар; Көсе бетінен қылтанақ көрсе, қырғанша құты кетеді; Елге ел қосылса – құт, Желге сел қосылса – жұт; Елге ел қайрылса – құт, Елден ел айрылса – жұт; Сиырдың сүті – тілінде, Жігіттің құты – білімде; Жақсының жақсылығын айт, Мейірі тассын, Жаманның жамандығын айт, Құты қашсын; Қонақ күн қонса – құт, екі күн қонса – жұт; Қонақ келсе құт келер; Жақсы қонақ – құт, береке; Бағалай білмегенге бақ, қуана білмегенге құт қонбайды; Кішіпейілдің – абыройы асар, Тәкаппардың – құты қашар; Еліңнің жұты болма, құты бол! т.б.

Жоғарыда берілген мақал-мәтелдердің кейбірінің мазмұнын ашып, талдап көрелік. «Ерте тұрғанның құты артады». Ерте ұйқыдан ояңған адамның құт берекесі артады деген мағынада. Адам баласын ерте тұрып, іске кірісуге тәрбиелеген кезде қолданылады. Нұсқалары: «Ерте тұрғанның ырысы артық»; «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық»; «Ерте тұрып, кеш жат, ұйқың қанады, Ерте тұрған ердің бағы жанады».

«Қонақ келді – құт келді». Үй иесі қонақпен бірге құт-береке кіреді деп бір қуанса, жатып алмай тезірек кеткеніне де бір қуанады деген мағынаны білдіреді. Қонақтың маңызын білдіру мақсатында қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Қонақ келді – құт келді»; «Бір қонған қонақ – құт, үш қонған қонақ – жұт».

«Жақсы қонақ – құт, береке». Қыдырып келген қонақтың өзімен бірге несібесі де қоса

келеді деген мағынаны білдіреді. Қонақтың өз несібесімен келетіндігін білдіру мақсатында қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Қонақ ырыздығымен келеді»; «Қонақ келсе құт келер».

«Пейіл болса құт болады, Желін болса сүт болады». Құт бақ-береке дегенді білдіретін қазақ дүниетанымындағы қастерлі ұғым. Ниеті жақсы адамдардың және олардың айналысының да бақытты болатыны меңзеледі. Жақсылыққа ризашылық білдіретін жағдайларда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Ақ пейілдің аты озып, тоны тозбайды».

«Уақыт – құт». Құт – түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы қасиетті ұғым. Мақалдың мағынасы: түсіне білгенге уақыт аса қымбат. Мағыналас мақал: «Уақыт алтыннан да қымбат». Жалпы көне түркілер дүниетанымындағы «құт» ұғымы «байлық», «береке», «ырыс» және «жан», «рух» мағынасында түсінілген. Бұл екі мағына да қазақ мақал-мәтелдерінде кездеседі. Бұл жағдай көне түркі дүниетанымының қазақ мақал-мәтелдерімен сабақтастығын білдіреді.

Қазақ және ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің мағынасы мен нұсқалары

Тіл үйрену тәсілдері жағдайға, сұранысқа, тіпті күнде өзгеріп отыратын тенденцияға байланысты үнемі жаңарып отырады. Соның бірі ретінде – нақыл сөздер арқылы тіл үйрену. Белгілі американдық паремиолог Вольфганг Мейер тілдерді үйренуде нақыл сөздерге жүгінудің ежелден қолданылып келе жатқанын, өйткені мақал-мәтелдер оқытудың негізгі дидактикалық құралдарының бірі екенін айтады (Milder 2003: 29). Ғалымның пікірінше, мақал-мәтелдер бір тілде сөйлейтін адамдардың барлығына ортақ болғандықтан, олар адам болмысына, жалпы әлемге қатысты ортақ білімді жеткізудің тиімді құралы болып табылады. Шетелдіктерге қазақ тілін үйретудің бір тәсілі ретінде мақал-мәтелдерді пайдалануға болады. Ол үшін белгілі бір мақал-мәтелді алып, мағынасын ашу және қандай жағдайда қолданылатынын түсіндіру қажет. Оның шет тіліндегі баламалы нұсқасын немесе мағыналас түрлерін, тіпті тікелей аудармасын ұсынуға болады.

Адасқанның айыбы жоқ, Қайтып үйірін тапқан соң – Confessing a difficult makes half amends for it. Қателікті мойындау – оны жартылай түзеткенмен тең деп аударылады. Адамның барлығы қателік жасауы мүмкін, егер ол қателігін түзесе – айыбы болмайды дегенді білдіреді. Қателік жасаған адамның сол қателігін мойындаған жағдайда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Адаспайтын тұяқ, жағылмайтын жақ жоқ».

Аз сөз – алтын, көп сөз – күміс – Speech is silver, but silence is gold. Көп мылжыңдамай, не нәрсені аз сөзбен тоқетерін айтқан жақсы деген мағынаны білдіреді. Аз сөйлеудің дұрыс екендігін білдірген жағдайда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Пышақтың өткірі жақсы, Сөздің қысқасы жақсы».

Алма ағашынан алыс түспейді – The apple doesn't fall from the tree. Адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетіне қарата айтылатын мақал. Мысалы, баланың бір қылығы немесе ісі әкешесіне ұқсағанда айтылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Ұқсамасаң тумағыр».

Арық айтып, семіз шық – Easier said than done. Қашан да ауызбен айту оңай, ал іспен көрсету, нақты нәтижеге жету ақыл мен күш-жігерді талап етеді. Мақал айтқандарымыздан да артық іс тындыруға насихаттайды. Нұсқалары: «Майда сөйлеп, ірі шық, Ақылдың бірі шық».

Ас – адамның арқауы – Bread is staff of life. Мақал адамның өмір сүруі үшін астың маңыздылығын білдіреді. Нұсқалары: «Ас адамның қуаты, Ат адамның қанаты». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Ас бар жерде ауру турмайды»; «Ас тұрған жерде дерт тұрмайды».

Ауырып, ем іздегенше, Ауырмайтын жол ізде – An apple a day keeps doctor away. Күніне бір алма жесең, емшіден аулақ боласың деп аударылады. Мақал әр адамды өз денсаулығына дұрыс мән беріп, денсаулығын күту мәдениетін қалыптастыруға шақырады.

Бейнет, бейнет түбі – зейнет – Much effort much prosperity. Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды деген дана халқымыз баланы жастайынан еңбекке, бейнетке бауылып отырған. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Еңбек етсең – емерсің».

Бүгін бітер істі ертеңге қалдырма – Never put off till tomorrow what you can do today. Бүгінгісін ертеңге қалдырған ешқандай істі

бітірмейтінін меңзейді. Ертеңге – жұмысты емес, жалқаулықты қалдыр деген мағынада қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Қалған іске қар жауар»; «Іскердің сыры көппен тең, Еріншектің сыры күнде ертең».

Білімдіге дүние – жарық, білімсіздің күні – ғаріп. A little learning is dangerous things. Аз үйрену қауіпті іс деп аударылады. Білімді адамның болашағы жарқын, білімсіздің болашағы көмескі деген мағынаны білдіреді. Білімді мен білімсіздің арасындағы айырмашылықты білдіру мақсатында қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Білімдінің сөзі – оң, Білімсіздің сөзі тоң»; «Білімдінің өзі ірі, Білімсіздің сөзі ірі».

Бір кісінікі – мақұл. Екі кісінікі – ақыл – Two heads better one. Бірлесе отырып жасалған іс жеңіл болады деген мағынаны білдіреді. Кез келген істі бірлесе отырып атқару керектігін білдірген жағдайда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Бірігіп көтерген жүк жеңіл»; «Көп көтерген жүк жеңіл»; «Келісіп пішкен тон келте болмас».

Дос жылатып айтады – A good medicine tastes bitter. Шипалы дәрі ащы болады деп аударылады. Адамның мықтылығы адал достарымен өлшенеді. Адал дос қателіктеріңді түзеп, жетістіктеріңе тілеулестік танытады. Мақал адал достықты таныту мақсатында қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Нағыз дос қате жолға түссең, жылатып айтады. Қайғы-қасірет шексең, Жуатып айтады.; Дос бетке айтады.

Екі кемеңіз басын ұстаған суға кетер –If you run after two hares, you will catch neither. Екі істің басын шалған біреуін де (уақытылы) бітіре алмас деген мағынада. Мақсатты бір іске бағыттап, міндетті дұрыстап қоюға шақырған кезде қолданылады. Нұсқалары: «Екі кемеңіз құйрығын ұстаған суға кетер»; «Екі қоян қусаң, біреуін де тұта алмассың».

Еңбегіне қарай өнбегі – A tree is known by its fruit. Бұл мәтел өзегінде әрбір жанның еңбегіне қарай нәтиже алатыны меңзеледі. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Қылмысына қарай жазасы, Еңбегіне қарай олжасы».

Еңбек етсең емерсің – Little strokes fell great firs. Рақаттанып, байлыққа кенеліп өмір сүру үшін еңбек ету керектігі түсіндіріледі. Еңбек етудің маңыздылығы сөз болған жағдайда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей».

Ештен кеш жақсы – Better late than never. Бір істі бастауға кеш болса да, істі аяқтаудың маңыздылығын білдіреді. Мысалы жасына қарамай компьютерді үйрену, мүлдем білмегеннен абзал.

Жақсы сөз – жарым ырыс – A good name is better than riches. Жақсы сөз адамға үлкен қуаныш, зор бақыт сыйлайды, жанын жадыратады деген мағынаны білдіреді. Жақсы сөздің қадірін білдіру мақсатында қолданылады. Нұсқалары: «Жақсы лепес – жарым ырыс»; «Жақсы сөз – жан азығы». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Бір жақсы сөз бітірер, Көңілдің бар жарасын».

Жаман хабар тез тарайды – Bad news flies fast/ Bad news travels fast. Жаман хабар, жақсы хабарға қарағанда тез тарайды. Мақал адамдарды жамандықтан бойын алыс ұстауға шақырады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Жаман ауру жұққыш, Жаман әдет тұтқыш».

Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды – There is no smoke without fire. Шөптің басы өздігінен қимылдамайтыны сияқты бір нәрсе әсер етпесе екінші нәрсе өздігінен пайда болмайды деген мағынаны білдіреді. Ешнәрсенің де себепсіз болмайтындығын білдіру мақсатында қолданылады. Нұсқалары: «Жел соқпаса, шөптің басы қимылдамайды»; «Жел болмай шөп басы қозғалмас»; «Жел болмаса, шөптің басы қозғалмайды».

Жеңіліс – жеңістің анасы – Failure is the mother of success. Жеңілістің өзін бір тәжірибеге балағанда, одан сабақ алудың маңыздылығы зор. Мәтел жеңіліске ұшыраған адамның рухын түсірмеу үшін айтылады.

Жүрген аяққа жөргем ілінеді – Nothing seek nothing find. Жөргем – малдың ащы ішегі мен тоқ ішегінен өріп жасалатын тағам. Мұнда мақсатқа жету үшін адам әрекетке етуі керек. Адам тырысса, әрекетке етсе қолынан бәрі келеді деп түсіндіріледі. Нұсқалары: Жүргенге жөргем ілінеді. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Әрекетке берекет».

Жылтырағанның бәрі алтын емес – All is not gold that glitters. Сырт көрінісі сұлу болғанымен адамның бәрі бірдей адамдық қасиеттерге ие бола бермеуі мүмкін деген мағынаны білдіреді. Адамның, әсіресе әйел затының сыртқы сұлу көрінісіне алданып қалмау керектігін ескерткен жағдайда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Жаулық кигеннің бәрі қатын емес, Бөрік кигеннің бәрі батыр емес».

Жігіт жолдасымен белгілі – Who keeps company with the wolves will learn to howl. Адамды жанындағы жолдасына қарап таңуға болады деген мағынаны білдіреді. Жанындағы жолдасына қарап адамды таңуға болатындығын білдіру мақсатында қолданылады. Нұсқалары: «Жігіт жолдасынан белгілі, Сарбаз қол басында белгілі». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Жігіттің жайын жолдасына қарап жоры. Жолдасына қарап, кісіні білерсің».

Көргенім бір тоғыз, Көрмегенім тоқсан тоғыз – We shall see what we shall see. Адам баласының білмейтіндері өте көп деген мағынаны білдіреді. Білмейтіндерінің көп екендігін білдіргісі келген жағдайда қолданылады. Нұсқалары: «Білгенің бір тоғыз, Білмегенің тоқсан тоғыз»; Мағыналас мақал-мәтелдер: «Көргеніңнен көрмегенің көп».

Қойшы көп болса – қой арам өледі – Many cooks spoil the broth meaning. Көп адам араласқан іс нәтижесіз болады деген мағынаны білдіреді. Көп адам тарапынан атқарылған істің алға баспайтындығын білдіру мақсатында қолданылады.

Лай су басынан тұнады – Good beginning is half done. Жақсы бастама – жұмысты жартылай тәмамдау деп аударылады. Әр істің бастамасының дұрыс болуын аңғартады. Күтілген істің бұрыс басталып, нәтижесіне көңіл толмайтын жағдайларда қолданылады.

Мінсіз адам болмайды – There is no rose without a thorn. Мінсіз адам болмайтындай, кезкелген кісі кейде қателесуі мүмкін екенін аңғартады. Мағыналас мақал-мәтелдер: Сүрінбейтін тұяқ жоқ.

Не берсең соны аларсың, Не ексең соны орасың – As you have made you bed, so you must lie on it/ You must reap what you have won. Адам еткен еңбегіне қарай нәтижесін көреді дегенді білдіреді. Нұсқалары: «Не берсең соны аласың, Не сепсең соны орасың»; «Не ексең соны аласың, Жер жылатпайды». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Арпа егіп бидай ормайсың».

Өз үйім өлең төсегім – East or west home is best/ My house is my castle/ There is no place like home. Әркімге өз үйі жайлы, ыстық көрінеді деген мағынаны білдіреді. Әр жанға өз шаңырағының жайлы келетіндігін білдіру мақсатында қолданылады. Нұсқалары: «Өз үйің – өлең төсегің». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Жақсы да болса – өз үйім, Жаман да болса – өз үйім»; «Өз үйім – кең сарайдай

боз үйім»; «Бөтен сарайдан өзіңнің қуысын артық»; «Қайран менің өз үйім, Кең сарайдай боз үйім»; «Айхай өз үйім, кең сарайым боз үйім».

Пенденің сұрағаны болмас, Алланың қалағаны болар – Dont count your chickens before they are hatched. Өмірде ойлаған, ұмтылған, қалаған нәрселерге жете алмаудың табиға заңдылық екені меңзеледі. Күтілген нәтижеге қатысты жағдайларда қолданылады. Нұсқалары: «Періштенің сұрағаны болмайды, Құдайдың қалағаны болады». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Тәңірі пендесінің маңдайына не жазса, сол болады».

Рақаттың түбі – кейіс, Бейнеттің түбі – жеңіс – Care killed the cat. Тек рақат өмір сүріп, ертеңін ойламайтындар түбінде өкінетіні, ал еңбек еткендер, бейнет көргендер мақсатына жететіні түсіндіріледі. Нұсқалары: «Рақаттың түбі – кейіс, Бейнеттің түбі – пейіш»; «Рақаттың түбі – кейіс, Бейнеттің түбі – зейнет»; «Рақаттың түбі – кеңіс, Бейнеттің түбі – бейіс»; «Рақаттың түбі – кейіс, Мехнаттың түбі – пейіш»; «Ашу түбі – кейіс, Ақыл түбі – кеніш». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Еңбек қажытпайды, қайғы қажытады».

Сүрінбейтін тұяқ болмайды – There are spots even on the sun. Адамзат өмірінде түрлі қателіктер жасайды, алайда содан сабақ алып, қателерін түзеп жатса, оны кінәлауға болмайды дегенге саяды. Нұсқалары: «Жаңылмайтын жақ болмайды, Сүрінбейтін тұяқ болмайды». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Адасқанның айыбы жоқ, Қайтып үйірін тапқан соң»; «Ашылғанның айыбы жоқ – өзі біліп жапса, Адасқанның айыбы жоқ – өз үйірін тапса».

Талғамға талас жоқ – Tastes differ. Бір адамның талғамына екінші бір адам таласы болмауы керек деген мағына береді. Талғам жеке адамға ғана тән қалау дегенді білдіру мақсатында қолданылады.

Тез келген бақ тез кетеді – Easy come easy go. Кейбір адамдар еңбегі сіңбегенді иемденгісі, біткен іске келіп ие болғысы келеді, не дайын нәрсені ала салғысы келеді. Сол секілді қандай да бір іске, затқа лайықсыз адамдар үшін қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Дайын асқа тік қасық»; «Алма піс, аузыма түс».

Темірді қызған кезде соқ – Strike while the iron is hot. Темірді қызған кезде қажетті

қалыбына келтір. Сәті келген істі созбай ыңғайлы кезін пайдаланып істе деген мағына береді. Сәті келген нәрсені уақытында жасаған дұрыс дегенді білдіру мақсатында қолданылады.

Туа білмейді, жүре біледі – Rome was not built in a day. Сәби анадан туғанда ештеңе білмей дүниеге келеді, барлығын тек жүре келе, уақыт өте келе үйренеді деген мағына береді. Жаңа кәсіп бастағанда адам бірден үйреніп кете қоймайды, біртіндеп барып үйренеді дегенді білдіру мақсатында қолданылады.

Үмітсіз – шайтан ғана – Where there is a way there is hope. Қайда үміт болса жол сонда болар. Үміт сенімнен туындайды. Иман келтірген жан әрқашан келешекке үмітпен қарайды, әрбір қиындықтан шығар жол табады дегенді білдіреді.

Шыдамдылық қуанышқа жеткізер – Patience is bitter but its fruit is sweet. Шыдаудың өзі ащы болғанымен, жемісі тәтті деп аударылады. Сабырлылық, салмақтылық бағалы нәтижеге қол жеткізеді деген мағына береді. Сабырлылықтың алтынға бергісіз игілікті іске жетелейтіндігін білдіру мақсатында қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Сабыр түбі – сары алтын, Сабыр етсең – бәрі алтын»; «Сабыр – ақыл серігі».

Шықпаған жаннан үміт – While there is a life, there is hope. Үмітпен әрекет еткен адамның диттеген мақсатына жететіні меңзеледі. Кейде кедейшілікпен әуірімдеп жүргендерді тұспалдайды. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Шықпа жаным шықпа».

Ықылас пен ынтымақ, Бітер іске болсын тап – Nothing is impossible to a willing heart. Шынайы ниет пен береке бітер іске кез-келсін деген мағына береді. Адамның ісі ниеті мен бірлікке байланысты дегенді білдірген жағдайда қолданылады. Мағыналас мақал-мәтелдер: «Қиын іс жоқ ғаламда, ықылас қойған адамға».

Істің басы сайлы болса, аяғы майлы болар – All is well that ends well. Бір істі бастағанда сол істі бастаушы адамның алдына бірден қатал талап қойып, қанша қиын болса да келісіп істелген жұмыстың аяғы жемісті болатынын түсіндіреді. Нұсқалары: «Істің басы жайлы болса, Аяғы сайлы болады»; «Істің басы қатты болса, Аяғы аяғы тәтті болады». Мағыналас мақал-мәтелдер: «Істің бітіміне қара».

Қорытынды

Мақал-мәтелдердің ұлт мәдениетінің көрінісі екені даусыз. Шет тілін үйренуде нақыл сөздерді игеру тіл меңгерудің жоғары деңгейін көрсетеді. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің ұқсас нұсқалары мен мағыналас баламалары болатындай ағылшын тілінде де ұқсас жағдай байқалады және олардың семантикалық мағыналары мен қолдану аясы да салыстыруға келеді. Екі тілде де дыбыстық және мағыналық

нұсқалардың бір немесе бірнеше түрі кездеседі. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні екі тілде де бірдей мәселелерді түсіндіреді. Қазақ тіліндегі кейбір мақалдардың ағылшын тілінде сөзбе-сөз ұқсас нұсқалары кездеседі, бірақ ұлттық бояуы ерекшеленеді. Мақал-мәтел аударылып жатқан тілге балама табу әрқашан мүмкін бола бермейді. Оқыту үрдісінде мақал-мәтелдерге жүгінуде олардың шығу тегіне, мазмұнына, баламасына қарағанда, тіл байлығы мен қолданылу жағдайына мән беру маңызды.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, 1986. – 328 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 967 б.
4. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы: «Толғанай Т» баспасы, 2004. – 560 б.
5. Milder W. Wise Words. Essays on the proverbs. – New York: Garland Publishing Inc. 2003. – 329 p.
6. Norrick R.N. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – New York: Mouton, 1985. – p. 546.

References

1. Baitursynov A. Ádebiet tanytqysh: zertteý men óleńder. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 b.
2. Joldasbekov M. Asyl arnalar. Almaty, 1986. – 328 b.
3. Qazaq tiliniń túsinDIRme sózdigi: 50 myńǵa júyq sóz ben sóz tirkesi. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 967 b.
4. Qaidar Á. Halyq danalyǵy. – Almaty: «Tolǵanaı T» baspasy, 2004. – 560 b.
5. Milder W. Wise Words. Essays on the proverbs. – New York: Garland Publishing Inc. 2003. – p. 329.
6. Norrick R.N. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – New York: Mouton, 1985. – p. 546.

Жалмырза А.А.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: aidynasylbek@hotmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАРЕМИОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОСЛОВИЦ

Нет существа, способного описать культуру любого народа так же художественно, как его язык. Пословицы также являются языковым элементом, отражающим духовные ценности и верования нации. Пословица – это короткое слово, передающее традиционную истину или полезную мудрость. Очевидно, пословицы основаны на здравом смысле или многовековом

опыте. В каждой пословице заключена мудрая мысль, и она передается из поколения в поколение, в основном устно, а затем и письменно. Цель этой статьи – определить преимущества использования пословиц при изучении иностранного языка и предоставить дополнительные иллюстративные ресурсы для изучающих язык. Для этого даны английские

эквиваленты и переводы сорока казахских пословиц. Раскрывается значение казахских паремиологических единиц и указывается цель их употребления. Имеются также звуковые и осмысленные варианты полученных пословиц. Данная статья подготовлена в рамках проекта AP08856427 «Паремиологические источники обновления духовных ценностей: прикладной

аспект изучения турецких пословиц» финансируемого Министерством образования и культуры Республики Казахстан (2020-2022 гг.).

Ключевые слова: пословицы, понятие кут, пословицы на казахском и английском языках, толкования, варианты, изучение иностранного языка.

Zhalmyrza A.A.

L.N. Gumilyev Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: aidynasyllbek@hotmail.com

USING PAREMIOLOGY IN LANGUAGE LEARNING: SOME ASPECTS OF THE USE OF PROVERBS

There is nothing that can describe the culture of any nation as artistically as its language. Proverbs are also a language element that reflects the spiritual values and beliefs of the nation. A proverb is a short word that conveys traditional truth or useful wisdom. Obviously, proverbs are based on common sense or centuries of experience. Every proverb contains a wise thought, and it is passed down from generation to generation, mainly orally, and then in writing. The purpose of this article is to identify the advantages of using proverbs in learning a foreign language and to provide additional illustrative resources for language learners. For this purpose, English

equivalents and translations of forty Kazakh proverbs are given. The meaning of the Kazakh paremiological units is revealed and the purpose of their use is indicated. There are also sound and meaningful versions of the received proverbs. This article was prepared under the project AP08856427 «Paremiological sources of renewal of spiritual values: the applied aspect of the study of Turkish proverbs» funded by the Ministry of Education and Culture of the Republic of Kazakhstan (2020-2022).

Keywords: Proverbs, the concept of Kut, proverbs in Kazakh and English, explanations, versions, learning a foreign language.

Мақала ҚР БҒМ қаржыландырған (2020-2022 жж.) AP08856427 «Рухани құндылықтарды жаңғыртудың паремиологиялық көздері: түркі мақал-мәтелдерін зерттеудің қолданбалы аспектісі» жобасы бойынша дайындалды.

Ақтайлақ Б.Б.

Мемлекет тарихы институты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: jastaban1992@gmail.com

АҚМОЛА ЖЕРІНДЕГІ ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫНАН

Мақалада Ақмола өңіріндегі Кеңес билігінің орнауы және олардың қарсыластарымен жүргізген күресі қарастырылған. Тақырыптың хронологиясы 1917 жылдан 1930 жылға дейінгі мерзімді қамтиды. Ақмола жеріндегі қызылдар мен ақтардың билік үшін таласы жергілікті халықтың берекетін алды. Қарсыластар террорлық әдістерді мейлінше кеңінен қолданды. Халыққа өздерінің талаптары мен қажеттіліктерін орындату үшін аяусыз жазалау саясаты қолданылып келді.

Большевиктер билікке келген соң да қуғын-сүргін саясаты тоқтамады. Ақ гвардияшылардың бұрынғы жақтастарын анықтау және жазалау шаралары жүргізіліп отырды. Енді большевиктер халық арасынан контр-революциялық пиғылды анықтауға кірісті. Кеңестердің кез-келген шешімімен келіспеу «контр-революцияшыл», «ескі тәртіпті аңсаушы» ретінде айыпталуға әкелді. Жергілікті большевиктер тарапынан билікті асыра пайдалану жағдайы жиі орын алды. Бұл халықтың лайықты наразылығын туғызды. Елде орын алған ұжымдастыру мен ашаршылық көптеген адамдардың өмірін құрбан етті. Кеңес билігі осындай дағдарыстық сәтте халыққа нақты көмек болатын шешімдерді ұсына алмады.

Түйін сөздер: Ақмола, большевиктер, коммунисттер, террор, қызылдар мен ақтар, тәркілеу.

1917 жылғы бірінен кейін бірі болған революциялардан кейінгі оқиғалар еліміздің тарихында үлкен із қалдырғаны анық. Ақпан және Қазан төңкерістері халықтың өміріне әртүрлі өзгерістер әкелді. Бұл өзгерістерге халықтың да берген бағасы әртүрлі болды. Қазақ даласы Ақпан революциясын қалай қуанышпен қарсы алса, Қазан көтерілісін сондай қорқынышпен, сақтықпен қарсы алғандығы аңғарылады (Байтұрсынов, 1919).

Бұл мақаламызда біз бүкіл Кеңес Одағын дүр сілкіндірген 1917-1930 жылдардың аралығындағы күрделі өзгерістердің Ақмола қаласы мен оның маңайындағы елді-мекендерде

қалай көрініс тапқанын қарастырамыз. Елімізде саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссиясының жұмысы да бұл бағытта өз жұмысын жүргізіп келеді. Комиссия жұмысынан осы мәселеге қатысты көптеген жайттардың һәм нақақтан құрбан болғандар лайықты бағасын алып, ақталатындығына сенім білдіреміз.

Сонымен, XX ғасырдың басында Ақмола өлкесінде күрделі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер орын алған еді. Билікке келген большевиктер «пролетариаттар диктатурасын» жариялағанымен, Ақмола жерінде сол кездегі қазақ жерінің басым

бөлігіндегідей жұмысшылардың үлесі өте аз болды. 1917 жылға қарай Ақмола қаласындағы 50 өндіріс орындарында 208 адам жұмыс істеген. Жұмысшылардың негізгі бөлігі – 155 адам шағын 21 ұстаханаларда жұмыс істеген. Сонымен қатар, жұмысшылар қаладағы тоғыз кірпіш зауыты, үш сабын қайнату зауыты, екі бу диірмені, т.б. орындарда жұмыс істеген (362 қ., 4 т., 8 іс, 2 п.). Өндіріс орындарында жұмысшылардың қара күші кеңінен қолданған және материалдың жағдайы да төмен болды. Ақмола жерінде ауыл шаруашылығының маңызы жоғары болды.

Қазан революциясы қарсылас ақтар мен қызылдар арасындағы азамат соғысын тұтатты. Бұл қарсыластық Ақмола жерінде де толықтай көрініс тапты. Әсіресе бұл қарапайым халық үшін ауыр салмаққа айналды. 1917 жылдың желтоқсан айында Ақмола қаласындағы билік қарулы күшпен большевиктердің қолына өтті. Большевиктер өлкедегі билікті басып алу кезінде Бірінші дүниежүзілік соғыстан оралғандар мен жергілікті гарнизонның сарбаздарына арқа сүйеді. Ақмоладағы билікті басып алған қарулы топтың басшысы ретінде Нестор Монин, Деодов Кривогуз сынды тұлғалар болған (362 қ., 4 т., 8 іс, 11 п.). Соғыстан оралғандардың арасында патша билігіне наразылардың қатары көп болған. Жалпы айта кететіні, 1917 жылға қарай император II Николайдың біліксіз басқаруының нәтижесінде оның халық арасындағы беделінің мейлінше төмендеп, халық арасында «қанішер Николай» деген атқа ие болғандығы аян.

Билікті күшпен басып алғаннан кейін, көп ұзамай қалада депутаттар кеңесі құрылды. Қалалық депутаттар кеңесінің төрағасы әрі партия ұйымының төрағасы болып Тимофей Бочок тағайындалды. Билікке келген большевиктердің бірден қолға алған ісі – қызыл әскердің жасақтарын құру болды. Ақмола қаласында да қызылдардың әскери күштері құрыла бастады (362 қ., 4 т., 8 іс, 11 п.). Көп ұзамай, олар большевиктердің өлкедегі қуғын-сүргін саясатын жүргізудегі негізгі күшіне айналды.

Биліктің қарулы күшпен ауысуы, ел өмірін астан-кестенін шығарды. Ауқатты ақмолалықтар мүлкін жаппай тәркілеу науқаны басталып кетті. Тұрғындардың мүлкін тәркілеу науқанының алғашқы құрбандары

көпестер болды. Мәселен, көпес Моисеевтің тәркіленген үйінде қалалық депутаттар кеңесі орналасса, көпес Қалфиннің үйі қызыл әскердің казармасына айналған (362 қ., 4 т., 8 іс, 12 п.).

1918 жылдың 2 наурызында Ақмола қаласында болған уездегі жұмысшылар, шаруалар, солдаттар мен мұсылман депутаттары кеңесінің Бірінші съезінде төменгі қаулы қабылданды:

1) Ақмола уезіндегі барлық саяси және экономикалық билікті жұмысшылар, шаруалар, солдаттар мен мұсылман депутаттары кеңесінің қолына шоғырланады. Депутаттар кеңесі өз қызметін РКФСР-дің (Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы) Орталық Кеңесінің декреттері мен қаулылары аясында әрекет етеді;

2) Осы себепті 3 наурыздан бастап барлық билік аталған кеңестің қолына көшіп, өмірдің барлық саласын қамтиды;

3) Осыған байланысты қала мен уездегі барлық мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар аталған кеңестің қамқорлығына өтіп, олардың бұдан арғы қызметі кеңестің тарапынан келісілуі қажет.

4) Кеңес билігіне бағынбау мен контрреволюциялық әрекеттер немесе Кеңес билігіне қарсы үгіт-насихаттар жұмысын жүргізгендерді революциялық трибуналдың сотында жауапқа тартып, оларға қарсы қатаң жаза қолданылады (362 қ., 4 т., 9 іс, 8 п.). Қаулының 4 тармағы өлкеде «қызыл террордың» орын алуына әкелді. Адамдардың қай әрекеті «Кеңес билігіне бағынбау», қайсысы «контрреволюциялық», т.с.с. жайттар нақты көрсетіліп, талданып ашылмады.

Ақмолада биліктің большевиктердің қолына өткен сәтте 1918 жылдың 3 наурызында телеграф арқылы Мемлекеттік Думаның атқарушы комитетінің тарапынан самодержавиенің құлағандығы жөнінде ақпарат келді. Ал 20 наурызда Ақмолаға Омбы қаласынан Уақытша үкіметтің уәкілі – прапорщик Е.П. Петров келді. Оның алдына қойған мақсаты Ақмола қаласында жаңа билікті ұйымдастыру болды. Ақмола уезінің атқарушы комитетінің төрағасы болып – дәрігер Ф.И. Благовещенский сайланды. Атқарушы комитеттің жүргізіп жатқан жұмысы мен айналада болып жатқан жағдай жайлы мәліметтерді тарату мақсатымен «Известие Акмолинского Исполнительного

комитета» газеті шығарыла бастады (362 қ., 4 т., 9 іс, 14 п.).

Ақмола уезіндегі атқарушы комитеттің төрағасы – Ф. Благоевский мен Қалалық депутаттар кеңесінің әрі большевиктік партия ұйымының төрағасы – Т. Бочок арасындағы қарым-қатынас жайлы деректер біздің қолымызға түскен жоқ. Дегенмен, бұл қалада Уақытша үкіметті жақтаған «ақтар» мен «Пролетариат диктатурасын» жақтаған «қызылдар» арасындағы билік үшін таластың алғашқы көрінісі деп топшылаймыз.

Қалай болғанда да, қаладағы билік негізінен большевиктердің қолында болғандығы аңғарылады. Жағдай тек 1919 жылдың жазында өзгеріске ұшырады. Осы жылдың 3 маусымында А.В. Колчактың (1874-1920) әскері жергілікті большевиктерді талқандап, Ақмола қаласын басып алды. Қалалық Кеңес таратылып, депутаттары тұтқындалды (362 қ., 1 т., 232 іс, 6 п.). Тұтқындалғандардың арасында Сәкен Сейфуллин де болған. Ол 1920 жылы ғана Ақмолаға оралды.

Қарсыластардың бір-бірін аяусыздық көрсеткені құжаттардан айқын байқалады. Қаладағы биліктің ауысуы А. Колчак жақтастарының «ақ террорды» ұйымдастыруына әкелді. Ақ гвардияшылдар 1919 жылдың 6 маусымында барлығы 120 адамды қызылдардың жақтасы ретінде айыптап, Есідің жағасында ату жазасына кесті (ММ 93 қ., 2 т., 8 іс, 76 п.).

Ақ гвардияшылдар большевиктердің жақтаушыларын бүкіл өлкені тіміскілеп жүріп анықтауға тырысқан. Ұсталған большевиктерді Ақмола қаласына жөнелтіп отырған. Бұл жерде оларды тергеп, кейін оларды ату жазасына беріп отырған (362 қ., 1 т., 25 іс, 5 п.).

Ақмола өлкесінде аяусыз қырғын жүріп жатты. 1919 жылдың 25 қарашасында қызыл әскердің командирі Г.Ю. Нейман бастаған дала бригадасы Ақмола қаласын басып алып, қалада большевиктер билігін қайта орнатты (362 қ., 4 т., 8 іс., 13 п.). Енді қызылдардың қарсыластарын аяусыз қуғындауы орын алды.

Кеңес билігі қайта орнағаннан кейін қаладағы кәсіпорындар мемлекет меншігіне алына бастады. Ақмоладағы зауыттарды ұлттандыру Кеңестік халық шаруашылығына (Совнархоз) жүктелді. Ұлттандырудың негізгі себебі – кәсіпорындарда шығатын өнімдердің

спекуляциялық саудасын тоқтату деп түсіндірілді. 1919 жылдың 27 желтоқсанында Ақмола қаласының коменданты Трефиловтың №20 бұйрығына сәйкес қаладағы барлық сабын жасау зауыттары тәркіленді (ММ 96 қ., 1 т., 8 іс, 2 п.).

Ақмола тұрғындары мен бүкіл уез халқына арналған Ақмола уезінің Халық ағарту бөлімінің арнайы бұйрығында оқу-ағарту саласы үшін құнды дүниелерді тәркілеу мәселесі де көтерілді. Ол бойынша: 1) барлық кітаптар мен музыкалық ноталар, 2) музыкалық аспаптар мен олардың жабдықтары, 3) кинематографиялық және фотографиялық аппараттарды жабдықтарымен бірге, 4) театр жабдықтары: костюмдер, париктер, гримм, декорациялар мен т.б. міндетті түрде тіркеу қажет болды. Бұл бұйрықты орындамаған азаматтар Халық ағарту жұмысына зиян келтірушілер ретінде Революциялық трибуналға тапсырылатын (ММ 116 қ., 1 т., 20 іс., 21 п.).

Кеңестердің қарапайым халықты «Революциялық трибуналмен» қорқытуы кең тарады. Сондай-ақ, олар қорқытумен ғана шектелмей, іс жүзінде қатаң жазаларды қолданды. Өлкедегі контрреволюциялық пиғылмен күресу үшін Ақмола уезінің әскери комиссариатының 1920 жылдың 5 наурызындағы бұйрығында соғыс жағдайында контрреволюциялық әрекеттер мен Кеңес билігіне деген кез-келген наразылық жайында баяндап отыру қажеттілігі айтылды. Бұйрық бойынша барлық болыстық комиссарлар аптасына екі рет әскери-саяси мәліметті аса құпия түрде екі нұсқада Ақмола қаласындағы уездік әскери комиссар Копыловқа жөнелтіліп отыруға міндетті болды (ММ 96 қ., 1 т., 8 іс, 12 п.).

1920 жылдың 23 сәуіріндегі Ақмола бекінісі ауданының әскеріне арналған №65 бұйрығына сәйкес ақ әскердің командалық құрамы мен кеңестік билікке қарсы әрекет жасап жүргендерді аяусыз жазалау үшін:

1) Барлық Басшылар мен Комиссарларға Колчак әскерінің бұрынғы офицерлерінің әрекетіне қатаң бақылау орнату;

2) Контр-революциялық әрекет анықталған жағдайда жедел түрде тергеу;

3) Қылмыстық пиғылдың болғандығының аздаған дәлелі болған жағдайда кінәлілерді тұтқындап, дивизияның Революциялық трибуналына жөнелту;

4) Бағынбауға ашық шақыру орын алған жағдайда Әскерді далада басқару туралы ереже (положение о Полевом Управлении войск) негізінде кінәлілерді орнында атып тастау бұйырылды (ММ 96 қ., 1 т., 20 іс, 22 п.).

1920 жылдың 8 қазанындағы Губерниялық атқарушы комитеттің (Губисполком) Президиум отырысында қызыл әскердің қажеттілігіне Уездік атқарушы комитетке (Уисполком) қазақтардан ер-тоқым мен жүгендерді жинап алу туралы тапсырма берілді (ММ 93 қ., 2 т., 8 іс, 235 п.).

Ақмола жерінен қызыл әскердің қатарына сарбаз алу үшін арнайы қаулы қабылданып, жергілікті халықтың арасынан әскерге ер адамдар алына бастады. Азамат соғысы жылдарында жергілікті халық өкілдерінің барлығы майданға құлшынып тұрмағандығын мұрағат құжаттарынан байқауға болады. Елорданың мемлекеттік мұрағатында әртүрлі жағдайларды алдыға тартып, қызыл әскердің қатарына қосылудан бас тартқан адамдардың құжаттары сақталған. Әскер қатарына барудан бас тартқан «дезертирлардың» жеке істерін қарастырған кезінде қызылдардың тарапынан көптеген озбырлықтардың болғандығын байқаймыз. Әскерге шақыру пунктерінің қызметкерлері қызыл әскердің қатарына қосылмағандардың барлығын «дезертир» деп танып, оларды жан-жақты қудалауға ұшыратқан. «Дезертир» деп танылғандардың арасында денсаулығына байланысты төсек тартып қалғандар мен біреудің жалғыз баласы да болған. Істің мән-жайын анықтамай, оларды әскерге күштеп әкетіп отырған. Осының салдарынан қызыл әскердің арасында қатерлі әрі жұқпалы ауруларға шалдыққан адамдар да болды. Олардың майданда шайқасуы былай тұрсын, әскер арасында аурудың тарауына себепкер де болуы мүмкін еді. Мұның өзі азамат соғысы жылдарында Ақмола жерінің халқы да Қазақстанның өзге де аймақтарындағыдай үлкен қысымға ұшырап отырғандығын көрсетеді (ММ 96 қ., 1 т., 25 іс).

1920 жылдың 27 тамызында орын алған Ақмола қаласындағы большевиктердің РКП (Ресей коммунистік партиясы) бюросының отырысының №44 хаттамасында «Қызыл әскердің қатарына қазақтарды шақыру» мәселесі қарастырылды. Бұл отырысқа Ақмола қаласының Алеев, Аубакиров, Манасыпов деген коммунистер қатысты. Хаттамаға назар

аударатын болсақ, бұл отырысқа жоғарыда көрсетілген үш тұлға ғана қатысқан. Алеев есімді адам отырыстың төрағасы, ал Манасыпов хатшы болған. Осы үш адам Ақмола жеріндегі қазақтар арасынан Қызыл әскердің қатарына сарбаз алу мәселесін шешті. Осы үш адам төмендегі шешімді қабылдайды:

– қызыл әскердің санын ұлғайту үшін бар мүмкіндікті пайдалану;

– әскер қатарына шақыру қазақ тілінде жүргізілуі керек;

– қазақтар тұратын болыстарға қазақ тілін меңгерген партия қызметкерлерін нұсқаушы ретінде жіберу (ММ 96 қ., 1 т., 52 іс, 12 п.). Елдегі азамат соғысына қазақтарды тартудың осындай амалдары жүргізілді.

Қызыл әскердің қатарына алынған қазақтар Бийскідегі (Алтай аймағы) Қырғыз полкін (авт. – Қазақ полкін) толықтырып отырды. Осылайша қызыл әскердің қатарына шақырылған Ақмола өлкесінің қазақтары 20-30 адам болып Ақмоладан-Бийскке аттанып отырды (ММ 96 қ., 1 т., 26 іс).

Азамат соғысы жылдарында ақтар мен қызылдар бір-бірінің қанын аяусыз төгіп, мал-мүлкін талан-таражға салып отырған. Тіпті қарсылас әскердің қатарынан кетсе де, бұрынғы ісі үшін кейін жазаланған. Бір кездері ақтарды қолдап, солардың жағында шайқасқан адамдар кейін бейбіт өмірге оралса да, олар большевиктердің тарапынан кешірілмеді. Бұрынғы істері үшін «контр-революцияшыл» деп айыпталып, отбасымен бірге қуғын-сүргінге ұшырады.

Мәселен, Ақмола уезінің комиссариаты ақ әскердің қатарында болған тұлғалардың мал-мүлкін тәркілеу жөнінде нұсқаулықты жиі шығарып отырған. Осындай нұсқаулықтың бірі, кезінде ақ әскердің қатарында болған Сенокосная ауылының тұрғыны Алексей Комаровтың мүлкін тәркілеу туралы. А. Комаровтан тәркіленетін мүліктің арасында: 5 түйе, 5 жылқы, 2 арба, 2 шана, 2 қазақи ертоқым, 3 мылтық, 1 жазу аспабы мен әртүрлі тұрмыстық заттар болған. Тәркіленген заттарды Ақмола қаласына жөнелткен (ММ 96 қ., 1 т., 45 іс, 23 п.).

Кеңес билігі өлкедегі еңбек қатынастарына да өзгерістер енгізді. Ақмола уезінің Жалпы еңбек борышы бойынша комитеттің №12 бұйрығына сәйкес, Ақмола қаласының ауқатты адамдары үй қызметкерлерін бұйрық

шыққаннан кейінгі үш күн ішінде жергілікті партия бөлімінде тіркеуге міндеттелді. Үй қызметкерлерін мерзімінде тіркемеген ауқаттылар бұйрыққа бағынбағандар әрі еңбекшілерді қанаушы ретінде жазаланады деп қорқытылды. Бұйрыққа бағынбағандарға ақшалай айыппұлдан бастап бар мүлкін тәркілеуге дейінгі жаза қолданылып отырды (ММ 96 қ., 1 т., 23 іс, 483 п.).

Террорлық сипаттағы жазалауға қарамастан, Кеңес билігіне қарсылық халық арасында айқын байқалды. Наразы ақмолалықтардың арасында биліктің әділетсіздігінен жапа шеккендер көп еді. 1920 жылдың 28 қарашасында Ақмола қаласының гарнизоны бойынша №140 бұйрық шықты. Бұл бұйрықта қаланың телефон желісін бүлдіру мәселесі мен оған қарсы әрекет ету айтылды. Азамат соғысы кезінде Ақмола уезіндегі большевиктерге қарсы мұндай наразылықты тоқтату үшін большевиктер барынша аяусыз жаза – ату жазасын қолданып отырды. Жоғарыда көрсетілген бұйрықта соғыс жағдайына байланысты телефон желісін бүлдіру немесе ұзу кезінде ұсталған адамдарды еш тергеусіз ұсталған орнында атып тастау бұйрылды. Бұйрыққа Ақмола қаласының атқарушы комитеттің төрағасы Коротков пен Ақмола гарнизонының басшысы Маркин-Вяльцев қол қойған (ММ 96 қ., 1 т., 23 іс, 657 п.).

Кеңес билігі ауқатты халық өкілдерін пролетариаттың «таптық жауы» ретінде көргені белгілі жайт еді. Қауіп олардың мүлкіне ғана емес, тіпті өміріне де төнген еді. Сондықтан олардың Кеңес билігіне қарсылық көрсетуі түсінікті. Кеңестер уез халқының арасында колхоздарды ұйымдастыруды қолға алған кезде ауқатты адамдардың қарсылығына ұшырап отырған. Осындай топтың бірі – Кирилл, Степан, Агапий, Константин деген ағайынды Гаращенколар болған. Олар «осы қиналғанымыз жетер» деп халықты колхоздарға кірмеуге шақырған. Кеңес билігіне деген мұндай қарсылық та большевиктер тарапынан жазаланып отырды (ММ 106 қ., 1 т., 13 іс, 69 п.).

1925 жылдың 1 желтоқсанында Бесінші өлкелік партия конференциясының шешімі бойынша қазақ кедейлерінің ортасында байларға қарсы әрекет ететін қоғамдық ұйымды құру қолға алынды. Бұл қоғамдық

ұйым Қосшы Одағы деген атқа ие болды. Қосшы Одағының Ақмола уезіндегі бюросы 1926 жылдың 23 сәуірінде ұйымдастырылды. Бюроның құрамына Ақмола уезінің атқарушы комитетінің атынан Қоянбаев, Жалпыодақтық Коммунистік партияның уез комитетінен Данияров, Мыңбаев, жер мен орман жұмысшыларының одағынан Хасенов және уездік шаруалар комитетінен Алақүшіков кірді (ММ 124 қ., 1 т., 2 іс, 23 п.).

Халық шаруашылығын колхоздарға біріктіру қарапайым халықтың да наразылығын туғызып отырды. Кедейлер олардан мал-мүлктің бәрібір күшпен тартып алынатынына көздері жеткен соң, барлығын сата бастаған. Мәселен, Маринка ауылдық кеңестің төрағасы Кобзарь өзінің мал-мүлкін сатып жіберген. Бұл жайлы білген ауыл шаруаларының барлығы өздерінің малын сата бастаған. Осының салдарынан келесі жылы шаруашылыққа пайдаланатын мал қалмай, егін жерінің жыртылмай қалу қаупі туындаған (ММ 106 қ., 1 т., 13 іс, 68 п.).

Ақмола округындағы байлардың мүлкін тәркілеу мәселесі жайлы деректерге назар аударатын болсақ, 1928 жылдың 5 қыркүйегінде «Советская Степь» газетінде жарық көрген Қазақ Орталық атқару комитеті (КЦИК) мен ҚазақАКСР-інің Халық Комиссарлары Кеңесінің (СНК) 1928 жылдың 27 тамызында жарияланған декретіне сай байлар мен кулактардың мал-мүлкін тәркілеу жөнінде әрекеттер қолға алына бастады (ММ 106 қ., 1 т., 85 іс, 114 п.).

1928 жылдың 26 қыркүйегінде Ақмола қаласында округтың Кеңестің атқарушы комитетінің президиумы қаулы шығарды. Бұл қаулы бойынша хандар мен сұлтандардың, билер мен болыс басқарушыларының ұрпақтары және атағы мен ықпалы жоғары болған ірі байлар, сонымен бірге қазақ ауылдарының кеңестенуі (советизация) мен мәдени-экономикалық дамуына кедергі жасап, антикеңестік бағытта әрекет еткен адамдарды мал-мүлкін тәркілеп, округтан тыс жерге жер аудару жүргізіле бастады (ММ 106 қ., 1 т., 85 іс, 195 п.).

Байлардың мүлкі тартып алынғаннан кейін, оларды отбасымен бірге күштеп басқа жерлерге көшіру жүргізілді. Ақмола округында мүлкі тәркіленіп, көшірілуге тиіс болған байлар мен олардың отбасы мүшелері

жайлы деректерге назар аударсақ, округ бойынша 52 адам бай ретінде анықталған екен. Бұл елу екі адамның барлығы мүлкінен айырылғаннан кейін, өздерінің отбасы мүшелерімен бірге Гурьев қаласына (қазіргі Атырау қаласы) көшірілуге тиіс болды (ММ 106 қ., 1 т., 85 іс, 114 п.).

Кеңес билігінің тарапынан бай болып танылған адамдар бұл жағдаймен келіспейтіндігін айтып, Ақмола округының прокуратурасына арыздарын жазмен болды. Олар өздерінің бай ретінде танылуға ешқандай негіз жоқтығына заң жүзінде дәлелдеуге тырысып бақты. Алайда олардың арызы ескерусіз қалып отырған. Округтік прокурор Құлымбетовтың Әкімшілік бөлімінің бастығына жазған жедел хатында: «жер аударылуға тиісті байларды Гурьев қаласына жөнелтілу үшін күзетуші жасақты ұйымдастыру Сізге міндеттеледі», – деп жазған (ММ 106 қ., 1 т., 85 іс, 178 п.).

Округтік прокурор Құлымбетовтің тарапынан осыған ұқсас нұсқаулықтар жиі беріліп тұрды. Бай болып танылған адамдар малынан айырылса да, туған жерінен кеткісі келмеген. Алайда кеңес билігінің өкілдері тарапынан оларға қарсы күш қолданылып, жер аударылды.

Кеңес билігінің өкілдері тарапынан өз билігін пайдаланып, халыққа қысым көрсетіп отырған. Мәселен, «Новая Степь» газетінде бұл жайлы бірнеше мәліметтер жарық көріп тұрған. Сондай оқиғалардың бірі Софиевка селосында орын алды. Бұл жерге келген Ключник деген халық тергеушісі ауыл тұрғындарын балағаттап, «барлық оңбағандарды ату қажет» деп көзіне іліккендердің бәріне жәбір көрсеткен (ММ 106 қ., 1 т., 13 іс, 67 п.).

Бірінші дүниежүзілік соғыс пен одан кейін орын алған революциялық қозғалыстар мен азамат соғысы өлкенің шаруашылығын мүшкіл жағдайға әкелді. Ақмола уезінде қазақтар мен орыстар қоныстанған аймақтар осының зардаптарын ұзақ уақыт өз бастарынан кешіп келді. Мал шаруашылығы мен егін шаруашылығы үлкен шығындарға ұшырап, халықтың аштыққа ұшырауына әкелді. Оның үстіне Ақмола уезінде 1923 пен 1924 жылдарда егіннің дұрыс өспеуі жағдайды тіптен қиындатып жіберді. Осының салдарынан аштыққа ұшыраған халық саны деңгейі артумен ғана болды. Үкіметке өз мұқтаждықтарын

айтып, аштық қауіпінен құтқару өтініштері жиілеген кез осы еді (ММ 93 қ., 1 т., 16 іс, 14 п.).

Жалпы аштық жағдайы бұл кезде Қазақстанның біршама жерін қамтыған еді. Малынан айырылып, өлім қауіпі туған халық аман қалу үшін қалаларға қарай жол бастаған. Осындай халық аштыққа ұшыраған жерлердің бірі Ақмола уезінің жері болды. Аштық қауіпінен құтылу үшін халық Ақмола қаласына ағылды. Алайда большевиктер аштыққа ұшыраған халыққа толыққанды көмек көрсете алмаған.

Ашыққан халыққа көмек көрсету үшін кеңестер діни қызметкерлердің көмегіне де жүгінген. 1921 жылдың 15 қарашасында Ақмола губерниясының Ашыққан халыққа көмек көрсетудің төтенше комиссиясы Ақмола округының қазысы Мағди Мақуловқа хат жолдаған. Бұл хатта Мағди Мақуловтың ашыққан халыққа көмек көрсету үшін округтың қазақтары арасында жәрдем жинауға шақыру айтылды. Сонымен қатар, Ақмола қаласының имамына ашыққандарға көмек ретінде қайыр садақ жинауға жәрдемдесу жөнінде айтылды (ММ 112 қ., 1 т., 2 іс, 166 п.).

1922 жылдың 26 ақпанында Орталық атқарушы комитеттің қаулысында ашыққан шаруалардың пайдасына шіркеудің мүлкін тәркілеу және есепке алу қолға алынды. Осы мақсатпен Ақмола уезінің атқарушы комитетінің жанынан арнайы комиссия құрылды. Комиссияның құрамына Уездік атқарушы комитеттің, Ашыққандарға көмек көрсету комитетінің, қаржы бөлімінің және діндарлар тобы – шіркеу кеңесінің өкілдері кірді. Комиссия Ақмола қаласы мен уездің ауылдарындағы мешіттер, шіркеулер, синагогалар мен өзге де құлшылық орындарын және дін қызметкерлерінің мүлкіндегі барлық бағалы заттарды есепке алып, тәркілеп отырды. Тәркілеудің басты мақсаты жоғарыда көрсетілген аштыққа ұшыраған халыққа көмек көрсету деп түсіндірілді (ММ 112 қ., 1 т., 2 іс, 49 п.).

Тақырыпқа қатысты деректермен жұмыс кезінде кеңестердің билікке келген алғашқы жылдарында іс қағаздарды жүргізу кезінде біршама қиындықтардың болғаны байқалады. Ресми іс қағаздарды жүргізу үшін қарапайым қағаздың өзі тапшы болған. Осыған байланысты большевиктер империялық кезеңдегі бланктер мен патша шенеуніктерінің қызметтік

қағаздарын пайдаланған. Біздің тарапымыздан деректерді қарастыру кезінде XX ғасырдың 20-жылдарындағы большевиктердің ресми қағаздарында олардың қызметі мен коммунизм идеясына қатысты мәліметтер берілсе, парақтың екінші жағында «Милостивый Государь Император...» сөздерінен басталған патша заманының құжатын көруге болады. Қағаздың бетінде осындай кереғарлық орын алып отырған. Қағаз түгілі, халық өміріне қажетті көптеген тауарлардың жоқшылығы большевиктер тарапынан мойындалып, мұның бәріне «спекулянттар», «арамза байлар» кінәлі деп айыпталды (ММ 106 қ., 1 т., 13 іс, 69 п.).

Іс-қағаздарды жүргізудегі үлкен мәселе – қазақ тіліндегі құжат айналымының мүлдем болмауы еді. Бұл жергілікті қазақ халқына жаңа қаулы мен декреттер турасында хабардар болуға мүмкіндік бермеді. Қазақстан Орталық атқару комитетіне (КазЦИК) жазылған

хаттардың арасында ауыл қазағының қандай заң-ережелердің шығып жатқанынан бейхабар екендігі және оның басты себебі Ақмола ауданының атқару комитетінің жұмысы 100 % орыс тілінде ғана жүргізілетіндігі деп көрсетілген (5 қ., 21 т., 47 іс.). Бұл өз кезегінде Орталық және жергілікті атқару комитеттерінің заңдары мен ережелерін білмегендіктен оны орындамағаны немесе бұзғаны үшін жазалануына алып келетіні сөзсіз еді.

Ақмола жерінде большевиктердің билігі күшпен орнатылды. Сондай-ақ, билікке келгеннен кейін де олар «халық жауларымен» күресті іздіксіз жүргізумен болды. Бұл мақаламызда біз Ақмола жеріндегі қуғын-сүргіннің 1917 жылдан 1930 жылға дейінгі қуғын-сүргін саясатын қарастыруға тырыстық. Бұл жөнінде әлі де зерттеу жұмысын жүргізу қажет. Ақтаңдақ қалпында қалып отырған мәселелер жетерлік.

Әдебиеттер

1. Байтурсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей, 1919, 3 августа. – С.20-37.
2. Нұр-Сұлтан қаласының Мемлекеттік мұрағаты 362 қ., 4 т., 8 іс.
3. Нұр-Сұлтан қ. ММ 362 қ., 4 т., 9 іс.
4. Нұр-Сұлтан қ. ММ 362 қ., 1 т., 232 іс.
5. Нұр-Сұлтан қ. ММ 93 қ., 2 т., 8 іс.
6. Нұр-Сұлтан қ. ММ 362 қ., 1 т., 25 іс.
7. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 8 іс.
8. Нұр-Сұлтан қ. ММ 116 қ., 1 т., 20 іс.
9. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 20 іс.
10. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 25 іс.
11. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 52 іс.
12. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 26 іс.
13. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 45 іс.
14. Нұр-Сұлтан қ. ММ 96 қ., 1 т., 23 іс.
15. Нұр-Сұлтан қ. ММ 106 қ., 1 т., 13 іс.
16. Нұр-Сұлтан қ. ММ 124 қ., 1 т., 2 іс.
17. Нұр-Сұлтан қ. ММ 106 қ., 1 т., 85 іс.
18. Нұр-Сұлтан қ. ММ 93 қ., 1 т., 16 іс.
19. Нұр-Сұлтан қ. ММ 112 қ., 1 т., 2 іс.
20. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты (ОММ) 5 қ., 21 т., 47 іс.

References

1. Baitýrsynov A. Revolúsiya ı kirgızı // Jızn nasonalnostei, 1919, 3 avgýsta. – S.20-37.
2. Nur-Sultan qalasynyń Memlekettik muraǵaty 362 q., 4 t., 8 is.
3. Nur-Sultan q. MM 362 q., 4 t., 9 is.
4. Nur-Sultan q. MM 362 q., 1 t., 232 is.
5. Nur-Sultan q. MM 93 q., 2 t., 8 is.
6. Nur-Sultan q. MM 362 q., 1 t., 25 is.
7. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 8 is.
8. Nur-Sultan q. MM 116 q., 1 t., 20 is.
9. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 20 is.
10. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 25 is.
11. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 52 is.
12. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 26 is.
13. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 45 is.
14. Nur-Sultan q. MM 96 q., 1 t., 23 is.
15. Nur-Sultan q. MM 106 q., 1 t., 13 is.
16. Nur-Sultan q. MM 124 q., 1 t., 2 is.
17. Nur-Sultan q. MM 106 q., 1 t., 85 is.
18. Nur-Sultan q. MM 93 q., 1 t., 16 is.
19. Nur-Sultan q. MM 112 q., 1 t., 2 is.
20. QR Ortalyq memlekettik muraǵaty (OMM) 5 q., 21 t., 47 is.

Актайлак Б.Б.

Институт истории государства
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: jastaban1992@gmail.com

ИЗ ИСТОРИИ РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ В АКМОЛЕ

В статье рассматривается установление советской власти в Акмолинском регионе и борьба советской власти с противниками. Хронология темы охватывает период с 1917 по 1930 годы. Борьба красных и белых за власть в Акмолинском крае принесла местному населению много бед. Противники широко использовали методы террора. Для достижения своих требований и удовлетворения потребностей применялась беспощадная карательная политика по отношению к народу.

Большевики не прекращали политику репрессий даже после установления их власти. Проводились мероприятия по выявлению и наказанию бывших сторонников белогвардейцев. Теперь большевики стали выявлять контрреволюционный умысел среди населения. Несогласие с любым решением Советов приводило к обвинениям таким как «контра», «сторонник старого порядка» и т.д. Нередки случаи злоупотребления властью со стороны большевиков на местах. Это вызвало заслуженное и ожидаемое недовольство населения. Коллективизация и голод, имевшие место в стране, принесли в жертву множество жизней. Советские власти не могли предложить решения, которые могли бы оказать реальную помощь населению в такой кризисный момент.

Ключевые слова: Акмола, большевики, коммунисты, террор, красные и белые, конфискация.

Aktailak B.B.

Institute of History of the State
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: jastaban1992@gmail.com

FROM THE HISTORY OF REPRESSIVE POLICY IN AKMOLA

The article discusses the establishment of Soviet power in the Akmola region and their struggle with their opponents. The chronology of the theme covers the period from 1917 to 1930. The struggle of the Reds and Whites for power in the Akmola region brought many troubles to the local population. Opponents widely used methods of terror. To achieve their demands and meet their needs, a merciless punitive policy was applied towards the people.

The Bolsheviks did not stop the policy of repression even after the establishment of their power. Measures were taken to identify and punish former supporters of the Whites. Now the Bolsheviks began to reveal counter-revolutionary intent among the population. Disagreement with any decision of the Soviets led to accusations as «contra», «supporter of the old order», etc. There are frequent cases of abuse of power by the Bolsheviks in the localities. This caused a well-deserved and expected discontent of the population. The collectivization and famine that took place in the country sacrificed many lives. The Soviet authorities could not offer solutions that could provide real assistance to the population at such a moment of crisis.

Keywords: Akmola, Bolsheviks, communists, terror, reds and whites, confiscation.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО

<https://doi.org/10.47500/2022.v10.i2.09>

ГРНТИ: 18.11
УДК: 7.021

Танымова Е.А.

Национальный музей Республики Казахстан
г.Нур-Султан, Казахстан
e-mail: evatanymova@gmail.com

ТВОРЧЕСТВО КАЗАХСКИХ ХУДОЖНИКОВ АКТУАЛЬНОГО ИСКУССТВА В КОНТЕКСТЕ МИРОВОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

В статье рассказывается о процессе освоения казахскими художниками мировых художественных практик, об историческом формировании в Казахстане такого вида искусства, как контемпорари-арт. Контемпорари-арт в Казахстане активно развивается, следовательно, является целесообразным его осмысление на искусствоведческом уровне. Казахское актуальное искусство репрезентуется не только на отечественных, но и на мировых арт-площадках. Художники казахского современного искусства освещают актуальные культурные и социальные проблемы Независимого Казахстана, также рефлексировать на личные темы. Таким образом, творчество актуальных художников Казахстана является неотъемлемой частью мирового художественного процесса, что рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: актуальное искусство, новые медиа, мировое арт-пространство, казахские художники, выставка, художественное произведение.

Введение

Изучение и исследование контемпорари-арт Казахстана, его роли, места и значения в контексте мирового культурного наследия – является актуальной задачей для современного отечественного искусствоведения. Проблематика современного искусства предполагает рассмотрение вопросов исторического развития контемпорари-арт, проявления закономерностей, возникновения новаторских идей, как в контексте казахстанского, так и мирового современного искусства.

Изучение контемпорари-арт Казахстана – является неотъемлемой частью современного художественного процесса – актуально потому, что позволяет расширить представление об искусстве Казахстана на мировой арт-площадке. Изучение национальной компоненты казахского контемпорари-арт в контексте мирового арт-сообщества, репрезентация современного искусства Казахстана на мировой арт-сцене, а также влияние актуальных мировых художественных процессов на современное искусство Казахстана на сегодняшний день имеют большое значение.

Основная часть

Несмотря на существование контемпорари-арт с 1950-х-1960-х годов, однозначного его определения не имеется. «Впервые слово «contemporary» («современное») по отношению к искусству употребила аналитик современного искусства Розалинда Краусс – крупнейшая фигура в американском искусствоведении, в своем труде о творчестве художника Дэвида Смита» (Краусс, 1971). Сегодня понятие контемпорари-арт мы понимаем как совокупность художественных практик, сложившихся во второй половине XX века.

В то же время существует такое понятие как «актуальное искусство», которое во многом схоже, но не тождественно по смыслу термину «современное искусство». Актуальное искусство – это искусство, актуализированное в контексте современных реалий. Под актуальным искусством подразумевается новаторское современное искусство (в плане идей и технических средств) (Гройс, 2006). Участники художественного процесса наделяли определение «актуальное искусство» смыслом, который в своё время приписывался авангардизму – радикальность, использование новых техник и приемов.

Авторы привлекали внимание публики нестандартными и смелыми художественными приемами. Они использовали новые формы самовыражения – перформанс, хэппенинг, видео-арт, инсталляции. Результаты художественных поисков часто были неожиданными. Реакция зрителей была неоднозначной, ведь действия художников были смелыми и нестандартными, которые шокировали неподготовленного зрителя. Авторы непривычных произведений обращались к истории, прошлому, делились личными переживаниями, но основной фокус художников контемпорари-арт всегда направлен на происходящее «здесь и сейчас». Художнику, использующему современные формы высказывания, как никогда нужна реакция зрителя, которую он получает в процессе выполнения акций и перформансов. Таким образом, художник-акционист моментально получает мнение о своем творчестве и делает свой проект существующим здесь и сейчас.

На арт-процесс большое влияние оказало развитие технологий: в 1960-х годах – видео и аудио, затем – компьютеры и в 1990-х годах – интернет. Глобальные изменения, происходящие и сегодня в мире, также оказывают огромное влияние на художественную среду. «Главными знаковыми событиями, определившими культурную парадигму сегодняшнего времени, можно назвать такие политические события, как Вторая мировая война и Террористический акт 11 сентября 2001 года» (Сорокина, 2016).

Сегодня мы понимаем, что в различных странах мира контемпорари-арт исчисляется и обозначается по-разному. В целом современное искусство не имеет четко установленных границ и терминологических определений. Тем не менее, начало этого направления датируют серединой XX века, а событийно связывают с окончанием Второй Мировой войны. С появлением контемпорари-арт развиваются новые институты, важные для искусства и культуры, а также новые техники художественной практики, кураторы и арт-критики, мегавыставки. Они актуализировали авангардные идеи, используя новые медиа, развивая радикальные идеи (Брендон, 2006). К тому же они трансформировали глобальные универсальные идеи в локальные новации. Исследуя творчество художников контемпорари-арт по всему миру, можно заметить их логичное локальное выражение, в то же время резонирующее глобальному пространству.

Несмотря на короткий период существования, контемпорари-арт Казахстана имеет свою историю. Процессы формирования актуального искусства в Казахстане начинаются ранее обретения республикой независимости в 1991 году.

Сформировавшийся на сегодняшний день казахский контемпорари-арт пережил немало трансформаций, влияние западной культуры. Процессы формирования казахского контемпорари-арт активно продолжаются. Художники стремятся отразить и интерпретировать жизнь своей страны, привлекая внимание общественности к актуальным социальным и культурным проблемам Независимого Казахстана. Также они обращаются к важным страницам недавней истории, рефлексируют на личные темы.

Проекты художников можно назвать весьма успешными, так как они вызывают реакцию и зарубежной, и отечественной публики.

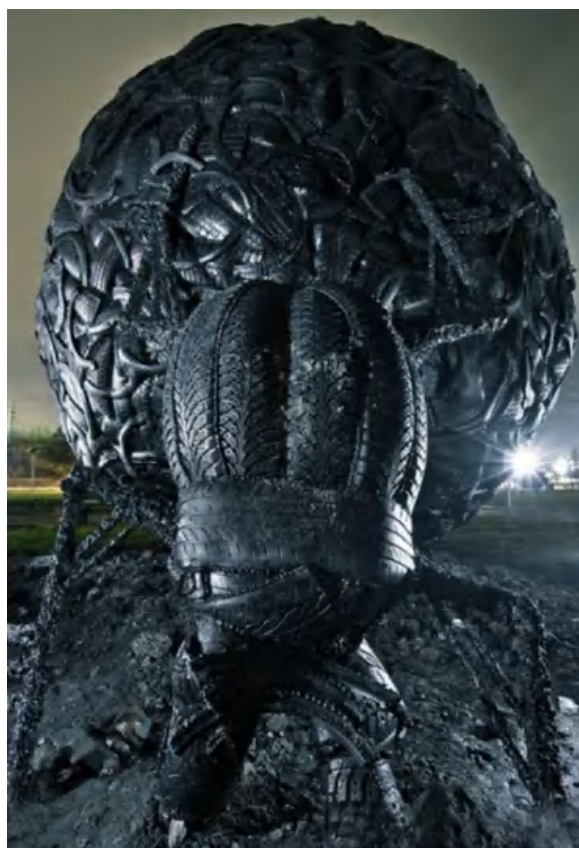
Для глобального развития контемпорари-арт важное место занимают междисциплинарные исследования, культурные и интеллектуальные коммуникации, взаимодействие с опытом международных художественных практик. С приходом пандемии мы приняли новую реальность. Путешествия в цифровом пространстве дают нам возможность быть участником международных событий онлайн, но это, безусловно, не заменит физического присутствия.

Центрально-азиатское актуальное искусство притягательно и самобытно, чем вызван немалый интерес мирового арт-сообщества к казахскому современному искусству. Казахские художники представляют контемпорари-арт, обращенный на переосмысление национальной истории – в основном, в постколониальном ракурсе. Они обращаются к ранее закрытым для общественности темам, а также к актуальным проблемам современного общества – правам человека, экологии, гендерному неравенству.

Одним из первых художников, органично использующих и продвигающих новые формы в арт-среде Казахстана, является Молдакул Нарымбетов (1948-2012). Он является ключевой фигурой легендарной арт-группы из Шымкента «Кызыл Трактор», образовавшейся в начале 1990-х годов.

В состав группы входили художники Арыстанбек Шалбаев, Смаил Баялиев, Виталий Симаков, Саид Атабеков. Они использовали экологичные материалы – войлок, дерево, кожу. Авторы перевоплощались в шаманов и суфиев, играли на традиционных инструментах, которые часто сами и создавали – кобызы, бубны, барабаны и др. (Шаталова О., Гирик А. 2006 г.).

В 1970-х годах в Шымкент из Уфы приехал педагог и художник Виталий Симаков, в студии которого местным художникам было предложено изучать европейский модернизм и русский авангард. На основе студии была организована группа, которая сменила несколько названий – «группа СаА», «Шымкент-Трансавангард», «Структурная школа Си». В 1995 году было утверждено легендарное название «Кызыл Трактор», что ассоциируется с

*Рис. 1. Молдакул Нарымбетов.
«Жук Скарабей»*

*Fig. 1. Moldakul Narymbetov.
«Scarab beetle»*

трудовым энтузиазмом, трактор – это памятник индустриализации, мемориальный трактор, стоявший у шымкентского краеведческого музея (Шаталова О., Гирик А. 2006 г.).

Молдакул Нарымбетов создавал глубокие, смелые и концептуальные работы, созвучные нашему времени. Наряду с Рустамом Хальфиным и Сергеем Масловым, он один из первых на альтернативной художественной сцене обратился к экспериментальным практикам и новым художественным идеям. Художник был увлечен шаманскими ритуалами, обрядами очищения через контекст искусства, он часто использовал органические материалы, такие как войлок и камни.

Молдакул Нарымбетов широко известен как автор оригинальной техники создания скульптур с использованием старых автомобильных покрышек и шин, которые ему отдавали СТО, расположенные рядом

с его студией в Каменском плато в Алматы. Художник мастерски обрабатывал такой неподатливый материал, как резина, готовые объекты выглядели органичными, как если бы они были сделаны из пластичных материалов.

Одно из последних произведений Молдакула Нарымбетова «Жук Скарабей» (Рис. 1), в котором жук-скарабей катит по пыльной дороге огромный шар. В этом произведении олицетворяются извечные вопросы о судьбе и жизни. Художник показал нелегкий путь, но его герой, несмотря ни на что, продолжает идти.

Саид Атабеков – представитель старшего поколения казахских художников, демонстрирующих аутентичность своей земле и культуре, но в несколько другом варианте. Художник является одним из последователей группы Кызыл Трактор. Во многих произведениях Саида Атабекова явно читается иронический подтекст.

Несмотря на свойственную группе приверженность национальному менталитету, Атабеков всегда привносит в свои высказывания критический дискурс. В формальном отношении его видео-работы ярко выделяются из творчества группы, поскольку они пластически точно поддерживают концептуальное послание художника.

Его видео и фотообъект «Битва за квадрат» (Рис. 2) представляет казахскую национальную игру кокпар на уровне общечеловеческих эпических ценностей.

Снятые крупно, сверху, фрагментирующие кадры «битвы», напоминают о великих военных сражениях и образах легендарных героев непонятно какого эпоса и какой истории. Кадры длятся мучительно долго и со временем наводят на мысль об актуально-критическом прочтении действия, которое собирает до сотни всадников, борющихся за некий «квадрат». Атабеков на этот раз отказывается от

Рис. 2. Саид Атабеков. «Битва за квадрат», 2009 г.

Fig. 2. Said Atabekov. «The Battle for the Square», 2009

манипуляций с состариванием изображения, хотя оставляет его чёрно-белым, лишая, таким образом, реальной соотнесённости с красочными моментами жизни «здесь и сейчас» и выводя своё высказывание на архетипический уровень (Сабитов, 2001).

Художник Асхат Ахмедияров – значимая фигура казахстанского современного искусства. Независимый художник исследует экспансию глобального в национальное, взаимопроникновение Востока и Запада. Для изобретательного творчества Асхата Ахмедиярова характерно сочетание реалистичных и абстрактных форм. Инсталляция и перформанс, живопись, фотография и видео – всё это есть в его творчестве. Он натаптывает живописные полотна ногами и называет это «босоногой живописью». Его желание найти для себя наиболее удобную

форму самовыражения делает его свободным от любых рамок. В своих произведениях автор играет с двусмысленностью, устанавливает критическую дистанцию со зрителем. Для художника важны переживания, контакт с миром, его искусство тесно соприкасается с актуальными проблемами общества. Его творчество часто вызывает общественный резонанс своими неожиданными формами. Интересна инсталляция Асхата Ахмедиярова «Әженің көзі» (Рис. 3), которая впервые была представлена в Нур-Султане на водно-зеленом бульваре в рамках проекта «AstanaArtFest 2016», а после и на международной площадке проекта «Focus Kazakhstan».

Казан (большой варочный котел) – это священная посуда кочевников, которая является центральным предметом дома и ритуальным объектом в истории кочевников.

Рис. 3. Ахмедияров А. Инсталляция «Әженің көзі». Казаны. Нур-Султан, 2016 г.

Fig. 3. Akhmediyarov A. Installation «The eyes of your grandmother». Kazans. Nur-Sultan, 2016

Интересна идея возникновения этой работы, рассказанная художником: «Я часто наблюдал за своей женой во время приготовления ею блюд на кухне, размышляло ее преданности делу». Он посчитал примерное время, которое она проводила на кухне и получил 1 год и 85 дней. Это примерное время среднестатистической женщины Казахстана, проводимое на кухне.

В культуре казахского народа особое внимание уделяется приготовлению блюд национальной кухни. Это процесс, которым в Центральной Азии занимаются в основном женщины. Женщины получали от старшего поколения рецепты национальной кухни практически на генетическом уровне. Связано это не только с суровыми условиями жизни, но и с недавним прошлым, где большая часть населения была потеряна из-за голода и геноцида.

В Центральной Азии бабушки обычно отдают свои памятные вещи, например, ожерелья («алка») дочерям и внукам. Автор хотел передать эту традицию, но не в традиционном материале. Именно казан, покрытый сажей, символизирует всю любовь и тепло казахской женщины, напоминает обо всех трудностях, которые она проходит на протяжении жизни. Сложив два казана вместе, Ахмедияров получил цельную сферу, напоминающую звено бусин. У автора бусины не имеют привычного для них блеска, что и есть ключ глубинной идеи автора (каталог выставки Фокус Казахстан, Лондон «Постномадические горизонты», 2018).

Сегодня в актуальном искусстве Казахстана важнейшее место занимают женщины. Но так было не всегда. В советский период женщинам в целом приходилось бороться за то, чтобы их заметили. Патриархальный уклад жизни подразумевал женщин только как домохозяйек, жен, матерей, дочерей.

В крупных городах страны – Нур-Султане и Алматы мы наблюдаем открытые обсуждения равных прав женщин на работе, в семье и др. Впервые в истории Независимого Казахстана властями был разрешен женский марш за права женщин, организованный феминистической инициативной группой.

Сегодня женщина в искусстве не только героиня того или иного полотна, а весомая фигура в формировании истории искусства.

Крупная доля ярчайших произведений казахского контемпорари-арт выполнена женщинами. Женщины – кураторы создают качественные арт-проекты, женщины-художественные критики пишут очерки и статьи на актуальные темы.

Творчество художниц Казахстана не ограничено пределами страны. Казахские художницы репрезентуют актуальное искусство в арт-проектах мирового масштаба. Например, в 2018 году на международной арене был представлен казахстанский проект «Focus Kazakhstan». Зрители четырех стран (Южная Корея, США, Великобритания, Германия) смогли увидеть казахское изобразительное и актуальное искусство, начиная с 30-х годов XX века и до наших дней, что стало шагом в популяризации казахстанского искусства за рубежом.

Одна из четырех выставок проекта «Focus Kazakhstan» – международная выставка «Breadandroses» в Берлине. Это значимый проект, представляющий 4 поколения казахстанских женщин-художниц, показывающий исследование с 1945 года до момента проведения выставки – 2018 года. «Хлеб и розы» – лозунг, придуманный Розой Шнейдерман – активисткой за права женщин, лидером польско-американского профсоюзного движения. На знаменитой демонстрации в Лоуренсе (США) женщины-работницы распевали «Работницам нужен не только хлеб, но и розы», требуя, как и достойной оплаты труда, так и приемлемых условий работы (каталог выставки Focus Kazakhstan Berlin «Bread&roses», 2018).

Яркой представительницей казахского контемпорари-арт является художница Сауле Сулейменова-Базаргалиева. Ее работы хранятся в коллекциях как казахстанских, так и зарубежных арт-пространств. На международном проекте «Фокус Казахстан. Постномадические горизонты» была представлена работа художницы «Келін» (Рис. 4).

Работа выполнена в технике «целлофановой живописи», ставшей визитной карточкой художницы. Это полотно – результат коллективного проекта, который включает в себя сбор пластиковых пакетов. Люди приносили художнице пакеты, которые она превратила в материал для создания

Рис. 4. Сулейменова-Базарғалиева С. «Келін». 600см x400см. Пластиковые пакеты, поликарбонатный лист. 2015 г.

Fig. 4. Suleimenova-Bazargaliyeva S. «Kelin». 600cm x400cm. Plastic bags, polycarbonate sheet. 2015

художественных работ. Сулейменова-Базарғалиева С. попросила людей в социальной сети «Facebook» не выбрасывать пластиковые пакеты, а приносить их ей. Этим художница привлекает внимание к экологической проблеме и вносит свой вклад в сохранение экологии.

Для инсталляции подходили пакеты совершенно разного цвета, относящиеся к разным брендам, разных размеров и просто обычные мешки для мусора. Кроме того, автор пригласила добровольцев-волонтеров поработать вместе с ней. В августе 2015 г. она встретила с ними в пространстве галереи Art Point, которая была культурной социально-ориентированной платформой в то время

в Алматы. Кусочки красочных пластиковых пакетов были приклеены кремниевым клеем к покрытию из поликарбоната.

Идея художницы состояла в том, чтобы сделать крупный образ казахской невесты с помощью переработанных материалов, принесенных широкой публикой. Сам образ невесты основан на архивной фотографии, отобранной художницей. Художественное произведение для Сауле С. означает постоянное исследование автором времени, обращение к национальному с помощью современного художественного языка. Также автор вместе с широкой публикой осознанно совершают вклад в сохранение экологии, используя для создания работы не перерабатываемые пластиковые пакеты, загрязняющие окружающую среду (каталог выставки Фокус Казахстан, Лондон «Постномадические горизонты», 2018).

Когда работа «Келін» была закончена, ее вывесили на пешеходной улице в Алматы. Недалеко от работы Сулейменова-Базарғалиева С. поместила городскую мебель с искусственной травой, чтобы зритель мог на ней посидеть и наблюдать за полотном.

Заклучение

Сегодня контемпорари-арт Казахстана достаточно интересен для репрезентации на мировых арт-площадках. Авторы казахского контемпорари-арт представляют свою страну на международных выставках и участвуют в арт-проектах, например: на биеннале современного искусства в различных музеях мира, их работы выставляют в аукционных домах Christies и Sothebys. Учеба зарубежом, участие в международных проектах открывают казахстанским художникам новые возможности. Бывает и наоборот – смена места жительства художника меняет ареал его творческих поисков. Они участвуют в местных выставках и фестивалях, напрямую обмениваясь опытом на международном уровне. Одна из важнейших целей таких художников – сохранить национальную идентичность, поддерживая диалогическую взаимосвязь культур.

Казахское актуальное искусство, безусловно, притягательно и самобытно, чем вызван немалый интерес мирового арт-сообщества к казахскому контемпорари-

арт. Казахские художники представляют контемпорари-арт, обращенный на переосмысление национальной истории – в основном, в постколониальном ракурсе.

Международные выставки, которые презентуют искусство нашей страны, отражают общую картину развития казахского искусства в мировом масштабе. Насколько бы независимым себя не считал художник, он всегда является представителем культуры своего государства. Посредством современного искусства художники «рассказывают» всему миру о сегодняшней ситуации в отечественном искусстве и являются лицом своей страны. Они раскрывают важные глокальные темы, которые являются незаменимой частью развития глобального художественного процесса.

Проблемы мирового значения также интересуют казахских художников. В своих произведениях они поднимают такие вопросы,

как проблемы разумного потребления в экологии, политические события, постколониальный дискурс, гендерное неравенство и др.

Несмотря на то, что удачных и сильных международных проектов не так много, можно утверждать, что казахстанский контемпорари-арт уже подключен и стал участником мирового художественного процесса. Казахские художники на современном художественном языке рассказывают мировому арт-сообществу об актуальных проблемах современного Казахстана.

Сегодня можно уверенно утверждать, что процессы формирования казахского контемпорари-арт активно продолжаются, современное искусство востребовано и заняло определенную и значимую нишу в жизни страны и мирового пространства и вносит ценный вклад в культурное наследие нашей страны.

Литература

1. Краусс Р. Скульптура Дэвида Смита. Кембридж, Массачусетс: MIT Press, 1971.
2. Гройс Б. Топология современного искусства // Художественный журнал. 2006. № 61/62. URL: <http://xz.gif.ru/numbers/61-62/topologiya/>
3. Сорокина Ю. Диссертация «Современное искусство Казахстана и Центральной Азии как потенциальное культурное наследие». Защищена 29.11.16. КазНАИ им. Т.К. Жургенова. Алматы, 2016 – 161 с.
4. Брендон Т. ART TODAY. Актуальное искусство 1970 – 2005/ пер. с англ. Э. Д. Меленевской; - М.: СЛОВО/SLOVO, 2006. 256 с.
5. Шаталова О., Гирик А. Полутороглазый стрелец: партия на кобызе. Заметки о творчестве художественной группы «Кызыл Трактор». Журнал «Тамыр» № 18, апрель-июнь 2006 г.
6. Сабитов А. Пионеры казахстанского видеоарта // В сб. «Художественная жизнь Казахстана». Алматы, 2001.
7. Каталог выставки Фокус Казахстан, Лондон «Постномадические горизонты», 2018.
8. Каталог выставки Фокус Казахстан, Берлин «Хлеб и розы», 2018.
9. История казахского искусства. В 3-ех томах. Том 3: Искусство Казахстана нового и новейшего времени. – Алматы, 2009.

References

1. Kraýss R. Skýlptýra Devida Smíta. Kembridj, Massachýsets [The Sculpture of David Smith. Cambridge, Massachusetts]. MIT Press, 1971.
2. Grois B. Topologiasovremennogoi skýsstva[Topology of contemporary art] // Hýdojestvennyijýrnal. 2006. № 61/62. URL: <http://xz.gif.ru/numbers/61-62/topologiya/>
3. Sorokinalý. Disertasia «Sovremennoe iskýsstvoKazahstanaiSentralnoiAzıkakpotensialnoekúltýrnoenasledie» [Contemporary art of Kazakhstan and Central Asia as a potential

cultural heritage] Zhashishena 29.11.16. KazNAIm. T.K. Jýrgenova. Almaty, 2016 – 161 s.

4. Brendon T. ART TODAY. Aktýalnoeiskýsstvo [ART TODAY. Contemporary art] 1970 – 2005/ per. s angl. E. D. Melenevskoi; - M.: SLOVO/SLOVO, 2006. 256 s.

5. Shatalova O., Girik A. Polýtoroglazýi streles: partia na kobyze. Zametki o tvorchestve hýdojestvennoi grýppy «Kyzyl Traktor» [Oneandahalf-eyed archer: game on kobyz. Notes on the work of the artistic group «Kyzyl Tractor»]. Jýrnal «Tamyr» № 18, aprel-ýn 2006 g.

6. Sabitov A. Pionery kazahstanskogo

videoarta [Pioneers of Kazakhstan video art]. // V sb. «Hýdojestvennaia jizn Kazahstana». Almaty, 2001.

7. Katalog vystavki Fokýs Kazahstan, London «Postnomadicheskie gorizonty» [Postnomadic mind], 2018.

8. KatalogvystavkiFokýsKazahstan, Berlin «Hlebirozy» [Bread & roses], 2018.

9. Istoriakazahskogoiskýsstva. V 3-eh tomah. Tom 3: IskýsstvoKazahstananovogoioveishegovremeni [History of Kazakh art. In 3 volumes. Volume 3: Art of Kazakhstan of modern and modern times]. – Almaty, 2009.

Танымова Е.А.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: evatanymova@gmail.com

ӘЛЕМДІК МӘДЕНИ МҰРА КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ЗАМАНАУИ ӨНЕР СУРЕТШІЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада қазақ суретшілерінің әлемдік деңгейдегі көркемдік тәжірибесінің даму процесі мен қазіргі заманауи өнер түрінің тарихи қалыптасуы жайлы баяндалады. Бүгінгі күнде Қазақстандағы заманауи өнердің қарқынды дамуына байланысты, оны өнертанушылық тұрғыдан түсіну қажеттілігі артуда. Қазіргі таңдағы қазақ заманауи өнері отандық ғана емес, сонымен қатар әлемдік өнер ареналарында да жарық көруде. Ақтуалды өнер суретшілері Тәуелсіз Қазақстанның мәдени және әлеуметтік тұрғыдағы өзекті мәселелерін ашып көрсете отырып, түрлі тақырыптарда ой қозғайды. Мақалада Қазақстанның заманауи суретшілерінің шығармашылығы дүниежүзілік көркемдік процестің құрамдас бөлігі ретінде сипатталған.

Түйін сөздер: заманауи өнер, жаңа медиа, арт-процесс, жаһандық өнер кеңістігі, қазақ суретшілері, көрме, өнер туындысы.

Tanymova Y.A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: evatanymova@gmail.com

CREATIVITY OF KAZAKH ARTISTS OF CONTEMPORARY ART IN THE CONTEXT OF WORLD CULTURAL HERITAGE

The article tells about the process of mastering the world artistic practices by kazakh artists, about the historical formation in Kazakhstan of such a type of art as contemporary art. Contemporary art in Kazakhstan is actively developing, therefore, it is expedient to comprehend it at the art criticism level. Kazakh contemporary art is represented not only on domestic, but also on world art platforms. Artists of kazakh contemporary art highlight the current cultural and social problems of Independent Kazakhstan, and also reflect on personal topics. Thus, the work of contemporary artists of Kazakhstan is an integral part of the world-wide artistic process, which is described in more detail in this article.

Keywords: contemporary art, new media, art process, global art space, kazakh artists, exhibition, work of art.

Гиззатов С.М.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: sayalbek@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ МЕН ҚЫТАЙ ЕЛІ АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАР

Музей ісін дамытуда халықаралық қатынастардың маңызы өте зор. Баспаға ұсынылып отырған мақалада ҚР Ұлттық музейінің Қытай елімен арадағы мәдени байланыстары қарастырылған. Автор Қазақстан мен Қытай елдерінің тарихын ежелгі кезеңнен бастап сипаттап, қазіргі кезеңдегі мәдени байланыстарға тереңірек тоқталады. Сонымен қатар қазақ және қытай халықтарының дәстүрлі дүниетанымының ортақ тұстарын ашып көрсетеді.

Ғылыми-зерттеу жұмысында ҚР Ұлттық музейінің Қытай елімен арадағы әріптестігі және оның негізгі бағыттары туралы маңызды деректер берілген. Атқарылған жұмыстарды және олардың негізгі нәтижелерін сипаттауда нақты мәліметтер пайдаланылған.

Түйін сөздер: Қазақстан, Қытай, мәдени байланыс, музей, меморандум, халықаралық қатынас, көрме.

Қазақстан өз егемендігін жариялап, Тәуелсіздікке қол жеткізген соң әлем елдерімен қарым-қатынас орната бастады. 1992 жылы 3 қаңтарда Қытай Халық Республикасымен ресми түрде дипломатиялық қарым-қатынас орнап, осы жылдың ақпан айында Алматыда Қытай елшілігі, Пекинде Қазақстан елшілігі ашылды. Кейін 1994 жылы 26 сәуірде екі ел арасындағы шекара анықталып, тиісті құжаттарға қол қойылды. Осылайша Қытай Халық Республикасымен ынтымақтастық орнату еліміздің сыртқы саясатының басым бағыттарының біріне айналды (Шаймерденова, 2011: 63).

Алайда Қытай мен Қазақстанның өзара қарым-қатынас тарихы ежелгі кезеңнен бастау

алады. Қос елдің Жібек жолы өркениетін насихаттаудағы орны ерекше. Екі азиялық өркениетті ел әртүрлі кезеңдерде қайталанбас тарих пен ерекше мәдениетті қалыптастыра алды.

Қытайдан Еуропаға дейін созылып жатқан Ұлы Жібек жолы бойын жайлаған түркі халықтары қалалық мәдениетті дамытып, трансконтиненталдық сауда магистралін жетілдіріп, оның қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, Ұлы Жібек жолының қуатты саяси, экономикалық және мәдени орталықтарына айналды. Тарихи деректерде Ұлы Жібек жолының қазақстандық бөлігінің аса маңызды тармақтары саналған Отырар, Түркістан, Испиджаб, Суяб, Сауран, Тараз

және тағы басқа қалалардың атаулары жиі аталады. Өз кезегінде бұл қалалар Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Иран, Әзірбайжан, Грузия және өзге де көршілес мемлекеттердің даму тарихына елеулі ықпал еткен болатын.

Көне дереккөздер ежелгі түркілердің Қытай мәдениетіне ерекше ықпал еткендігін көрсетеді. Қытай дәстүрлі мәдениетіндегі түркі өркениетінің іздері түркізмдерден, яғни қытай тіліне енген түркі сөздерінен, ғаламның, жер мен көктің жаралуы жөніндегі аңыз-әңгімелерден анық байқалады (Мәсімханұлы, 2012: 8-12). Сонымен қатар қытайлар мен түркі мәдениетінің өзара байланысын Қарлұқ Кегменер ақын Үлгеұлы (760-IX ғасырдың басы), Қаңлы Бұқым ақын Қайранбайұлы (1254-1300), Қарлұқ Найжан ақын (1309-1368) секілді Қытай елінде өмір сүрген түркі ақындарының шығармашылығынан анық көреміз (Мәсімханұлы, 2012: 42-50).

Мемлекетаралық сауданың қауіпсіздігі мен қаржысын қамтамасыз еткен Алтын Орда мемлекеті де өз заманында Ұлы Жібек жолының Қытай шекарасынан Жерорта теңізіне дейінгі үлкен бөлігін бақылауға алды. Қазақ хандығы тұсында ел билеушілері Қытаймен байланысты күшейтіп, өзара хат алмасып тұрды. Бұған қытайлық мұрағаттардан табылған Абылай хан, Уәли сұлтан, Әбілмәмбет хан, Әбілпейіз сұлтан, Болат хан секілді мемлекет қайраткерлерінің жазған хаттары дәлел болады.

Өркениеттік дамудың қазіргі кезеңінде елдер арасындағы қарым-қатынасты мәдени байланыстарсыз елестету мүмкін емес. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында мәдени-гуманитарлық және басқа да салалардағы өзара тиімді қатынастар жолға қойылып, тұрақты дамып келе жатыр.

Шығыс өркениетінің белді өкілдері саналатын Қытай мен Қазақстанның мәдени дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бір-біріне жақын келеді. Мысалы, үлкендерді құрметтеу, кішілерге қамқорлық жасау, ұлттық мерекелерге деген сүйіспеншілік, маңызды тарихи оқиғаларды еске алу, басқа халықтар мен олардың мәдениеттеріне құрметпен қарау және тағы басқа ұғымдар қазақ пен қытай халықтары үшін қастерлі болып табылады. Қазақ халқы өз атамекеніне қатысты «Ұлы Дала» деген атауды қолданса, Қытайды бүкіл әлем «Аспан асты елі» деп атайды. Сондықтан

өз елін таныстыру тұрғысынан алғанда да қос халықтың дүниетанымының бір-біріне жақын келетіндігін байқаймыз.

Шығыс өркениеттері арасындағы байланысты нығайтатын маңызды дүниелер – бұл өзара қатынастардың үздіксіз дамуы, өзара сыйластық және ұлттық даму стратегияларын үйлестіру. Бұған экономика, энергетика, қауіпсіздік, көлік, мәдениет және басқа да маңызды салалардағы ынтымақтастық жобалары мысал бола алады. Тіпті табиғи ресурстардың өзі Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекетаралық интеграцияда маңызды рөл атқарады. Қазақстан еуразиялық көлік торабының географиялық артықшылықтарына ие болып, Еуропа мен Азия арасында жаһандық көлік артерияларын қалыптастыра отырып, Қытай капиталы мен технологиялық инвестицияларының маңызды объектісі болып табылады.

Біз ортақ мемлекеттік шекарасы 1700 километрге жуық жақын көршілер ретінде елдеріміздің өркендеуіне тек өзара әріптестік және ұлттық мүдделерді ескеру негізінде ғана кепілдік беруге болатынын түсінеміз.

Қазақстан мен Қытай елдерінің екі жақты мәдени байланыстары музей саласындағы әріптестіктен де анық көрінеді. Осы орайда соңғы жылдары әртүрлі елдердің музейлері арасында диалог пен ынтымақтастықтың артып келетіндігін атап өткен жөн. Өйткені кез-келген елдің мәдени-өркениеттік дамуының ең маңызды міндеті – ғасырлар бойы мемлекет құрушы халықтың ата-бабалары жасаған тарихи-мәдени құндылықтар жүйесін, мәдени ерекшелігін сақтау болмақ.

Мәдени мұра тарихи перспектива тұрғысынан алғанда кез келген елдің мемлекеттік саясатының негізі болып табылады. Сондықтан әрбір мемлекет тарихи-мәдени мұраны сақтау, насихаттау, қалпына келтіру және пайдалану бойынша әлеуметтік жады институттарының тұтас жүйесін құруға ұмтылады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі ашылған күннен бастап ғылыми-зерттеу, мәдени білім беру ісіне көп көңіл бөліп келеді. Қазіргі таңда музей тарих, музей ісі, технологиялық жаңару, цифрландыру, археология және тағы басқа салалар бойынша халықаралық ғылыми қоғамдастыққа кірігу стратегиясына көшті.

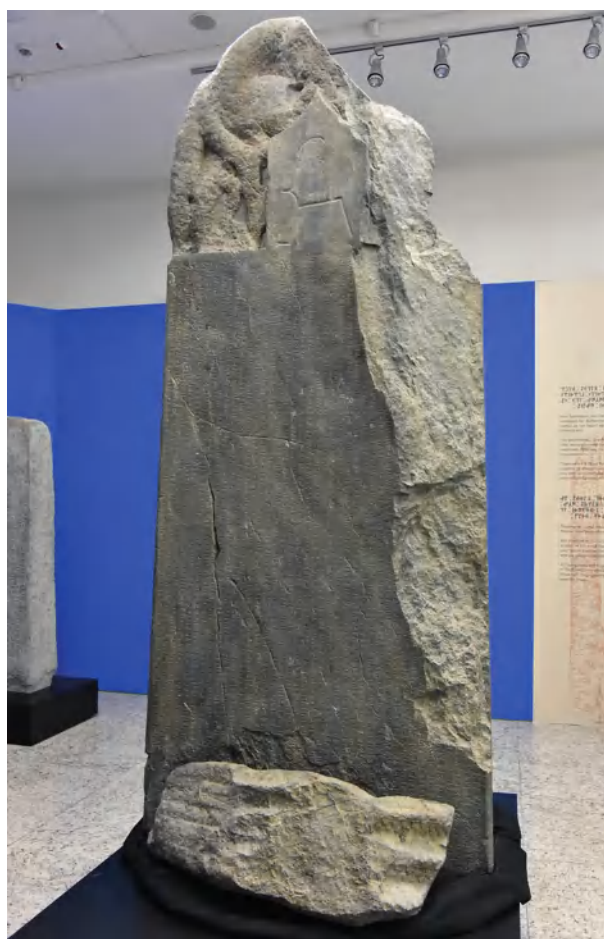
Бұл маңызды стратегияны жүзеге асыруда шетелдермен, соның ішінде Қытай Халық Республикасымен тиімді байланыс орнату өте маңызды болмақ. Мысалы, ҚР Ұлттық музейі Қытайдың мәдени ұйымдарымен көптеген маңызды іс-шаралар өткізді.

Атап айтқанда:

1. Қытай Халық Республикасының бірқатар мәдениет және білім беру мекемелерімен өзара ынтымақтастық туралы меморандумдар жасалды. Олардың ішінде Тан әулетінің ежелгі Батыс базарының Сиань музейі (2015), Қытай Халық Республикасының Шанхай музейі (2017), Солтүстік-батыс политехникалық университеті (2018) бар. Бұл меморандумдар негізінде кейін екіжақты кездесулер, бірлескен көрмелер, біліктілікті арттыру курстары сияқты маңызды

іс-шаралар ұйымдастырылды. Мысалы, 2015 жылы қыркүйек айында Қазақстанға «Жібек жолы бойындағы сурет және бейнелеу өнері бағдарламасы» аясында Қытай Халық Республикасының суретшілер делегациясы келді. Бұл делегацияға танымал қытай суретшісі Сюй Чжуаньо жетекшілік еткен болатын (Сатубалдин, 2018: 89).

2. Музей экспозициясына Қазақстан мен Қытай елдерінің ортақ мәдениетіне қатысты жәдігерлер қойылды. Мысалы, бір жағында руна, екінші бөлігінде қытай жазулары бар көне түркілік әйгілі Күлтегін ескерткіші. Бұл ескерткіш өркениеттер арасындағы саяси, экономикалық және гуманитарлық қарым-қатынастардың маңыздылығын айғақтайтын бірегей артефактілердің бірі болып табылады.

Сур. 1. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің «Ежелгі түркі өркениеті» залындағы Күлтегін ескерткіші

Fig. 1. Monument to Kulteigin in the Hall of the National Museum of the Republic of Kazakhstan «Ancient Turkic civilization».

Сур. 2. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінде ұйымдастырылған «Император Цинь Шихуандидің терракоталық әскері» көрмесі.

Fig. 2. Exhibition «Terracotta army of Emperor Qin Shihuandi» organized in the National Museum of the Republic of Kazakhstan.

Күлтегін Шығыс Түркі қағанатының саяси және әскери қайраткері, түркі халқының әскери қолбасшысы болған. Тарихи деректерде 731 жылы Күлтегіннің қайтыс болғандығы, кейін Тан мемлекетінің императоры Тан Сюанцзунның көңіл айту хатын (қазанама) жазып, түркі еліне арнайы делегация аттандырғаны туралы мәліметтер кездеседі. Білге қаған: «Не бір айтар сөзім болса мәңгі тасқа ұрдым. Мұны біліңдер ... мен мәңгі тас тіктім. Табғаш қағаннан бедерші (мүсінші) келтірттім. Бедерлеттім. Менің сөзімді сындырмады (қайтармады). Табғаш қаған орда бедершісін жіберді. Оларға айшықтатып (сурет сыздырып), барық тұрғыздырттым. Тас қалаттым. Көңілдегі сөзімді жазғыздым», – дейді (Сартқожаұлы, 2003: 179). Қытай императоры жіберген шеберлер алты айдан соң ескерткішті бітіріп, 732 жылы 19 қазан күні Күлтегінге арнап ас беріліп, маңызды мәдени

кешен ресми түрде ашылады. Салтанатты шараға қытайлық елші Луи Сян да арнайы келіп қатысқан. Бұл өз кезегінде түркі мен қытай халықтарының арасында өзара достық қарым-қатынастың болғандығын дәлелдейді.

Сонымен қатар, ҚР Ұлттық музейінде Ұлы Жібек жолының ежелгі қалалары – Сайрам, Яссы, Отырар, Тараз және т.б. жерлерден табылған қыш және шыны құмыралар сияқты қытай мәдениетінің бірегей археологиялық олжалары қойылған.

ҚР Ұлттық музейі қорының толығына Қытай елі де атсалысып келеді. 2016 жылы қараша айында ел Тәуелсіздігінің 25 жылдық мерекесіне орай Қытай Халық Республикасының Елшілігі император Цинь Шихуандидің қола күймесінің көшірмесін сыйға тартты.

3. Екі елдің тарихы мен мәдениетін насихаттау мақсатында көптеген көрмелер

ұйымдастырылды. 2014 жылы шілде айында ҚР Ұлттық музейі ашылған соң халықаралық деңгейдегі шараларды өткізуге басымдық берілген болатын. Соның ішінде Қытай Халық Республикасымен бірлескен шараларға ерекше назар аударылды. Нәтижесінде 2014 жылы қыркүйек айында Қытай фарфорына арналған көрме мен қытай экологиялық мәдениетіне қатысты фотокөрме ашылды.

Бұл мәдени әріптестік уақыт өте келе күшейіп, әлемдік маңызы бар шаралар аясында бірлескен жобалар жүзеге асырыла бастады. Мысалы, 2017 жылдың маусым айында ҚР Ұлттық музейінде «ЭКСПО-2017: Болашақ энергиясы» халықаралық мамандандырылған көрмесі кезінде «Император Цинь Шихуандидің терракоталық әскері» көрмесінің ашылуы өтті.

Бүгінде әлемдік тарих пен мәдениетте «Терракота әскерінің» орны бөлек. Қытайдың Сиань қаласындағы император

Цинь Шихуандидің кесенесінің жанындағы қорымнан 8 099 қытай жауынгері мен олардың жылқыларының күйдірілген саздан жасалған мүсіндері табылған болатын. Император бұл мүсіндердің оған келесі өмірде қызмет ететіндігіне сенген. Осы орайда ежелгі сақтар мен қытайлықтардың мына өмірден кейінгі тіршілікке сену философиясының ұқсастығын анық байқаймыз.

Елордада өткен «Император Цинь Шихуандидің терракоталық әскері» көрмесі барысында халық назарына әскерлердің мүсіндері, қару-жарақтар, жабынқыштар, ыдыс-аяқтар, алтын және күміс әшекейлер секілді 50-ге жуық археологиялық жәдігерлер ұсынылды (Қытайдың Терракота әскері. KazInform). Аталмыш көрме үш ай бойы жұмыс жасап, оны 50 мыңнан астам ел тұрғындары тамашалады.

Өз кезегінде 2018 жылдың шілде айында ҚР Ұлттық музейі халықаралық «Алтын адамның» әлем музейлеріне шеруі» жобасы аясында Шэньси провинциясының тарихи музейінде «Ұлы Дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» атты бірегей көрмені ашты (Нүсіпбекұлы Р. KazInform). Бұл көрмені өткізу үшін Қытайдың таңдалуы кездейсоқ емес. Біріншіден, Қазақстан мен Қытай саясатты, экономиканы, мәдениетті және тағы басқаларды дамыту саласында өзара қолдау көрсететін стратегиялық әріптестер болып табылады. Екіншіден, Қытай өте бай тарихы мен мәдениеті бар, халық саны көп дамыған елдер қатарына жатады.

Халықаралық «Алтын адамның» әлем музейлеріне шеруі» көрме жобасының басым міндеттерінің бірі шетелдік аудиторияны Қазақстанның тарихымен және мәдениетімен таныстыру болса, басты экспонаты ретінде Қазақстан Тәуелсіздігінің негізгі нышанына айналған Есік қорғанынан табылған «АЛТЫН АДАМ» ұсынылды. Көрме барысында Қытай тұрғындарының шетелдік мәдениетке деген үлкен қызығушылығы байқалды. 2018 жылдың 20 шілдесі мен 20 қыркүйегі аралығында өткен көрмені күніне орташа есеппен 12 000 адам тамашалады (Қытайда «Алтын адамды». Қазалы газеті).

Осы орайда «**АЛТЫН АДАМНЫҢ**» ӘЛЕМ МУЗЕЙЛЕРІНЕ ШЕРУІ» жобасының Қытай елінен бөлек Ресей, Түркия, Оңтүстік Корея, Солтүстік Македония, Үндістан, Өзбекстан,

Сур. 3. «Алтын адамның» әлем музейлеріне шеруі» жобасы аясында Қытай еліндегі «Ұлы Дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» көрмесінің ашылуы.

Fig. 3. Opening of the exhibition «Heritage of the Great Steppe: masterpieces of jewelry art «in China within the framework of the project» parade of the Golden Man in the museums of the world».

Греция, Малайзия сияқты 12 елдің ең ірі ұлттық музейлерінде жүзеге асырылғандығын атап өткен жөн. 2020 жылы аталмыш жоба еліміздегі «Халық сүйіктісі-2020» сыйлығының «Жыл жобасы» номинациясы бойынша жеңімпаз атанды.

4. Тәжірибе алмасуды кеңейту мақсатында оқыту семинарлары, біліктілікті арттыру курстары өткізілді. Мысалы, 2018 жылы Қазақстандағы Қытай елшілігі мен ҚХР Мәдениет министрлігі Қазақстанның музей саласының қызметкерлері үшін музей ісі саласында оқыту семинарын ұйымдастырды. Аталған семинарға Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің 15 қызметкері қатысты. Семинар аясында қатысушылар музей саласындағы теориялық және практикалық білімдермен алмасып, Пекин, Чанчун және Харбин қалалары музейлерінің қызметімен танысты (Ибраева, 2018: 18-25).

5. Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) ресми тілі саналатын қытай тілінде экскурсия жүргізу ісі қолға алынды. ҚР Ұлттық

музейі еліміздің алдыңғы қатарлы мәдени мекемесі ретінде жылына көптеген шетелдік қонақтарды қабылдайды. Өйткені қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қызығушы шетелдік меймандардың қатары қалың. Музейге 2019 жылы 26 509 шетелдік азамат келсе, 2020 жылы 3 731 мейман, 2021 жылы 6 942 мейман экскурсия жасады. Әлемді жайлаған коронавирус індеті Қазақстанға келуші туристер санының азаюына әкелгендіктен бұл үрдіс ҚР Ұлттық музейіне келуші шетелдік меймандардың санына да күрт әсер етті. Дегенмен қазіргі таңда шетелдік қонақтардың сұранысына қарай қытай тілінде экскурсия жұмыстары жүргізіліп келеді.

Тұтастай алғанда іске асырылған бірлескен жобалар мен іс-шаралар мәдениет саласындағы ынтымақтастықты кеңейтіп, тарихи-мәдени мұраны насихаттауға, білім мен тәжірибе алмасуға ықпал етті. Сол арқылы мәдениетаралық коммуникациялардың, оның ішінде біздің елдердегі музей ісінің дамуына серпін берді.

Сур. 4. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мамандарының Қытай елінде біліктілікті арттыру курсынан өту барысы.

Fig. 4. The course of advanced training of specialists of the National Museum of the Republic of Kazakhstan in China.

Қазақстан мен Қытай алдағы уақытта да мәдениет саласындағы қарым-қатынасты арттыруға ұмтылуы тиіс. Қос ел арасындағы мәдениетаралық диалогты дамытудың басты құралы ретінде бірлескен музей көрмелерін, фестивальдерді, тіл білімі конкурстарын, ғылыми зерттеулерді, материалдық мұраны қалпына келтіру жөніндегі жобаларды және тағы басқаларын атауға болады. Мысалы, қазіргі таңда Қазақстанда Конфуцийдің 5 институты жұмыс істейді. Сондай-ақ Қытай Халық Республикасында Қазақстанның 11 мыңнан астам азаматы білім алуда. 2015 жылдан бастап Қытайдың Пекин, Шанхай, Далянь және Сиань қалаларындағы жоғары оқу орындарында «Қазақстан орталықтары»

және қазақ тілі кафедралары жұмыс істеп келеді. Қытайда Пекин, Сиань және Шанхай шет тілдер университеттерінде «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша студенттерді қабылдау жүзеге асырылды.

Қазақстан мен Қытайдың халықаралық қатынастар жүйесіндегі ой-пікірлері мүдделері өзара ұқсас болып келеді. Сондықтан екі мемлекеттің Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШҰҰ), Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары кеңесі (АӨСШК) сияқты әртүрлі халықаралық алаңдардағы ұстанымдары бір-бірімен үйлесім тауып қана қоймай, жаһандық бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтуға маңызды үлес қосады.

Әдебиеттер

1. Шаймерденова Ғ.Қ. Қазақстан және шектес мемлекеттер (Жалпы елтанулық шолу): Оқу құралы. – Алматы: ҚР ҰҚК Шекара академиясы. 2011. – 209 б.
2. Мәсімханұлы Д. Еуразиялық өркениет – ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы. Ғылыми зерттеулер. – Астана: «Фолиант», 2012. – 480 б.
3. Сатубалдин А. Активные культурные отношения – залог успешного развития // Мәдени мұра. 2018. №4 (79).
4. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – I т. – Астана, 2003. – 392 б.
5. Қытайдың Терракота әскері Астанаға әкелінді // KazInform халықаралық ақпарат агенттігі. 2017 жыл, 9 маусым. https://www.inform.kz/kz/kytadydyn-terrakota-askeri-astanaga-akelindi_a3034676
6. Нүсіпбекұлы Р. Қытайда «Алтын адам» көрсетілді. // KazInform халықаралық ақпарат агенттігі. 2018 жыл, 22 мамыр. https://www.inform.kz/kz/kytayda-altyn-adam-korsetildi_a3260792
7. Қытайда «Алтын адамды» күніне 12 000 адам тамашалайды // Қазалы аудандық қоғамдық-саяси газет, 2018 жыл, 5 қыркүйек. <https://qazaly.kz/kogam/5219-ytayda-altyn-adamdy-knne-12-my-adam-tamashalaydy.html>
8. Ибраева Г. «Аспан асты елінің» таңғажайыптары // Мәдени мұра. 2018. №5 (80).

References

1. Shaimerdenova G.K. Qazaqstan zhane shektes memleketter (Zhalpy eltanulyk sholu): Oqu quraly. – Almaty: QR UQK Shekara akademyasy. 2011. – 209 b.
2. Masimhanuly D. Euraziyaliq orkeniet – ezhelgy turki zhane kitay elinin ruhany karym-katynasy. Gilimy zertteuler. – Astana: «Foliant», 2012 – 480 b.
3. Satubaldyn A. Aktivniye kulturniye otnosheniya – zalog uspeshnogo razvitiya // Madeny mura. 2018. №4 (79).
4. Sartkozhauly Q. Orhon muralary. – I t. – Astana, 2003. – 392 b.
5. Kitaydin Terrakota askeri Astanaga akelindi. // KazInform halykaralik aqparat agenttigi. 2017 zhyl, 9 mausym. https://www.inform.kz/kz/kytadydyn-terrakota-askeri-astanaga-akelindi_a3034676
6. Nusipbekuly R. Kitayda «Altyn adam» korsetildi. // KazInform halykaralik aqparat agenttigi. 2018 zhyl, 22 mamyr. https://www.inform.kz/kz/kytayda-altyn-adam-korsetildi_a3260792
7. Kitayda «Altyn adamdy»kunine 12 000 adam tamashalaydi. // Kazaly audandyq qogamdyq-sayasy gazet, 2018 zhyl, 5 qyrkuyek. <https://qazaly.kz/kogam/5219-ytayda-altyn-adamdy-knne-12-my-adam-tamashalaydy.html>
8. Ibrayeva G. «Aspan asty elinin» tangazhayiptary // Madeny mura. 2018. №5 (80).

Гиззатов С.М.

Национальный музей Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: sayalbek@mail.ru

Gizzatov S.M.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: sayalbek@mail.ru

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ НАЦИОНАЛЬНЫМ МУЗЕЕМ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И КИТАЕМ

Большое значение в развитии музейного дела имеют международные отношения. В предлагаемой статье рассматриваются культурные связи Национального музея РК с Китаем. Автор описывает историю Казахстана и Китая с древнейших времен и углубляется в культурные связи современного периода. Он также раскрывает общие черты традиционного мировоззрения казахского и китайского народов.

В научно-исследовательской работе представлены важные данные о сотрудничестве Национального музея РК с Китаем и его основных направлениях. При описании выполненных работ и их основных результатов использованы фактические данные.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, культурные связи, музей, меморандум, международные отношения, выставка.

CULTURAL RELATIONS BETWEEN THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND CHINA

International relations are of great importance in the development of museum business. The proposed article examines the cultural ties of the National Museum of the Republic of Kazakhstan with China. The author describes the history of Kazakhstan and China since ancient times and delves into the cultural ties of the modern period. He also reveals the common features of the traditional worldview of the Kazakh and Chinese peoples.

The research paper presents important data on the cooperation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan with China and its main directions. Specific data are used in the description of the work performed and their main results.

Keywords: Kazakhstan, China, cultural relations, museum, memorandum, international relations, exhibition.

FTAMP: 13.51.09
ӘОК: 069.8

Елеусізова Қ.Ж.
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан
e-mail: kukash.96@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙЛЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЭТНОМӘДЕНИЕТКЕ ЫҚПАЛЫ

Мақалада Ақтөбе облысы тарихи өлкетану музейлері қорындағы жергілікті қазақтардың материалдық мәдениет үлгілерінің сақталуы қарастырылған. Қазақ халқының материалдық мәдениетін зерттеудің бірден-бір объектісі жергілікті тарихи өлкетану музейлері екені белгілі. Бұл тарихи өлкетану музейлердегі қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты материалдардың ғылым үшін маңызды екенін көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір материалдық мәдениет үлгілерінің халық арасында сақталмауы этнограф, музеолог, өлкетанушыларды тікелей музей қорымен жұмыс жасауға жетелейді. Бұл орайда еліміздегі ҚР МОМ, ҚР Ұлттық музейлері сияқты ірі музейлердің әрбір қорына арналған каталогтары жарық көрген. Алайда жергілікті жерлердегі шағын өлкетану музейлерінің коллекциялары мен қор материалдары осы күнге дейін толық ғылыми айналымға енген. Ең алдымен тарихи өлкетану музейлерінің қор материалдарын жергілікті халықтың тарихы мен мәдениетін айшықтауда басты нысан ретінде қарастырған жөн.

Түйін сөздер: экспозиция, музей, қолөнер, этнография, салт-дәстүр, әдет-ғұрып.

Кіріспе

2020 жылдың 1 қазан – 15 қараша аралығында Ақтөбе облысы территориясында кешенді этнографиялық экспедиция жұмысы жүргізілді. Экспедициялық жұмысты Ақтөбе облысы әкімшілігінің қолдауымен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімі ұйымдастырды. Кешенді экспедиция негізінен Солтүстік Үстірттегі Доңызтау ауданының тарихи және мәдени

ескерткіштерін, халықтық архитектурасын және өңірлердегі музейлерді зерттеуге бағытталды. Экспедиция құрамы кәсіби этнографтар, этноархеологтар, өлкетанушылар және музейтанушылардан құралды. Далалық зерттеу жұмыстары Ақтөбе облысының Байғанин, Темір, Мұғалжар, Шалқар және т.б. аудандарын қамтыды.

Ақтөбе облысында жүргізілген кешенді этнографиялық экспедициялық жұмыстардың негізгі мақсаты – жергілікті халықтың этномәдениеті мен мәдени мұрасын зерделеу

болып табылды. Сонымен қатар, аудандық өлкетанулық музейлердегі жергілікті халықтың мәдениеті мен дәстүрлі шаруашылық түрлері мен кәсібіне, салт-дәстүріне байланысты материалдар жинақтау болды.

Жергілікті музейлердің қорларында қазақ халқының ұлттық құндылығына қатысты көптеген материалдар сақталған. Соның ішінде – қазақ халқының «ұлттық қолөнері» болып табылатындары көп. Дәстүрлі қолөнер туралы сөз болғанда ұлттық киімдер де шет қалмайды. Себебі, ұлттық киімдер де ұлттық қолөнердің бір бөлшегі. «Ең әдемі киім – ұлтыңның киімі» деген ұлағатты сөз бар. Қазақ халқының ұлттық киімдері еш халықтан кем емес екені анық.

Негізгі бөлім

Ақтөбе облысына жүргізілген этнографиялық зерттеу жұмыстары барысында қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері әлі де жалғасын тауып келе жатқандығы байқалды. Солардың қатарында дәстүрлі қазақ киімдеріне қатысты материалдық емес мәдени мұраның әлі де ел ішінде сақталғаны көрінді. Бұл киім тігу ісіндегі ежелден бері пайдаланылып келе жатқан материалдардың жергілікті әдіспен аң, мал терілерінен өңделуі болып табылады.

Жалпы, қазақтарда салтанаттық киім мен күнделікті киім-кешектің пішімінде айырмашылық бола бермейді. Салтанаттық киімнің бітімі сыпайылау, тігісі жатық, зерлі, оқалы, кестелі, басына киетіндері көтеріңкі, аяқ киімдері шоңқима, биік өкшелі, түрлі-түсті қайыспен, таспамен өрнектелген, зерлі жіптермен кестеленген болып келеді. Күнделікті киімге шекпен тоқымасы, қолда бар мата, бөз, кенеп, шыт, сәтен, сеңсең терісі, көн секілді қарапайым материалдар жаратылса, салтанаттық киім-кешекке барқыт, масаты, мәуіті, шұға, жібек, қырмызы, мақпал кездемелері, сусар, кәмшат, құндыз терілері, бұлан немесе бұғы күдерісі, жылқы шегірені пайдаланылған (Қазақ халқының..., 2011: 197).

Қазақи киімде негізгі сырт киімдерге – шапан, күпі, тон, ішік, шекпен, кебенек және т.б. жатады. Ішіне түйенің жабағы жүнін салып, бидай шүберекке сырып, сыртына берік қоңыр түсті матадан тігілетін киімнің бірі – күпі. Қажетті бұйымдар мен тігілуі оңай болғандықтан, мұны бұрынғы қазақтардың бәрі де киген. Киімнің бұл түрі көктем мен

күзде киіледі. Қадыр Мырза Әлидің Абайға арналған өлеңінде: «Күпі киген кемеңгер өзің ғана», – дейтін жолы болса, Мұқағали Мақатаев: «Күпі киген қазақтың қара өлеңін» деп жазған. Осындай күпінің бірі Ақтөбе облысы Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейінің экспозициясынан орын алған. Ауыл тұрғыны Бекмағамбетов Қанаштың XIX ғасырда ауыл шаруашылығымен айналысқанда киген күпісі. Түйе жүнінен жасалып, түлкі терісімен астарланған. Атадан мұра ретінде сақтап отырған құнды жәдігерін музейге Қанаштың ұрпақтары тапсырған (АӨЖМ, Шалқар ауданы, 2020).

Көшпелі қазақтар ішкі-сыртқы киімдерінің бәрін жүріп-тұруға, көшіп-қонуға ыңғайлы етіп ықшамдап тіккен. Ауа райының қолайсыз жағдайлары да ескерілген. Мұндай киімді киген адамға қатты аяз немесе күннің аптап ыстығы, өңменіңнен өтетін суық жел, құрғақшылық ешқандай қауіп төндірмеген. Себебі киімдер төзімді, ыңғайлы, қарапайым және әсем болған (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 1998).

Ал ерлердің сырт киімдері түймесіз, көбінде тек белбеумен ғана оң жаққа қарай қаусырылған. Мысал ретінде Темір аудандық музейінде орналасқан шекпенге тоқталсақ болады (сур.1). Тек қана түйе жүнінен тоқылатын жаздық сырт киім шекпенді тігу үшін жүнді иіріп, оны өрмекпен тоқып, шапан үлгісінде пішкен. Оған қалың матадан тік жаға салынып, жеңінің жиектері өрнектермен көмкерілген. Белбеуі үш түрлі түспен (қызыл күрең, ашық көк, қоңырқай) өрілген (АӨЖМ, Темір ауданы, 2020). Осыған байланысты Ақтөбе облысы Байғанин ауданының тұрғыны дәстүрлі киім тігу шебері Қуанғалиева Ақбибі Ұзақбайқызымен сұхбаттасып, одан дәстүрлі киім туралы мәлімет алынды. Ол өзінің келіндеріне арнап заман талабына сай шапан, жакет (сур.2), камзол, ал ер адамдарға арнап тіккен шапан, шекпенін көрсетіп, тігілу технологиясы жайында әңгіме етті. Оның мәліметтеріне қарағанда, шекпен тек қана түйе жүнінен тоқылады. Күзеп алынған түйе жүнін шаң-тозаңынан арылтып, одан соң қолмен майдалап түтеді де, шүйке жасайды. Шүйкеленген жүнді ұршықпен иіреді. Шекпен тоқитын жіп өте жіңішке болады. Иірілген жіпті екі ағаштың арасынан ыспалап өткізіп, оның буылтықтарын кетіріп қайта өңдейді. Шекпен де терме бау тоқитын өрмекпен

Сур. 1. Шекпен,
Темір аудандық
музейі.

Fig. 1. Shekpen,
Temir District
Museum.

Сур. 2. Қуанғалиева
Ақбибінің келіндеріне
тіккен жакеті.

Fig. 2. Jacket for
bridesmaids made by
Kuungalieva Akbibi.

тоқылады. Тоқылып болған кездемені кәдімгі матадан киім пішкендей етіп өлшеп, шекпен пішеді. Шекпенді жазда киеді. Оған қара барқыттан не болмаса басқа тыстық матадан қаптал жаға (дөңгелек жалпақ жаға) салып, етек-жеңін сондай матамен көмкеріп әдіптейді. Шекпеннің ең әдемі түрін «шидем шекпен» дейді. Шидем шекпен тайлақтың жүнінен тоқылады. Тайлақтың жүні әрі майда, әрі жеңіл болатындықтан, одан тоқыған шекпен де әдемі болып шығады. Шекпен су өткізбейді. Сондықтан ол әрі сулық, әрі жайшылықта кие беруге жарамды бесаспап киім. Су тиген сайын шекпен матасы ширығып қалыңдай түседі. Шекпеннің тағы бір артықшылығы ол таза түйе жүнінен тоқылғандықтан аса мықты болады, ұзақ киіледі (АЕАЖМ, Қуанғалиева, 2020).

Аяқкиім түрлері олардың жасалған материалына, тұтынушысының жасы мен жынысына, әлеуметтік жағдайына

байланысты жасалады. Жалпы қазақтың ұлттық аяқ киімдеріне: байпақ, кебіс, мәсі, етік, шоңқайма және т.б. жатады. Осындай аяқкиім коллекциясы Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейінде өте көп кездеседі. Соның бірі кебіске тоқталсам, мәсінің сыртынан киюге арналып, былғарыдан тігілген аяқ киім. Қоңырқай келген. Өкшесіне бірнеше қабат ұлтан салып шегелеп, тұмсығы домаланған. Табанын айналдыра екі қатар мық шегемен бекітілген. 1950–1955 жж. аудан тұрғыны Мұңайтбасова Жұмабике пайдаланған. Оның немересі Темірхан музейге сыйға берген (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур.3).

Ұлттық аяқ киімдердің әрқайсысының өзіне тән тігілу ерекшелігі мен жасалу жолы бар. Осы жайында Жарқамыс ауылының белгілі шебері Қали Ахметовтың баласы Қалиев Өмірбек етіктің жасалу технологиясынан мағлұмат берді. «Саптама етік – қазақтың

МӘДЕНИ МҰРА

ұлттық қысқы аяқ киімдерінің бірі. Оны ерлер киеді, кең қонышы тізені жауып тұрады. Ал жасалу жолы ұлтанды кесіп дайындап, ағаш шеге пайдаланады. Ағашты пештің үстіне кептіріп, ромбик қылып темір шегеге ұқсатып шабады. Аяққа ызғар болмас үшін темір шегені жолатпайды. Құрыммен (былғарының жіңішке түрі) мәсі тіксе, былғарымен саптама

Сур. 3. Кебіс. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі.

Fig. 3. Kebis. Shalkar District Museum of local lore.

Сур. 4. Байганин ауданы, Жарқамыс ауылдық округіндегі мектеп музейінде сақталған саптама етік.

Fig. 4. Nozzle boots stored in the school Museum of Zharkamys rural district, Baiganin district.

етік тігеді. Шешеміз ішіндегі астарын ақ матадан тігіп беріп отырған. Ал мәсінің жиегін іс машинамен тіккен. Саптама етіктің іші киізден жасалады, ал мәсіге астар салады. Ағаш шегенің ағашы қайыңнан жасалады. Ағаш шегені қаққанда екі жолақты етіп қағып шығады. Ылғалданған сайын ағаш ісініп мықты болып шығады. Көбіне саптама етікті қойшылар киген. Басы сүйір, үзеңгіге кіргенде ары қарай өтіп кетпейді, қауіпсіз. Қойшылар бір саптама етікті бір үлкен ісек қойға бағалап, тігіп берген» (АЕАЖМ, Қалиев, 2020). (Сур.4).

Ертеректе қазақ етіктері түзу табан етіп тігіліп, оң аяқ пен сол аяққа бірдей киіле беретін. Яғни, қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлы аяқ киім киген. Етікті оң мен сол аяққа бейімдеп, қисық табан етіп тігу кейін пайда болған.

Ақтөбе облысының көптеген аудандарында киімнің түпкілікті өзгеріп кеткеніне қарамастан, дәстүрлі қазақ ұлттық киімінің көптеген элементтері әлі де сақталған. Атап айту керек, өңірде дәстүрлі киімді толықтай топтамасымен тек қана егде жастағы әйелдер киеді. Адамның киіміне қарап әлеуметтік деңгейін, жас ерекшелігін байқауға болады. Аталған өңірде дәстүрлі киімдерді тігуде үй жануарларынан алынған тері мен жүн өнімдері қолданылды. Сонымен қатар, фабрикалық маталардан да дәстүрлі пішімді сақтай отырып тігілген. Және де өңірдегі қазақтар қазіргі таңдағы еуропалық үлгідегі күнделікті және мерекелік киімдеріне дәстүрлі элементтерді үйлестіріп киюге тырысады.

Қазақ қолөнерінің көркемдік ерекшелігінің негізі болып киіз басу өнері саналады. Жүннен әртүрлі киіз басып, киіз үйге туырлық, үзік, тұңлік, дөдеге және тұрмысқа қажетті еденге төсейтін текемет, сырмақтар, тұсқа ілінетін тұскиіздер мен қап түрлерін жасаған. Киізден жасалған бұйымдар қазіргі заманда халықтың генетикалық мәдени қарым-қатынасындағы байланысты көрсететін дерек ретінде қабылданады. Ақтөбе облысы Байғанин аудандық музейі қорында киізден жасалынған бұйымдар – қайталанбас өнер туындысы ғана емес, әлі сыры ашылмаған, толығынан зерттелмеген асыл мұра. Мұнда текемет, тұскиіз, алаша, сырмақ, кілемше секілді құнды жәдігерлер коллекциясы киіз үй төрінен орын алған. Соның бірі ауданның қолөнер шебері Нұрымбетова Райханның

Fig. 5. Carpet with the image of T. Zharmaganbetov. Master: Raikhan Nurymbetova.

Киізден жасалған бұйымдардың ішінде өзінің қанық, ашық түсімен оялы сырмақтар ерекше көз тартады. Музей қорындағы сырмақ топтамасы қазақ халқының ертеден келе жатқан киіз басу тәсілінің бар сырын кеңінен меңгеріп, сырмақ басудағы көркемдік

Қызыл, сары, жасыл түсті иірілген жүн жіптерден алаша **жүз теру** тәсілімен тоқылған. 18 қатар жалпақ жолақтардан құрастырылып тігілген. Алашаның екі жаны ақшыл жасыл түсті иірілген жүн жіптермен көмкеріліп жиектелген. Алаша Дияр ауылы тұрғыны Шүренбаева Жамилияның қолынан шыққан (АЕАЖМ, Шүренғалиева, 2020). (Сур. 6).

2/2022

Ыстық буымен балбырап шидің үстінде көлденең жатқан киізді қатарласа отырған киізшілер өздеріне қарай жұлқа тартып алып, білегімен ұрып, аяққа салып басады. Неғұрлым адам көп болса, соғұрлым демде басылады. Білектеліп болған киізді ұзыннан екі қабаттап бүктеп, оның екі басын бір-біріне түйістіре жіппен көктеп, қарпу әдісін пайдаланып, киіздің ұзындығын шығарады. Киіз басудың кәнігі шебері болған Жанбөпе Сырғабекқызы киіз басудың дәстүрлі технологиясы сабау, шабақтау, булау, ырғау, білектеу, қарпу секілді әдістерінің барлығын көрсетті (сур. 7).

Біз көрген Жанбөпе әжейдің отбасы – қаймағы бұзылмай, қазақилықтың иісі аңқыған, ене мен келіннің әдемі үндестігі, жеңге мен қайынсіңлінің сырлы сыйластығы орнаған киелі шаңырақ. Ұлтымыздың ұлттық өнері мен тәлім-тәрбиесін насихаттайтын осындай отбасы барда, салт-дәстүріміздің де ескірмейтіні хақ.

Атадан балаға ауысып, уақыт өткен сайын құндылығы арта беретін қолөнер бұйымдарының мәңгілік өлмес озық үлгілерін дүниеге әкелген, оны біздің дәуірімізге ұштастырған шеберлер Ақтөбе облысында көптеп саналады. Ағаштан түйін түйетін шеберлер Басшин Қарамұқан, Қамысбаев

Сур. 6. Алаша, шебері Шүренғалиева Жамилия. | Fig. 6. Alsha, Master Shurengalieva Zhamilya.

Сур. 7. Жанбөпе әжейдің туындысы.

Fig. 7. Derivative of grandmother Zhanbope.

Сур. 8. Хасенов Құтым жасаған өнер туындылары Байғанин аудандық музейі экспозициясында.

Fig. 8. Works of art created by Khasenov Kutym are in the exposition of the Baiganin District Museum.

Сур. 9. Темір сыбызғы. Байғанин аудандық музейі.

Fig. 9. Iron Blade. Baiganin District Museum.

Шырынның жасаған домбыралары мен басқа да музыкалық аспаптары кезінде таптырмас дүниелердің бірі болды. Шеберлердің осы дәстүрін Байғаниндік бесаспап шебер Хасенов Құтым одан әрі жалғастырып қана қоймай, жетілдіріп дамыта түскен. Бүгінде жасы жетпісті алқымдаған атамыз ұсталықты жастайынан бастаған. Ұсталық болғанда да, жай бір дүние емес – қазақтың қара домбырасын жасаудың нағыз шебері. Домбыра жасау үшін қажетті ағаш түрлерін таңдап, оның дыбысын, саздылығын, сәні мен мәніне үйлестіре жасай білетін ол өзі дайындаған бұйымдарын VI Республикалық «Үкілі домбыра» байқауына ұсынып, II орын жүлдегері атанған. Сонымен қатар Нұрсұлтан қаласының 10 жылдық тойында, «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі кезінде Құтым ата жасаған домбыралар шетелдіктерге сый ретінде ұсынылған. Шебердің айтуына қарағанда, домбыраны кез келген ағаштан жасамайды екен. Қажетті материалдарды іздеп, қымбаттығына қарамай сатып әкеледі. Әрине, жол шығыны, материал құны аз қаржы емес. Солай болса да, өзінің табиғат сыйлаған дарынын көрсету үшін осының бәріне тәуекел етіп келген. Байғанин аудандық музейінде Хасенов Құтым жасаған туындыларына арнайы экспозиция бөлінген (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур. 8).

Осы музей қорындағы музыкалық аспап – сыбызғының тарихы қызық. Музейде тұрған темір сыбызғы төрт ойықты, түтіктің бір басы сәл жіңішкелеу. Ұзақ уақыт бойы қолданбағандықтан болу керек, ақшыл түсі қарая бастапты. Сыбызғының иесі Боқанов Қайдас 1898 жылы Ақтөбенің Ебейті жерінде туған. Жастайынан нар қамысынан сыбызғы жасап тартып машықтаныпты. Бір кластық та білімі жоқ, бірақ тұлабойы тұнған талант сыбызғышы Қайдас қарт сегіз қырлы бір сырлы болған. Сыбызғыны жанына серік еткен ол түнде қой күзетіп отырып сыбызғысын сызылтып тартқанда, бүкіл ауыл тыңдайды екен. Қайдас қарт 1975 жылы дүниеден өткенде ұрпақтары көненің көзін көз қарашығындай сақтап қалған (АӨЖМ, Байғанин ауданы, 2020). (Сур. 9).

Ақтөбе облысы он саусағынан өнер тамған небір ұсталар мен шеберлерге өте бай елді мекен. Тағы бір себебі қазақтың ететін өнердің бірі – ұсталық десек, осы бір қасиетті өнерді жанына серік еткен Айдос Мұратов

Шалқар ауданы тұрғыны. Қолөнерлікті әкеден мұра етіп алған Айдос ақсақал өз өнерін ағаш етік тігумен бастаған. «Балам бұл тіршілігіңді қой, оданда молдаға барып, арабша оқу, жазу үйреніп дәріс ал, балам» деген әкесінің бұл сөзін жерге тастамай әке тілін алып молдаға барып, бір жылдай дәріс алған. Келесі жылы молдалықты қойып, тағы да қолөнермен айналысуға бел байлайды. Енді ол ағаштан, тастан, сүйектен бұйымдар жасауға кіріседі. Ағаштан үй жиһаздарын жасаумен айналысқан. Айдос ата жасаған сықырлауық есік, ер-тұрман, адалбақан, ағаш кереует, сандық, асадал сынды құнды этнографиялық мұралар Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі экспозициясында қойылған. Ал, шебердің қайыспен қаптап, сүйекпен жиектеп көмкеріп

жасалған ер-тұрманын баласы Ілиясқа арнаған екен. Ал, асадалды қолөнер шебері Айдос Мұратов өзі тұтынған. Кейіннен оны немересі Ерболат Мұратов музейге тапсырды. Айдос Мұратовтың қол табы қалған бұйымдар 30 жыл бойы музейдің көркін кіргізіп тұр (АӨЖМ, Шалқар ауданы, 2020). (Сур. 10).

Ертедегі ұсталар пайдаланған құрал-саймандарды бүгінде тек музей экспозициясынан кездестіреміз. Әйтсе де, біз осы қалыптасқан ұғымға кереғар жайттың орын алғанына куә болдым. Темір аудандық музейіндегі көптеген жәдігерлерді аралай жүріп, сол өңірде өмір сүрген зергер, ұсталардың құрал-сайманына көзім түсті. Кезінде шебердің қолынан түспеген сом балға мен қысқыш, көмір оятын балға, шаппа шот,

Сур. 10. Айдос Мұратовтың жасаған туындылары. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі.

Fig. 10. Derivative of Aidos Muratov. Shalkar District Museum of local lore.

Сур. 11. Ұсталардың құрал-саймандары,
Темір аудандық музейі

Fig. 11. Blacksmith's tools,
Temir District Museum.

жоңғы, бұрғы, кирка, үрлеуіш пен қалақ, тістеуіш пен шымшуырлар қаз-қатар тізіліп тұр (сур. 11). Бұл құралдар музей қорына этнографиялық экспедициялар барысында жинақталған, сондай-ақ жекелеген адамдардың музейге сыйға тартуы барысында толығып отырған.

Осы құралдардың жанында ескірген көрік қойылыпты. Көне мұраларды сақтап, жаңа буынға насихаттап отырған мәдени орталықта сақталған көріктердің бірі аудан тұрғыны Турдамен Қобыланның пайдаланған көрігі (сур. 12). Бұрынғы кездері көрікті бойында қасиеті бар адамдар ұстаған. Оны жоғары ұстап қастерлейтін болған. Көріктің кереметтілігі сондай, ауру адамдарды емдеп жазған. Сонымен бірге көрікті ерте заманда зергерлік бұйым жасау кезінде металлды қыздыру үшін үрлеп тұратын құрал ретінде пайдаланған. Ұста, зергерлер пайдаланған бұл бұйымның көлемі мен қолдану тәсілдеріне қарай бірнеше түрі болған. Олар – қол көрік, мес көрік, қос көрік, жел көрік. Қазір ол кәсіппен айналысушылар жоқтың қасы (АӨЖМ, Мұғалжар ауданы, 2020).

Қорытынды

Ақтөбе облысы қазақтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінде әлі де жалғасын тауып отырған дәстүрлі мәдениет элементтері бар. Оны жергілікті тарихи-өлкетанулық

Сур. 12. Көрік.
Темір аудандық
музейі.

Fig. 12. Blacksmith
bellows. Temir District
Museum.

музейлердің коллекцияларынан көруге болады. Бұған жоғарыда жазылған мәлімет арқау бола алады. Сонымен қатар жергілікті жерлерде дәстүрлердің жаңадан жаңғырғаны да, өзгеріске ұшырағаны да кездеседі. Өзіндік ерекшеліктері де жеткілікті екендігіне экспедиция барысында көз жеткіздік. Ақтөбе облысы қазақтарының материалдық мәдениетін аймақтық тарихи-өлкетанулық музейлер тұрғысынан талдау қазіргі этнолог, музеолог мамандардың басты мәселесі болуы тиіс. Келешекте бұл мәселе жан-жақты зерделенеді деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. 2020 жыл.
2. АӨЖМ. Темір аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Темір ауданы. 2020 жыл.
3. АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл.
4. АӨЖМ. Мұғалжар аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы. 2020 жыл.
5. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары Қазақстан Республикасы Мемлекеттік музейі коллекциясынан. (Ғылыми каталог. Казахские ковры и ковровые изделия из коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Научный). Ғылыми ред. және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ICOS, 2012. – 384 б.
6. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 1998. – 470 б.
7. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National dothes of Kazakh people. /Құраст. Б. Хинаят. А. Сужикова. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 384 б.
8. Автордың ел арасынан жинаған материалдары (АЕАЖМ). Сырғабекова Жанбөпе. 1938 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Аққкемер ауылы, 2020 ж.
9. (АЕАЖМ). Шүренғалиева Жәмиля. 1938 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Дияр ауылы, 2020 ж.
10. (АЕАЖМ). Нұрымбетова Райхан. 1952 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, 2020 ж.
11. (АЕАЖМ). Елбайқызы Күлзира. 1958 ж.т. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылы, 2020 ж.
12. (АЕАЖМ). Қалиев Өмірбек. 1962 ж.т. жаста. Етікші. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылы, 2020 ж.
13. (АЕАЖМ). Қуанғалиева Ақбибі. 1963 ж.т. Ісмер. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, 2020 ж.

References

1. АӨЖМ. Shalqar aýdandyq tarıhı-ólketanıń mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Shalqar aýdany. 2020 jyl.
2. АӨЖМ. Temir aýdandyq mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Temir aýdany. 2020 jyl.
3. АӨЖМ. Baıǵanın aýdandyq mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany. 2020 jyl.
4. АӨЖМ. Muǵaljar aýdandyq mýzei materialdary. Aqtóbe oblysy, Muǵaljar aýdany. 2020 jyl.
5. Qazaq kilemderi men toqyma buıymdary Qazaqstan Respyblikasy Memlekettik mýzei koleksiasynan. (Ǵylymı katalog. Kazahskie kovry ı kovrovye izdelia iz kolleksii Sentralnogo Gosýdarstvennogo mýzeia Respyblikı Kazahstan. Naıchnyı). Ǵylymı red. jáne joba jetekshisi Nursan Álimbaı. – Almaty: ICOS, 2012. – 384 b.
6. Qazaqstan ulttyq ensiklopediasy. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy», 1998. – 470 b.
7. Qazaq halqynyń ulttyq kiimderi. Nasionalnaia odejda kazahskogo naroda. National dothes of Kazakh people. /Qurast. B. Hinaiat. A. Sýjkova. – Almaty: Almatykitap baspasy, 2011. – 384 b.
8. Avtordyń el arasynan jınaǵan materialdary (AEAJM). Syrǵabekova Janbópe. 1938 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Muǵaljar aýdany, Aqqkemer áyly, 2020 j.
9. (AEAJM). Shúrenǵalievá Jámilá. 1938 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, Dıar áyly, 2020 j.
10. (AEAJM). Nurymbetova Raihan. 1952 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, 2020 j.
11. (AEAJM). Elbaıqyzy Kúlzıra. 1958 j.t. Qolónér sheberi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, Oımaıyt áyly, 2020 j.
12. (AEAJM). Qaliev Ómirbek. 1962 j.t. jasta. Etikshi. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, Jarqamys áyly, 2020 j.
13. (AEAJM). Qýanǵalievá Aqbibi. 1963 j.t. Ísmer. Aqtóbe oblysy, Baıǵanın aýdany, 2020 j.

Елеусизова К.Ж.

Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова
г. Актобе, Казахстан
e-mail: *kukash.96@mail.ru*

Eleusizova K.Zh.

K.Zhubanov Aktobe Regional University
Aktobe, Kazakhstan
e-mail: *kukash.96@mail.ru*

ВЛИЯНИЕ КРАЕВЕДЧЕСКИХ МУЗЕЕВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ НА СОВРЕМЕННУЮ ЭТНОКУЛЬТУРУ

В статье предусмотрено сохранение образцов материальной культуры местных казахов в фондах историко-краеведческих музеев Актюбинской области. Известно, что единственным объектом изучения материальной культуры казахского народа являются краеведческие музеи. Это показывает, что материалы, связанные с традиционной казахской культурой в краеведческих музеях, важны для науки. Кроме того, отсутствие сохранности некоторых образцов материальной культуры у населения вынуждает этнографов, музейщиков, краеведов работать непосредственно с музейным фондом. При этом изданы каталоги по каждому фонду крупнейших музеев страны, таких как Государственный музей РК, Национальный музей РК. Однако коллекции и фондовые материалы малых краеведческих музеев на местах до сих пор не вошли в полный научный оборот. Прежде всего материалы фондов историко-краеведческих музеев следует рассматривать как главный объект в отражении истории и культуры местного населения.

Ключевые слова: *экспозиция, музей, ремесла, этнография, обычаи, традиции.*

INFLUENCE OF LOCAL HISTORY MUSEUMS OF AKTOBE REGION ON MODERN ETHNOCULTURE

The article provides for the preservation of samples of the material culture of local Kazakhs in the funds of local history museums of the Aktobe region. It is known that the only object of study of the material culture of the Kazakh people are local history museums. This shows that materials related to traditional Kazakh culture in local history museums are important for science. In addition, the lack of preservation of some samples of material culture among the population forces ethnographers, museum workers, and local historians to work directly with the museum fund. At the same time, catalogs were published for each fund of the largest museums in the country, such as the State Museum of the Republic of Kazakhstan, the National Museum of the Republic of Kazakhstan. However, the collections and stock materials of local history museums are not yet in full scientific circulation. First of all, the materials of the funds of local history museums should be considered as the main object in clarifying the history and culture of the local population.

Keywords: *exposition, museum, crafts, ethnography, customs, traditions.*

ӘОК 94:008(574)

***Сайлау А.¹, Әубәкір Г.²**

¹Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі

²Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің Ақмешіт филиалы

Қызылорда қ., Қазақстан

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

СЫР БОЙЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР МҰРАСЫ

Мақалада «Ұлттық рухани жаңғыру» жобасы аясында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақмешіт филиалы мен «Qyzylorda» телеарнасы бірлескен ғылыми-зерттеу жобасы туралы айтылады. Белгісіз болып келген, қазақ тарихында өзіндік орны бар Сыр бойынан шыққан даңқты батырлар Төлекқожа Қылышқожаұлының (1713 – 1798 жж.) қылышы (осы уақытқа дейін Өзбекстанның Ташкент қаласының жанындағы Янгиюль ауылында сақталып, жақында елімізге әкелінген), Жанқожа Нұрмұхаммедұлының (1774-1860 жж.) (генерал-губернатор В.А. Перовский сыйға берген) қаруы, жорық кезінде тұмарындай сақтаған «Нұрнама» кітабы, жорық кезінде от жағатын шақпақ тасы, Бұқарбай Естекбайұлының (1812-1898 жж.) қылышы (ұрпақтарының қолында сақталған), батырдың есімі жазылған күміс мөрі және тудың шашағы, Қайқы Ұзақұлының (1845-1918 жж.) мылтығы және күміс белдігі туралы құнды тарихи деректер қамтылған. Тарихи-танымдық бағыттағы «Құнды жәдігер» жобасы бойынша бұл жәдігерлер музей қызметкерлері тарапынан зерттеліп, алдағы уақытта ғылыми айналымға енетін болады.

Түйін сөздер: музей, қылыш, мылтық, мөр, белдік.

Кіріспе

«Ұлттық рухани жаңғыру» жобасы аясында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі (Ақмешіт филиалы) және «Qyzylorda» телеарнасы бірлескен «Құнды жәдігер» жобасы аясында әулие-әнбие, ахун-ишандармен қатар қазақ тарихында азаттық күресі жолында өзіндік орны бар батырлар институтының өкілдері болып табылатын XVIII ғасырда жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен Төлекқожа батыр Қылышқожаұлы (1716-1798 жж.), XIX ғасырда Ресей

империясы, Қоқан және Хиуа хандықтарына қарсы Сыр бойы қазақтарының көтерілісін басқарып, Кенесары хан Қасымұлының қазақ даласындағы ұлт-азаттық көтерілісіне қолдау көрсеткен Жанқожа батыр Нұрмұхаммедұлы (1774-1860 жж.), Бұқарбай батыр Естекбайұлы (1812-1898 жж.), XIX ғасырдың II жартысында Сыр бойында аса беделді болған Қайқы батыр Ұзақұлының (1845-1918 жж.) өмірі мен қызметі және пайдаланған заттарын зерттеп, зерделеу арқылы тарихи-танымдық материалдар ел назарына ұсынылды.

Төлекқожа батырдың қылышы

Төлекқожа батыр Қылышқожаұлы XVIII ғасырда жоңғар шапқыншылығына қарсы атақты Абылай ханның ту ұстаған батырларының бірі болған. Қожа Ахмет Яссауидің туған ағасы Хазіреті Шайықтың ұрпағы саналады. Батыр өз уақытында Аққорған қаласын қорғаушы ретінде ерен ерлігімен көзге түсіп, мыңбасы ретінде талай қиян-кескі соғыс жорықтарына қатысып, тапқырлығымен танылған. 1757 жылғы Жоңғар қақпасындағы соңғы шайқасқа дейінгі ірі жеңістердің барлығында Қабанбай, Алтыбай, Ақтанберді, Есенбет, Жәнібек, Малайсары, т.б. батырлармен бірге Сыр өлкесінен шыққан Төлек батыр да ерлік көрсеткен. Жазушы Жолдасбай Тұлыбайұлының 1987 жылы жарық көрген «Тамыз таңы» атты романында Хангелді батырдың ұлы Райымбек батыр және Төлек батырдың ерлігі жайлы әңгімелейді. Ел аузындағы деректерде Төлек батыр ат үстіндегі соғыс өнерін жоғары меңгергендіктен сауытты көп пайдаланбаған көрінеді. Ат үстінде бірде оң жағына, сол жағына, бірде бауырына өтіп, соғыс қаруларын аса ептілікпен қорғана отырып жұмсаған.

Ел аузында Төлекқожа батыр жайлы мынадай аңыз сақталған. Бірде Аққорған қаласы жоңғарлардың қоршауында қалады. Үш қатар судан өтіп, биік дуалды қорғанға жетемін дегенше қазақтар жаудың біраз сарбаздарын жайратады. Күн ыстық, жоңғарлар кешкі салқынмен соғысайық деп, өз-өздерімен келіседі де, қалың сексеуілді көлеңкелеп дем алады. Сол уақытты пайдаланып Төлекқожа батырдың нұсқауымен Жақып батырды бір шанаш оқ-дәрімен қоса жиденің ұзын-ұзын қабығын дайындап, қорғаннан жіппен төмен түсіреді. Құпия жолмен судан өтіп, қалың сексеуілді паналап шанаштағы оқ-дәріні жиде қабығына себелеп от қояды да өзі қашып келіп қорғанға кіреді. Алдын-ала жиденің шайыры мен қабығын оқ-дәрімен араластырып, дайындалған отты шарды, тасатқыш құралға салып атып, жанып жатқан сексеуілдің арасынан жарылыс жасайды. Аяқ астынан үргін-сүргінге ұшыраған, аттарынан айырылып жаяу қалған жоңғарларды Төлекқожа бастаған сарбаздар қырғынға ұшыратады. Екінші жағынан Жақып батыр сарбаздары жоңғарлармен соғысып, екі мыңға жуығын Сырдарияға тоғытып, аттарын,

күш-көліктерін олжаға алған. Қазір сол қанды шайқас болған жер Арасат құмы деп аталады.

XVIII ғ. 70-жылдары Абылай хан бастаған батырлар мен сарбаздар қалмақтарды Балқаш көлінен өткізіп салып, екі жақ соғыспауға келісім жасаған қағазына 14 адамның бірі болып Төлек батырдың да қол қойғаны жайлы айтылады (Шалапов, 2019: 176).

1798 жылы дүниеден өтіп, Жаңақорған өңірінде Аққорғанда жерленген. Қазіргі уақытта батырдың мұрасы ретінде қылышы сақталған (Сур. 1). Жәдігерді батырдың ұрпағы саналатын Ташкенттің Янгиюль ауылының тұрғыны Шаймардан Ысқақов Пахраддин Садықовқа аманат етіп тапсырған. Кейін музейге Мадиярхан Тұрсынқожаұлы сыйға берген. Жәдігердің ұзындығы – 62,5 см, жүзінің ені – 4 см, сабының ұзындығы – 14 см, жүзінің ортасына арнайы дола ойығы салынған. Кейін сабы қайта жаңғыртылған (Жаңақорған аудандық тарихи-өлкетану музейі қоры, 2021: 18).

Сур.1. Төлекқожа батыр қылышы. XVIII ғ.

Fig.1. Tolekkozha batyr's sword. XIII century.

Жанқожа батыр мұрасы

Жоба барысында XIX ғасырда Ресей империясы, Қоқан және Хиуа хандықтарына қарсы Сыр өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің жетекшісі Жанқожа батыр Нұрмұхаммедұлының мұрасы зерттелді.

Жанқожа батыр XVIII ғасырдың соңында өткен қазақ-қарақалпақ қақтығысына, XIX ғасырдың өн бойындағы Хиуа хандығының озбырлығына қарсы соғыстарға Кенесары ханның Сыр бойы мен Созақ өлкесін қоқандықтардан азат ету жорықтарына қатысты. Басқыншыларға қарсы ымырасыз күрес жүргізген жаужүрек батыр солардың көбін өзі басқарып, қолбасшылық дарынымен көзге түсті. Халық арасында «Ел қорғаны ер Жәкең» атанған Жанқожа батыр өмірінің соңында Ресей отаршылдарының зорлығына қарсы азаттықтың ақ туын көтеріп, Сыр бойының малшы-дихандарын бастап, айтулы батырларымен – қандыкөйлек жолдастарымен бірге мұздай қаруланған орыс әскеріне қарсы жорыққа шықты. Көзі тірісінде-ақ аты бүкіл Шекті руларының ұранына айналған Жанқожа батыр Сыр өңіріне ерекше қадірлі болды.

Жанқожа батырдың ауылы жазда Қарақұмды, қыста Ырғызды жайлайды. Қоқан хандығының озбырлығы салдарынан Созақ бекінісінде орналасқан әкімдерінің жергілікті халыққа салынатын алым-салықтан тыс көрсеткен зорлық зомбылықтарының күшеюі қазақтардың бас біріктіріп, бұл қамалға шабуыл жасауына себепкер болды. Орыс офицері И.В. Аничковтың мәліметі бойынша, Қоқан әкімі Дәурен Созақ қаласының бектері Отыншы, Сушымен бірігіп Сарман биді өлтіреді. Созақта тұратын Құрман би араша түсуді өтініп, Жанқожаға арнайы хабар жібереді. Жанқожа елден қол жинап, Созаққа жорыққа аттанып, жолда Жаңақорған, Жөлек бекіністеріндегі қоқандықтарды қуады. 1830 жылдың күзінде көтерілісшілер Созақ бекінісін қоршауға алып, көмекке келген қоқандық Таған палуанды жекпе-жекте қолға түсіреді. Содан кейін Жанқожа жасақтары бекіністің дарбазасын бұзып кіріп, Созақты басып алады. Есесіне қоқан бектері Отыншы мен Сушыны қолға түсіріп, баласын өлтіргені үшін Құрман биге тапсырады. Кейбір деректерде Жанқожа батыр Қоқан хандығының Шымқорған, Қосқорған, Күмісқорған тәрізді бекіністерін

де талқандайды. Хиуа хандығы Аллақұл ханның тұсында, 1835 жылы Қуандарияның батысындағы Құртөбе деген жерге бекініс салып, онда 200 әскер ұстайды. Жанқожаға арқа сүйеп, алым-салық төлеуден бас тартып, Хиуа бегі Бабажанның озбырлығына көнбей жүрген Сырдың төменгі ағысындағы қазақтарды тәртіпке келтіру үшін түркімен Аймұхаммед палуанды жасақтарымен жібереді. 1836 жылы Ақирек деген жерде елге тізесі қатты батқан Аймұхаммед палуанды Жанқожа батыр жекпе-жекте өлтіреді. Одан кейін хиуа жасағы бас сауғалап қашуға мәжбүр болады (E-history.kz, 2016:1).

1845 жылы Жанқожа батыр Кенесары ханның өтініші бойынша Созақ әскери бекінісін басып алуға қатысады. Осыдан кейін Жанқожа батырдың Қоқан хандығымен көп жылға созылған тартысты оқиғалары күшейе түседі. 1851 жылы қазақтардың көп малын күшпен айдап алып кеткеннен кейін, Жанқожа батыр Ақмешітке дейін жорық жасап, қоқандықтардың жасағын талқандайды. Қосқорған бекінісін басып алып, жергілікті қазақтар Қоқан езгісінен азат етіледі.

XIX ғасырда Ресей империясының Сыр бойын отарлау саясаты күшейіп бекіністер салынып, жергілікті халыққа тізесі батады. Осы кезеңде Жанқожа батыр орыс билігіне қарсылық көрсетеді. Орынбор генерал-губернаторы В. Обручевпен жолығып, келісімге келгенімен орыс шенеуніктері және әскерлерінің халықтың тыныштығын бұзуы жиілейді. Бұл кезде егде тартқан Жанқожа батыр Ресей империясына қарсы қозғалысқа басшылық жасайды.

1856 жылы желтоқсан айында Жанқожа батыр әскері Қазалыны қоршауға алады. Патша үкіметі генерал-майор Фитингофт бастаған жазалаушы отрядты аттандырады. Екі жақ Арықбұлақ деген жерде кездесіп, қиян-кескі ұрыс болады. Мұздай қаруланған орыс әскеріне көтерілісшілер төтеп бере алмай кері шегінуге мәжбүр болады. Ал, Жанқожа батыр сатқындық жасаған рубасылары мен ел ағаларына ренжіп, Қызылқұмға жылыстап кетеді.

1860 жылы жазалаушы әскер Қызылқұмның ішіндегі Жаңқара көлінің басында отырған Жанқожа батырдың ауылын қоршауға алады. Қанды шайқастың барысында 86 жастағы Жанқожа батыр жазалаушылардың

Сур.2. Жанқожа батырдың «Нұрнама» кітапшасы

Fig.2. Book «Nurnama» by Zhankozha batyr

Сур.3. Жанқожа батырға генерал В.А.Перовскийдің сыйға берген қаруы (тесак)

Fig.3. Cleaver presented to Zhankozha batyr by General V.A. Perovsky

Сур.4. Жанқожа батыр пайдаланған шақпақ тас.

Fig. 4. Flint stone used by Zhankozha batyr.

қолынан қапыда қаза табады (Қосанов, 2019: 211).

Қазіргі уақытта Жанқожа батырдың үлкен ағасы Ақмырзаның тікелей ұрпағы Иманғали Сағадиннің қолында батырдың пайдаланған дүниелері сақтаулы. Бұлар – «Нұрнама» кітабы, тесак (кескіш), шақпақ тас.

«Нұрнама» (Нұрдың кітабы) – араб, парсы, шағатай тілдерінде жазылған емдік дұғалар жинағы (Сур. 2). Бұл кітапты ұрпақтарының айтуынша Жанқожа батыр жорықтарда өзімен бірге алып жүргендіктен киелі дүниелердің бірі саналады. Кітап әбден ескіргендіктен, парақтары үгітілуде.

Тесакты (кескіш) XIX ғасырдың 50-60 жылдары Сыр өңірін жаулауға атсалысқан Орынбор генерал-губернаторы, граф В. Перовский батырға аса ризашылықпен сыйға берген (Сур. 3). Ұзындығы – 66 см, сабының ұзындығы – 14 см, жүзінің ұзындығы – 52 см, ені – 4 см. Жүзіне ені 1,5 см болатын дола салынған. Қарудың бұл түрі Ресей империясының әскері үшін 1834-1848 жылдар аралығында Златоуст қару-жарақ фабрикасында шығарылған. Қарудың осы уақытқа дейін сақталуы таңғаларлық жайт.

Шақпақ тасты Жанқожа батыр жорық кезінде от жағуға пайдаланған (Сур. 4). Көлеміне тоқталсақ, ұзындығы – 8,2 см, ені – 7,1 см. Ұрпақтары киелі дүние ретінде көзінің қарашығындай сақтауда.

Бұқарбай батырдың құнды жәдігерлері

Бұқарбай батыр Естекбайұлы даңқы тек Сыр бойында ғана емес, қазақ даласына өшпес ерлігімен танымал. XIX ғасырда Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық күрес жүргізген Кенесары Қасымұлының таңдаулы қолбасшыларының бірі болды.

Тарихи деректер Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне Кіші жүз қазақтарының, оның ішінде Табын руынан шыққан батырлардың белсене қатысқандығын айғақтайды. Олар көтеріліске қатысып қана қоймай, сонымен бірге материалдық көмек те көрсеткен. Кенесары әскерінің құрамында өз жасақтарымен Кіші жүздің хас батырлары: Табын руынан Бұқарбай, Жоламан батырлар, Шекті руынан Жанқожа батыр, Тама руынан Құрман батырлар қатысады.

Бұқарбай батыр өзінің Кенесары әскеріне қосылуы туралы: «Ауылым Қызылжыңғылда отырған кезде Кенесарының көп әскермен қырғызға кетіп бара жатқандығын естідім. Мен де соларға қосылып қырғызға бірге аттандық. Наурызбай төре менімен жасты болып шықты», – дейді. Жастайынан ел қорғау жорықтарына қатысып, шыңдалып өскен Бұқарбай батыр ержүректігімен көзге түседі. Кенесары көтерілісіне алғашқылардың бірі болып қатысып, 1847 жылға дейін қаһарман батырлардың қатарында айтылады. 1839 жылы тамызда Ақмола бекінісін алуға қатысады (Қосанов, 2019: 213).

Жалпы ел аузындағы аңызға қарағанда Наурызбай мен Бұқарбай арасында бақталастық та болғанға ұқсайды. Оны Кенесары ханда білген. Бірде Бұқарбайды шақырып алып оңаша сөйлесіп, жауда жолдасың мықты болса, сенің несібен, ауыздарың бір болсын, ішкі пікірлеріңді тазалаңдар, өкпе-қақпаны тастаңдар. Бұқарбай, сен бірінші батырлықты Наурызбайға қия бер, саған қосынның екінші батыры, мыңбасылық лайық деп есте қаларлықтай ұлағатты сөз айтқан. Арадағы осындай бақталастыққа қарамастан Наурызбай жау қолында қалып бара жатқанда Бұқарбай батыр жеке бас мүддесінен ұлттық намысты жоғары қояды. Наурызбайды жау қолында қалдырмау үшін өзінің басын бәйгеге тігеді, көзсіз батырлыққа барады (Бердәулетов, 1993: 4).

1837-1847 жылдар аралығында Ұлқаяқ, Бұланты, Жыланшық өзендерінің бойындағы өшпес ерлігі мен «Созақ», «Ақмола» бекіністерін бағындырудағы әбден ысылған, шын болаттай ширыққан, өр тұлғасы мен кәнігі әскери қолбасшыларға ғана тән ойлы іс-қимылдарын Кенесары хан әрқашан ризалық сезіммен еске алып, өзге сардарларға үлгі-өнеге етіп отырған. Ресей деректерінде Бұқарбай батыр еліне қайтқан соң бейбіт еңбекпен айналысқан. Егін егіп, 1854 жылы Сырдария сағасынан күні бүгінге дейін ұрпақтары пайдаланатын «Бұқарбай арығын» (ұзындығы 25-30 шақырым) қаздырған. Ресей империясының жоғары билігін мойындап, «Ақмешіт» бекінісін жаулап алу кезінде патша әскеріне көмек көрсетеді. Қоқан хандығына қарсы әскери жорықтарға қатысқаны үшін патша үкіметінен марапаттарға ие болған. Талайды көріп, ұзақ өмір сүрген батыр өз туған жерінде 1898 жылы дүние салады.

Сур.5. Бұқарбай батырдың мөрі.

Fig.5. Seal of Bukharbai batyr.

Бұқарбай батыр – Табын руына ұран болуымен қатар тарихи тұлға дәрежесіне көтеріле алған батыр. Өйткені ол ел мүддесі үшін күресіп, халықтың бірлігін жоғалтпауға тырысты. Жерін сыртқы жаулардан қорғауда, елдің тұтастығын сақтауда, ерлік көрсетіп, ғұмырын ат үстінде өткізді. Батырдың әр кездегі ерліктері мен ел үшін жасаған жақсылықтары халық жадында сақталып, бүгінге дейін жетті.

Қазіргі таңда Бұқарбай батырдан қалған дүниелер – қылыш, мөр, сусиырдың қылынан жасалған тудың шашағы. Бұл жәдігерлер қазіргі таңда Бұқарбай батыр музейінде сақтаулы. Мөр сопақша етіп жасалған (Сур. 5). Араб әріптерімен «Бұқарбай баһадүр» деген сөздер екі қатар етіп бедерлене жазылған. Екі жағына «П» әрпі тәріздес айналмалы, жоғары тұсында құлақшасы бар темірден жасалған сақтандырғыш (скоба) бекітілген. Кейіннен құлақша арқылы металдан жасалған ұзынша шынжыр жалғанған. Күмістен жасалған, өлшемі – 2 x 2,5 см.

Сур.6. Бұқарбай батырдың қылышы. XIX ғ.

Fig.6. The Sword of Bukharbai batyr. XIX century.

Қылышты Бұқарбай батыр жаугершілікте қолданған (Сур. 6). Материалы құрыш темір, қылыштың ұзындығы – 80 см, сабының ұзындығы – 13 см, жүзінің ені – 3 см. Тудың шашағы Бұқарбай батыр туына пайдаланған сусиырдың құйрығынан жасалған (Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры, 2012: 61,62) Осы уақытқа дейін сақталған құнды жәдігерді халық киелі дүние ретінде санап, музейге тапсырылғанға дейін халық ырымдап түрлі аурулардан сақтайды деген сеніммен тәбәрік ретінде кесіп әкететін болған. Жоғарыда аталған дүниелердің барлығы 2012 жылы Бұқарбай батырдың 200 жылдық мерейтойы қарсаңында ашылып, халыққа қызмет етіп келе жатқан батырдың атымен аталатын музейге тапсырылып, келушілер назарына ұсыну мақсатында экспозициядан орын алған.

Қайқы батырдың қылышы мен белдігі

Жоба барысында Сыр өңірінде белгілі тұлға Қайқы батыр Ұзақұлының мұрасы зерттелді. Қайқы Ұзақұлы 1845 жылы Ақмешіт уезіне қарасты Байұзақ болысында (қазіргі Жалағаш ауданы) дүниеге келген. Әкесі Ұзақ осы баласы дүниеге келгенде нағашысы Қайқыға ұқсап би және батыр болсын деп, ырым жасап, жалғыз ұлының атын Қайқы қойыпты. Әкесі елді қорғау кезінде жау қолынан қаза табады да, жастай жетім қалған Қайқы одан әрі анасының тәрбиесінде болады. Сөйтіп, өмірдің ащы-тұщысын көріп өскен ол ерте есейеді. Әсіресе, әділдік үшін күресте

ешкімнен де жасқанбайды. Өзі де ірі тұлғалы, қайратты, жаумен ат үстінде кездескенде жиырма кісіге де алдырмаған найзагер болған. Ел аузында сақталған деректерде батырдың Бұқарбай батыр және Қалжан ахунмен достығы туралы жиі айтылады. Батыр жайлы деректер сирек те болса республикалық басылымдарда кездеседі. 1965 жылы жарыққа шыққан «Айтыс» кітабының II томында Кете Жүсіптің Нақып қожаның айтысы кезінде Қайқының батырлығы туралы айтылады. Ақын, Қайқыны сол заманның игі жақсылары мен жайсаңдарының, ел ағаларының ортасында үш жүздің кеңесінде батырды халқына мойындатып ерекше атап жырлаған (Махамбет, 2022:13).

Қайқы батыр жетім-жесірлерге, тұрмысы нашарларға жәрдемдесіп, қамқорлық көрсетуді де естен шығармаған еңбекшіл кісі болған. Туыстарының басын қосып, жазда егін егіп, қыста балық аулап күнкөріс жасаған. Қайқы батыр дарияның бойындағы қалың шеңгел мен жиде тоғайын ашып, он гектардай жерге саялы жеміс ағаштарын еккен. Қалжан ахунның осы күнгі мешіт-медресесін салуға халықты ұйымдастырып жұмылдырған. Құрылысына өзі еккен ағашын да пайдаланған. 1901 жылы Ақмешіт қаласында ұйымдастырылған кеңеске Керейт руынан Тынымбай, Жаппастан Аппаз би Мырқы, Досбол датқаның баласы Әуез және басқа да атақты игі жақсылардың қатарында Қайқы батыр да қатысады. Әділдігімен, өткір де ержүректілігімен Сыр бойындағы бүкіл Жетіру мен Кете – Шөмекейге мәлім болған. Қайқы батыр Сыр өңіріндегі соңғы халық батырларының бірі болып табылады.

Сур.7. Қайқы батырдың мылтығы. (XIX ғ.).

Fig.7. Kaiky batyr's gun. (XIX century).

Қазіргі уақытта батырдың ұрпақтарының қолында сақталған құнды жәдігерлер – мылтық пен күміс белдік. Мылтықты Қайқының әкесі Ұзақ батыр кезекті шайқас кезінде қоқанның бегін өлтіріп олжалаған (Сур. 7). Уақыт өте қаруды Қайқы батыр пайдаланған. Еуропалық үлгіде жасалған шақпақ мылтық британдық Энфильд нұсқасына ұқсас. Бұл қару түрімен ХІХ ғасырдың І жартысында АҚШ, Еуропа елдерінің әскерлері қаруландырылған. Мылтықтың ұзындығы – 1,5 метр. Батырдың шөбересі Жантүгел Есжановтың айтуынша, екі ғасырға жуық тарихы бар мылтық киелі саналады. Белдік – батырдың өзі пайдаланған жеке дүниесі. Жәдігер тікелей ұрпағы Бекбол Қайкиевтің шаңырағында сақтаулы. Күміс жапсырмалармен безендірілген белдіктің қондырмасына арабша жазу бедерленген.

Қорытынды

Қазақ елі, соның ішінде Сыр бойы халқы батырларынан ешқашанда кенде болмаған. Жаугершілік заманда халқымыздың азаттығы мен еркіндігін сақтап қалуда батырлар институтының рөлі зор болды. Ғылыми мақалада қамтылған Төлекқожа батыр Қылышқожаұлы, Жанқожа батыр Нұрмұхаммедұлы, Бұқарбай батыр Естекбайұлы, Қайқы батыр Ұзақұлы шоқтығы биік ұлт қаһармандары саналады. Осы орайда тарихи мұраны ұлықтаған «Құнды жәдігер» жобасының бір бағыты ретінде жоғарыда аталған батырлардан қалған тарихи маңызы бар жәдігерлер барынша зерттеліп, жергілікті БАҚ-да кеңінен насихатталды.

Алдағы уақытта да жоба аясында Сыр өңірінде қаншама тарихи мұрамыздың сыры ашылары сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Шалапов Н. Аққорғанды қорғаған Төлек батыр. Сыр бойы газеті №176. 2019 ж.
2. Жаңақорған аудандық тарихи-өлкетану музейі қоры, Түсім кітабы №6, 2021 ж.
3. Үш патшалықпен соғыс. Жанқожа батыр. E-history.kz 2016
4. Қосанов С., Оңғарбаев А. Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар. Қ., 2019. 423 б.
5. Бердәулетов К. Бұқарбай батыр. Егемен Қазақстан газеті №11 1993 ж.
6. Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры, Түсім кітабы №25,
7. Махамбет Ж. Әр заттың иесі мен киесі бар. Тіршілік тынысы газеті №13. 2022 ж.

References

1. Shalapov N. Aqqorgandy qorǵaǵan Tólek batyr [Tolek batyr who defended Akkorgan]. Syr boiy gazetі №176. 2019 j.
2. Jańaqorǵan aýdandyq tarihi-ólketaný myzei qory, Túsim kitaby [Fund of the Zhanakorgan District Historical and Local History Museum, Revenue Book] №6, 2021 j.
3. Úsh patshalyqpen soǵys. Janqoja batyr. E-history.kz 2016
4. Qosanov S., Ońǵarbaev A. Syr boiynıń sakraldy eskertkishteri: mifter, ańyzdar, hıkaıattar. [Sacred monuments of Syr: myths, legends, stories] Q., 2019. 423 b.
5. Berdáýletov K. Buqarbai batyr [Buqarbai batyr]. Egemen Qazaqstan gazetі №11 1993 j.
6. Qyzylorda oblystyq tarihi-ólketaný myzei qory, Túsim kitaby [District Historical and Local History Museum, Revenue Book] №25.
7. Mahambet J. Ár zattyń iesi men kiesi bar [Every thing has an owner and wearer]. Tirshilik tynysy gazetі №13. 2022 j.

***Сайлау А.¹**

¹Кызылординский областной историко-краеведческий музей

Аубакир Г.²

²Акмешитский филиал Кызылординского областного историко-краеведческого музея
г.Кызылорда, Казахстан

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

НАСЛЕДИЕ БАТЫРОВ СЫРДАРЬИ

В научной статье отмечается, что в рамках проекта «Духовная модернизация нации» Кызылординский областной историко-краеведческий музей, Акмешитский филиал и телеканал «Qyzylorda» совместно с сотрудниками музея по проекту «Общественный артефакт» были изучены и в дальнейшем войдут в научный оборот неизвестные места в истории казахского народа батыров Тoleккожа Кылышкожаулы (1713-1798 г.) меч (до сих пор хранился в селе Янгийоль под Ташкентом Узбекистана и недавно был завезен в нашу страну), Жанкожа Нурмухаммедулы (1774-1860 гг.) оружие (подаренное генерал-губернатором В.А. Перовским), книга «Нурнама», хранящаяся во время похода как талисман, каменный камень от костра во время похода, книга Бухарбая Естекбайулы (1812-1898 гг.) меч (хранится в руках потомков), серебряная печать с именем батыра и бахрома Знамени, Кайкы Узакулы (1845-1918 гг.) содержит ценные исторические сведения о винтовке и серебряном поясе.

Ключевые слова: музей, меч, ружье, печать, ремень.

***Sailau A.¹**

¹Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore

Aubakir G.²

²Akmeshit branch of the Museum of the Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore

Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

THE HERITAGE OF THE HEROES OF SYRDARYA

The research article considers the «Public Artifact» project, implemented by the Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore, the Akmeshit branch and the Qyzylorda TV channel, together with the museum staff within the framework of the state program «Spiritual Modernization of the Nation». The article deals with the unknown artifacts, which had an important place in the history of Kazakh people, a sword (still kept in the village of Yangiyul near Tashkent in Uzbekistan and was recently brought to our country) of a Kazakh batyr Tolekkozha Kylyshkozhauly (1713-1798), a weapon (donated by the Governor-General V. A. Perovsky) of Zhankozha Nurmukhammeduly (1774-1860) and his book «Nurnama», which he kept during the campaign as a talisman, a stone he used for striking fire during the campaign, Bukharbay Estekbayuly's (1812-1898) sword (kept by his descendants), a silver seal with the name of the batyr and the fringe of the flag. Authors give valuable historical data about the rifle and the silver belt of Kaiki Uzakuly (1845-1918).

Keywords: Museum, sword, gun, seal, belt.

Кошман Т.В.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

КУЛЬТОВЫЕ ОБЪЕКТЫ ОСЕДЛОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ИСТОЧНИК ЭПОХИ

В статье предпринята попытка изучения памятников как источник по изучению истории региона. Источником в данном случае является могильная плита известного акмолинского купца, который внес огромный вклад в развитие промышленного облика города Акмолинска начала XX века. Б.Кощегулов известен не только крупным торговым домом, продукцией конфектно-пряничной фабрики, но и широкой деятельностью по развитию образования и культуры в городе. Его имя должно сохраниться в истории города как основателя промышленного и культурного облика города. Изучение могильных плит известного городского мусульманского кладбища, позволит восполнить страницы истории города конца XIX – первой половины XX в.

Ключевые слова: Караоткель, некрополь, кулпытас, кладбище, сакральный объект, история, зират.

Введение

Культура Акмолинского Приишимья характеризуется многообразием кочевой и земледельческой традиций. Культовые объекты формировались под воздействием преобразования геокультурного пространства и имели свое выражение в виде городищ, территории зимовок, мест поклонений и почитания предков. Одним из видов средневековых памятников являются поминальные объекты, помогающие восстановить историческую картину формирования городской культуры. К сожалению, эти памятники, как свидетели истории и культуры, слабо изучены. Но

изучение такого рода источников, позволяет воссоздать слабоизученные страницы истории, восстановить имена и деятельность известных людей, оставивших свой след в развитии региона.

Мемориально-культовые памятники сегодня следует рассматривать как составную часть этнографической культуры населения, его обычаев и сохранение обрядовых практик на протяжении длительного времени. Все это дает исследователю огромный пласт новых знаний, взаимосвязи прошлого с настоящим, культурную преемственность и социальную память.

В связи с отсутствием документальных источников мемориально-культовая

архитектура порой является единственным достоверным историческим источником материальной и духовной культуры народа, проживающего на данной территории и представляющего историко-культурную специфику Казахстана. Культура кладбища это не только история людей, чей жизненный путь закончился здесь, но и культура ритуально-архитектурного погребального обряда. Кладбища имеют эмоциональную окраску, память места и даже с годами «живет» особой жизнью. Территория некрополя осознается как особое пространство памяти, смерти и запустения. И порой, несмотря на разрушенные памятники, заросшие травой могилы и запустение, сакрализация места продолжает привлекать внимание, чем создает особое отношение к историческому прошлому которое надо передать поколениям. Памятники старых кладбищ бесценный исторический источник и хранилище этнографической памяти через восприятие религиозного сознания и сложившейся системы символов.

Историко-культурное наследие это в первую очередь фактор стабильности и сохранения культурной самобытности, который передается из поколения в поколение в виде совокупности целого ряда предметов и объектов, в которых заложен глубокий философский и национальный код народа.

В последние годы идет процесс разработки методологических подходов к историко-культурному содержанию понятий сакральность, сакральный ландшафт, сакральная география. Сакральность ландшафта формируется на протяжении ряда поколений и определяется целой системой священных мест, религиозных традиций и культовых памятников. Сакральность это в первую очередь интеллектуальная и духовная деятельность человека по формированию и организации сакрального ландшафта, духовного наследия и общественного сознания.

Объектом исследования стало известное мусульманское кладбище Караоткель в городе Нур-Султан. Кладбище находится в старой части современной столицы и, как свидетельствует мемориальная доска, установленная при входе на некрополь, мусульманское кладбище «Караоткель» существовало с 1609 по 1962 годы. В 2012 году при содействии городского акимата и финансовой поддержке мецената

М. Гучериева осуществлено благоустройство территории и установлено ограждение. Зират Караоткель внесен в список Сакральных объектов Казахстана общенационального значения (Сакральные объекты Казахстана общенационального значения, 2017: 381).

На кладбище большое количество сохранившихся надгробий разного вида и периода. Чаще всего это надмогильные вертикально установленные плиты с эпитафиями. Основная часть сохранившихся плит это конец XIX – первая половина XX века. Изготовлены в большинстве своем из цельного камня. Свежие надгробия встречаются на месте разрушившихся и выполнены из современных материалов.

Самый многочисленный тип памятников это плоскостные камнерезные стелы-кулпытасы, представляющие собой плиты высотой от сорока до полутора метров. Они отличаются разнообразием форм: стелы с округло выделенным навершием, надгробные стелы с полукруглым навершием, стрельчатая форма навершия. Есть и антропоморфные стелы, по своей форме повторяющие изображение человека, точнее, четко прослеживается голова и плечи, ниже - прямоугольное основание. Четко выделяется шарообразная голова, короткая шея, покатые плечи и туловище. Чаще всего стелы имеют форму прямоугольника, верхушка которого имеет аналогию с минаретом или куполом мечети.

Объектом нашего исследования стало изучение могильных плит известных в Акмолинске представителей купеческой знати. Это своего рода попытка изучения коллективной родовой памяти поколений. Для исследователей, такого рода памятники являются носителями не только исторической эпохи, но и примером оседлой культурной традиции.

Известно, что на кладбище Караоткель похоронен знаменитый акмолинский предприниматель Баймухамбет Кошегулов, известный как торговец, промышленник и меценат, один из основателей крупного торгового дома дореволюционного Акмолинска. Сведения о деятельности одного из известных людей города сегодня можно встретить в публикациях краеведов, журналистов и всех тех кто занимается

краеведческой тематикой и историей предпринимательства в Казахстане.

В результате полевых исследований в 2022 году на территории некрополя удалось найти надгробную плиту Баймухамбета Коцегулова.

Следует рассказать об этом человеке и его вкладе в развитии города. Купец первой гильдии Б.Коцегулов был известным в Акмолинске меценатом (рис.1).

Родился Баймухамбет, или, как его еще называли, Байкоп Коцегулов, в 1848 году на территории современного Жанааркинского района Карагандинской области. Бойкий мальчик-сирота был замечен татарским купцом, который приобщи́л казахского юношу к занятию торговлей. Баймухамбет быстро освоил торговое дело, крепко встал на ноги и женился на дочери татарского купца Мадине (Нурахмет Е.). Б. Коцегулов построил ряд мельниц, имел хлебные склады и поставлял муку на ярмарки в Сибири, отправлял караваны с мукой в Китай. В 1895 году в Акмолинске на средства Б. Коцегулова была открыта конфетно-пряничная фабрика, ставшая известной своей продукцией даже в России. Старший сын Курмангали стал директором фабрики, младшие сыновья Нурмухамбет и Вали совладельцами. «Поставщик Двора Его Императорского Величества» такое почетное звание давалось главе предприятия, осуществляющего поставку товаров и услуг Императорскому двору. Фабрика выпускала шоколадные конфеты, леденцы, печенье, зефир, но особым спросом пользовались пряники из заварного теста акмолинской муки - купше и токаш (Абсеметов, 2006: 85). Абсеметов М. приводит интересные факты, что коцегуловские пряники были представлены на ярмарке в Омске и пришлось по вкусу наследнику российского императора. Конфетно-пряничная фабрика выпускала широкий ассортимент продукции вплоть до ее закрытия в 1929 году.

В 1911 году Б. Коцегулов получил звание купца первой гильдии (Алпыспаева, 2018: 691), что давало возможность заниматься не только торговлей, но и собственным производством. Торговля росла и приносила доходы. В 1913 году, согласно «Памятной книжке ...» Б. Коцегулов владел торговым домом (Пам. книжка 1913, с. 212), имел склад с разными товарами. (Пам. Книжка 1914 г, с. 95).

Рис. 1. Б. Коцегулов. | Fig. 1. Koshegulov B.

Коцегулов Б. большое значение уделял развитию образования и культуры, был известным меценатом города. Имя Баймухамбета связано с открытием и работой казахско-мусульманской школы в Акмолинске. Торговец из собственных средств выплачивал жалование учителям и пособие ученикам. Сегодня в бывшем здании школы расположен «Казкоммерцбанк». В ходе реконструкции в 1986 году внешний облик частично был утерян, надстроен второй этаж, установлены колонны, крыльцо с козырьком, на стене укреплен памятная доска (рис.2).

Совместно с купцами Бегисевым Х. и Забировым Н. Коцегулов Б. вкладывает деньги в деятельность мужского и женского училища, открытого в 1913 году. Интересные бревенчатые здания с резным деревянным декором сохранились до наших дней и являются объектом историко-культурного значения.

У Баймухамета Коцегулова и его жены Мадины, дочери татарского купца из Акмолинска, было шесть сыновей Курмангали,

Рис. 2. Памятная доска на здании бывшей казахско-мусульманской школы.

Fig. 2. Memorial plaque on the building of the former Kazakh-Muslim school.

Мухамедкали, Уали, Нурмухамбет, Бекмухамбет, Кадыркей и дочь Райхан. Старший сын Б. Кошегулова Курмангали, родившийся в 1876 году, входил в состав Городской думы города Акмолинска (Пам книжка 1913, с. 118), получил образование в Санкт-Петербурге и продолжил торговое дело своего отца. Особое отношение было у него к автомобилям, он даже принимал участие в автогонках в России и получил призовой автомобиль. По мнению известного историка Ж.О. Артыкбаева ему принадлежала идея открытия производства автомобилей в Акмолинске. В 1913 году был заключен договор с германской компанией, но планам помешала начавшаяся Первая мировая война (Балашкина, Мынбаев, Битабаров, 2021). Германские производители расторгли договор на поставку оборудования.

Подробности из жизни семьи Кошегуловых нередко встретишь в публикациях на страницах газет и в соцсетях. Потомки Б. Кошегулова ведут работу по увековечиванию памяти знатного акмолинского купца и присвоению одной из улиц его имени. В 2021 году городская ономастическая комиссия рассматривала этот вопрос. Следует отметить, что в городе есть улица Кошегулулы, но в честь Шаймердена Кошегулова, религиозного деятеля, депутата Государственной думы I и II созывов.

В 1918 году в возрасте 75 лет Баймухамбет Кошегулов заболел холерой и умер и был похоронен на мусульманском кладбище Акмолинска. После революционных событий и национализации предприятий семья Кошегуловых была вынуждена покинуть город. Курмангали похоронен в Бишкеке, дочь Райхан в Шымкенте.

В книге «Астана – город с тысячелетней историей» автор Абсеметов М.О. опубликовал уникальные фотографии семьи акмолинского купца первой гильдии Баймухамета Кошегулова. Совместное фото братьев Курмангали и Нурмагамбета Кошегуловых, отдельное фото Кадыркея Кошегулова, Нурмагамбет Кошегулов с супругой, семья Мухаммед-Вали Кошегулова, фото Б. Кошегулова с приказчиком Х. Негматуллиным (1915 г.). Интересными являются редкие снимки конфетно-пряничной фабрики Б. Кошегулова (1911 г.) и торговые ряды компании «Кошегулов с С-ми» (1911 г), здесь же коллективная фотография 1915 года служащих и рабочих конфетно-пряничной фабрики (Абсеметов, 2009: 190-195).

Задача, стоявшая перед нами была выполнена. На территории зирата была найдена каменная плита, принадлежавшая захоронению Б.Кошегулова (рис.3). Удивительным оказался факт, что уложенная когда-то бетонная дорожка по центральной части кладбища, имеет ответвление на север, в сторону более ранних захоронений. Петля среди каменных плит, узкая, частями раскрошившаяся бетонированная дорожка, точно вывела нас к могиле Кошегулова. На этом памятнике дорожка окончилась. Вокруг могильного камня бурно разрослись заросли клена, имеются другие каменные плиты, внешне присутствует запустение, нет свежестановленных плит. В то же время,

можно сказать, что рядом находится ряд могильных плит, выполненных в том же стиле.

Социальный статус умершего можно определить по размерам камня и характеру резьбы. Надгробия мусульман в конце XIX – начале XX в изготавливались по определенным правилам. Во вступительной части сверху могли быть изречения пророка или аяты Корана, нередко восхваления Всевышнего. После этого сведения о покойном, дата смерти, нередко возраст, в котором он ушел из жизни. Писали обыкновенно по мусульманскому лунному календарю.

Рис. 3. Могильная плита Б. Кошчегулова. Фото автора, 2022 г.

Fig. 3. Tombstone of B. Koshchegulov. Photo of the author, 2022.

Надгробие обыкновенно устанавливалось в изголовье погребенного и обращено фасадом в сторону Мекки. Представляет собой каменную плиту прямоугольной формы с полукруглым навершием и гладкой поверхностью. Изображение и надписи практически не пострадали. На изломе имеет мелкозернистую структуру. Высота около полутора метров, ширина у основания -60, толщина 12-15 см. Края и лицевая сторона ровные и гладкие.

Лицевая сторона покрыта текстом, выполненным выбитой трафаретной линией. Основу составляет верхняя часть плиты, имеющая центральную круглую часть, которую огибает дугообразный контур с надписью «Власть принадлежит Всевышнему Аллаху», начинающийся и заканчивающийся полумесяцем со звездой.

Особое место занимает центральный знак, представляющий собой многоэлементную фигуру, заключенную в восьмиугольник, а затем заключенную в три круга. Все вместе они представляют единую композицию.

На сегодняшний день остается вопрос авторства камнерезов, которые нередко могли оставлять авторский знак на камне. Нет сегодня точных сведений о наличии в Акмолинске ремесленных камнерезных мастерских. Но исследование территории кладбища, свидетельствует о том, что подобные памятники изготавливались довольно широко. В районе захоронения Б. Кошчегулова установлено более двадцати подобных по материалу и технике исполнения каменных плит. Техническое мастерство резчиков, высококачественная резьба могут являться свидетельствами существования в начале XX века в Акмолинске одной школы резчиков по камню.

Следующим объектом исследования стала гранитная плита, установленная не так давно потомками семьи Халфиных, рядом с частично разрушившейся могильной плитой (рис.4).

По мнению историка Махмутова З.А., Халфины являются потомками известного в Казани просветителя Ибрагима Халфина. Для развития торгового дела татарские купцы направляются во второй половине XIX века в казахскую степь, начинают торговую деятельность в Петропавловске, потом перебираются в Акмолинск. Казанский предприниматель Уали Хусаинович Халфин (1834-1894) приехал в Акмолинск и начал

активную торговую деятельность (Махмутов, 2017: 38). Подняться на ноги помогла и поддержка со стороны жены Таурбале из рода аргынов. В семье родилось шестеро сыновей Галиакпар, Галиаскар, Сыздык (Сетдик), Абдрахман, Карим, Рахимжан. Старшие сыновья стали прочной опорой семейному бизнесу, их имена вошли в число крупных предпринимателей дореволюционного Акмолинска. Согласно данным «Памятной книжки Акмолинской области на 1913 г.» Сетдик Увалиевич Халфин имел торговый дом в городе Акмолинске (Памятная книжка .., 1913: 112). Их имена можно встретить среди меценатов города, попечителей образования, сторонников развития культуры. Халфины активно поддерживали деятельность «Общества попечения о начальном образовании».

Таурбула Халфина, жена Уали Халфина, торговала мануфактурными и галантерейными товарами, сын Абдрахман Халфин занимался продажей пушнины и невыделанной кожи (Махмутов, 2017: 39).

Галиаскар Халфин имел торговый дом, расположенный на первом этаже двухэтажного особняка на пересечении современных улиц Абая и Бейбитшилик. На этом месте сегодня стоит Академия государственного управления. И лишь случайные фото позволяют иметь представление о красоте и богатстве особняка. Первый этаж выложен красным кирпичем, установлены железные двери и решетки на окнах. На втором деревянном этаже с резными карнизами и наличниками на окнах жила семья Халфиных (рис.5).

Рис. 4. Могильная плита Халфиных.
Фото автора, 2022 г.

Fig. 4. The Khalfins' tombstone.
Photo of the author, 2022.

*Рис. 5. Дом Г.Халфина на городской площади Целинограда.
Фото из открытых источников.*

*Fig. 5. The house of G.Khalfin on the city square of Tselinograd.
Photos from open sources.*

*Рис.6. Снос дома Халфина.
Фото из открытых источников.*

*Fig.6. Demolition of the Halfin house.
Photos from open sources.*

Дом простоял до 1972 года. После революции в доме разместились солдаты Красной армии, позднее располагался казахско-татарский клуб, ставились театральные постановки. Многие местные жители советского периода помнят этот дом, в котором находилась городская типография (рис.6).

Особняк Сыздыка (Сетдика) Халфина располагался на месте гостиницы «Турист» по проспекту Республики. Фото дома удалось найти и опубликовать в своей книге Махмудову З.А. (Махмудов, 2017: 199). На месте дома Галиакпара Халфина сегодня Центральная детско-юношеская библиотека на проспекте Богенбай батыра.

Халфины принимали самое активное участие в работе Городской думы города Акмолинска, вкладывали деньги на содержание пожарной службы, пополнение библиотеки новыми изданиями, большие средства выделяли на обустройство городской больницы. Ситик Вал Халфин, так записано в книге, входил в состав Городской думы Акмолинска (Памятная книжка Акмолинской области, 1913: 118).

Советская власть лишила Халфиных не только всего нажитого имущества, но и возможности проживания в городе, в развитие которого семья Халфиных вложила довольно большие средства, поддерживала благотворительность и меценатство. По сведениям, приведенным в работе Махмудова З.А. Галиаскар Халфин осел в Узбекистане, Сиддек Халфин был вынужден уехать через Ташкент в Китай. Абдрахман Халфин, занимавшийся хлебозаготовками, в период сворачивания новой экономической политики в 1927 году, был обвинен в спекуляции продуктами сельского хозяйства, после чего вынужден был уехать с семьей в город Тверь (Махмудов, 2017: 712). Рахимжан обосновался в Караганде, а Карим в Петропавловске. И только Галиакпар захоронен вместе со своим отцом на мусульманском кладбище Караоткель в городе Нур-Султан.

Память о купеческой династии хранит могильная плита. На гранитной стеле со скруглым навершием выбит текст: «Халфин Уали

Кажымухаммед, купец I гильдии, скончался в 1894 году; Халфина Таурбала Балкымбайкызы, умерла 27.05.1914 года в возрасте 73 лет; Халфин Галиакпар Уалиулы, купец I гильдии, умер в 1916 году; Коныркульджа Мастура Аблайкызы, племянница Шокана Уалиханова».

В Казахстане проживают потомки купцов Коцегуловых и Хальфиных, они продолжают хранить память о прородителях, предпринимают попытки сохранить их имена в городских улицах. Инициативная группа с 2016 года не раз обращалась в государственные органы с вопросом об увековечивании имени купцов Халфиных, собрала довольно большой состав архивных документов и материалов. Решением ономастической комиссии акимата города Нур-Султан в январе 1921 года улица в микрорайоне Уркер названа именем купца Уали Халфина, основателя целой купеческой династии в Акмолинске. На очереди стоит вопрос о сохранении торгово-купеческой фамилии Коцегулова в названии улицы города, в котором много исторических мест, напоминающих о его торговой и благотворительной деятельности.

Заключение

Подводя итоги, можно сказать, что изучение некрополя позволяет отыскать и открыть много забытых имен людей, которые внесли свой вклад в историю региона и города. Могильные камни несут не только информацию о погребенных, но и заставляют искать сведения о времени их жизни и деятельности. Приведенный пример изучения деятельности купцов Акмолинска, дает возможность выйти за рамки просто сведений о человеке. В данном случае это люди эпохи, оставившие свой след в промышленном и торговом развитии города. Культовые объекты сегодня требуют внимания, сохранения и изучения. Перед исследователями стоит задача изучения строений и конструкции могильных памятников, прочтение и изучение эпитафий. В дальнейшем планируется изучение родового состава на основе имеющихся обозначенных на каменных стеллах родовых знаков.

Литература

1. Абсеметов М.О. Астана – город с тысячелетней историей. – Астана: ALCHIAI group», 2009. – 312 с.
2. Акбалаева Ш. Улица акмолинского купца. URL: // <https://vechastana.kz/ulica-akmolinskogo-kupca> (дата обращения: 06.06.2022).
3. Алпысбаева Г.А., Саяхимова Ш.Н. Роль купечества в развитии провинциального города Акмолинска (вторая половина XIX – начало XX вв.) // *Bylye Gody*. 2018. Vol. 48. Is. 2.
4. Балашкина С., Мынбаев Р., Битабаров Ж. История одного из первых казахстанских автовладельцев. URL: // <https://24.kz/ru/news/social/item/508917-istoriya-odnogo-iz-pervykh-kazakhstanskikh-avtovladelcev> (дата обращения: 06.06.2022).
5. Нурахмет Е. Казахские баи: династия Косшыгуловых. URL: // <https://e-history.kz/ru/news/show/32525/> (дата обращения: 06.06.2022).
6. Сакральный ландшафт Сарыарки: коллективная монография / Хабдулина М.К., Тлеугабулов Д.Е., Дукомбайев А.Т., Кошман Т.В., Букешева Г.К., Сапарова К.С., Гайса А.М., Бонора Ж.Л. – Нур-Султан-Рим, 2020. – 222 с.
7. Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. – Астана: Фолиант. 2017. 496 с.
8. Махмутов З. История татар Астаны (первая половина XIX – начало XXI века). – Казань: Татарское книжное издательство, 2017. – 223 с.
9. Памятная книжка Акмолинской области на 1913 г. – Омск: Областная типография, 1916. – 230 с.
10. Прохоров И. Династия Халфиных. URL: // <https://kazpravda.kz/n/dinastiya-halfinyh/> (дата обращения: 01.06.2022).

References

1. Absemetov M.O. Astana – gorod s tysácheletnei istoriei. – Astana: ALCHIAI group», 2009. 312 s.
2. Akbalaeva Sh. Ýlisa akmolinskogo kýpsa. URL: // <https://vechastana.kz/ulica-akmolinskogo-kupca> (data obrasheniya: 06.06.2022).
3. Alpysbaeva G.A., Saiahimova Sh.N. Rol kýpechestva v razvítii provinsialnogo goroda Akmolinska (vtoraia polovina XIX – nachalo XX vv.) // *Bylye Gody*. 2018. Vol. 48. Is. 2.
4. Balashkina S., Mynbaev R., Bitabarov J. Istoria odnogo iz pervykh kazahstanskikh avtovladelcev. URL: // <https://24.kz/ru/news/social/item/508917-istoriya-odnogo-iz-pervykh-kazakhstanskikh-avtovladelcev> (data obrasheniya: 06.06.2022).
5. Nýrahmet E. Kazahskie bai: dinastia Kosshygýlovyyh. URL: // <https://e-history.kz/ru/news/show/32525/> (data obrasheniya: 06.06.2022).
6. Sakralnyı landshaft Saryarki: kollektivnaia monografia / Habdýlina M.K., Tleýgabýlov D.E., Dýkombayev A.T., Koshman T.V., Býkesheva G.K., Saparova K.S., Gaisa A.M., Bonora J.L. – Nýr-Sýltan-Rim, 2020. – 222 s.
7. Sakralnye obekty Kazahstana obshenasionalnogo znacheniya. – Astana: Foliant, 2017. – 496 s.
8. Mahmýtov Z. Istoria tatar Astany (pervaia polovina XIX – nachalo XXI veka). – Kazan: Tatarskoe knujnoe izdatelstvo, 2017. – 223 s.
9. Pámátnaia knijka Akmolinskoi oblasti na 1913 g. – Omsk: Oblastnaia tipografia, 1916. – 230 s.
10. Prohorov I. Dinastia Halfinyh. URL: // <https://kazpravda.kz/n/dinastiya-halfinyh/> (data obrasheniya: 01.06.2022).

Кошман Т.В.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

ОТЫРЫҚШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ КИЕЛІ НЫСАНДАРЫ ДӘУІР КӨЗІ РЕТІНДЕ

Мақалада ескерткіштерді өлке тарихын зерттеудің дереккөзі ретінде зерттеуге талпыныс жасалған. Бұл жұмыстағы дерек XX ғасырдың басындағы Ақмола қаласының өнеркәсіптік келбетін дамытуға орасан зор үлес қосқан атақты ақмолалық көпестің құлпытасы болып табылады. Б.Қошчеғұлов ірі сауда үйімен, кәмпит және пряник фабрикасының өнімдерімен ғана емес, қаладағы білім мен мәдениет саласын дамытудағы ауқымды істерімен де танымал. Оның есімі қала тарихында қаланың өндірістік және мәдени келбетінің негізін қалаушы ретінде сақталуы тиіс. Әйгілі қалалық мұсылман зиратының құлпытастарын зерттеу XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы қала тарихының беттерін толтырады.

Түйін сөздер: Қараөткел, қорым, құлпытас, зират, қасиетті нысан, тарих, зират.

Koshman T.V.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

CULT OBJECTS OF SETTLED CULTURE AS A HISTORICAL SOURCE OF THE EPOCH

The article attempts to study the monuments as a source for studying the history of the region. The source in this case is the tombstone of the famous Akmola merchant, who made a huge contribution to the development of the industrial image of the city of Akmolinsk at the beginning of the 20th century. B. Koshchegulov is known not only for a large trading house, products of a candy and gingerbread factory, but also for a wide range of activities for the development of education and culture in the city. His name should be preserved in the history of the city as the founder of the industrial and cultural image of the city. The study of the tombstones of the famous city Muslim cemetery will fill the pages of the history of the city at the end of the 19th – the first half of the 20th century.

Keywords: Karaotkel, necropolis, kulpytas, cemetery, sacred object, history, zirat.

Статья выполнена в рамках реализации научного проекта по гранту Комитета науки МОН РК: AP08857699 «Симбиоз кочевой и оседлой культуры казахов как цивилизационный код степи».

The article is written within the framework of the scientific project under the grant of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan: AP08857699 «Symbiosis of nomadic and sedentary culture of Kazakhs as a civilizational code of the steppe».

ОӘК 913.1/913.8

* Төлегенұлы Қ.¹, Кукушкин А.И.², Букешова Г.¹

¹«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

* e-mail: tkazhymurat@mail.ru

ТЕҢІЗ-ҚОРҒАЛЖЫҢ ӨҢІРІНІҢ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ: ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ

ХХ ғасырдың алғашқы ширегі қазақ халқы үшін ауыр да күрделі кезең еді. Әсіресе Кеңес үкіметінің құрылып, саяси идеологиялық қысым күшейіп тұрды. 1920 жылдардың ортасынан басталған ұжымдастыру саясаты көшпелі халықтарды отырықшыландырып қана қоймай жер атауларының өзгеруіне де үлесін қосты. Әсіресе Ақмола облысының қалаға жақын орналасқан, Ресейден келген қоныс аударушылар орналасқан аумақтарындағы жер-су атаулары ХХ ғасырға дейін-ақ орыс тіліне ауысқан болатын. Ал кеңестік саясат оны тіпті күрделендіріп, нәтижесінде: Комсомол, Осакаровка, Астраханка деген сияқты атаулармен алмастыруға себепші болды. Алайда, қазақтар басым орналасқан Қорғалжың өңірінде жер-су атаулары тек қазақша сақталып келді. Төмендегі мақалада Қорғалжың болысындағы жер атаулары туралы Нұр-Сұлтан қаласы архивінде сақталған құжаттар төте жазудан аударылып беріліп отыр.

Түйін сөздер: Теңіз-Қорғалжың, Бытығай, Ногай, Жібек жолы, қыстау, карта, жер-су атаулары.

Кіріспе

Қазақстан тарихын зерттеуде көне жер-су атаулары ерекше дереккөз болып табылады. Қазақ жер-су атаулары кезең-кезеңімен, белгілі себептерге байланысты ауысып немесе жаңарып отырған. Біздің ойымызша, жоңғар шапқыншылығына дейінгі атаулар мен одан кейінгі атаулардың үлкен айырмашылығы

бар. Мысалы: Балқаш көлі жоңғар шапқыншылығынан бұрынғы карталарда Көк теңіз, Теңіз-Қорғалжың көлі – Қамысты көл деп аталғанын байқауға болады. Ал патшалық Ресей кезіндегі қазақ жер атаулары күрделі өзгеріске ұшырады. Олар әсіресе ішкі Ресейден қоныс аударушылар орныққан шұрайлы жерлерде, қала және бекініс маңайларындағы жерлердің өзгеруіне әсер етті. Қазан төңкерісінен кейінгі

жер-су атауларының өзгеруі қазақ даласында тұтас жүрді.

Ертедегі көп атаулар ескі карталарда жақсы сақталғанын байқаймыз. Қазақ даласы туралы құнды мәліметтер беретін құжаттардың қатарына картографиялық мәліметтер жатады. Біздің зерттеуімізге негіз болып отырған жалпы Сарыарқа және Теңіз-Қорғалжың өңірі туралы Европалық және патшалық Ресей карталары, француз жазбалары болып табылады. Сонымен қатар, Нұр-Сұлтан қаласының архивінде XX ғасырдың басындағы Ақмола облысы мен Қорғалжың өңіріне қатысты құжаттар сақталған. Олардың қатарында «жер пайдалану бөлімінің» құжаттары, болыстар мен ауылдардың картасы бар. Сонымен қатар, Нұра және Есіл өзенінің арналарын бұру және оны пайдалануға қатысты архив материалдары және сызбалар сақталған. 1925-1930 жылдар арасындағы Ақмола облысында іс-қағаздар негізінен орыс тілінде кирилл жазуымен жүргізілген, дегенмен шалғай болыстарда ескі қазақ жазу қолданылып, жылдық есептер мен жоспарлар төте жазудан аударылып жіберіліп отырған. Осы себептен де болар, Қорғалжың және Сарыарқа болыстарының жер-су атаулары қазақ тілінде сақталып қалды. Архив материалдарын іздестіру барысында Ақмола облысына қарайтын болыстардың сызба картасы табылды. Олардың ішінде Қорғалжың болысының картасы зерттеуіміз үшін өте маңызды болып отыр.

Сарыарқадағы атауларға байланысты картографиялық мәліметтерге қысқаша шолу

Әлем үшін кейінгі орта ғасырларға дейін қазіргі Қазақстан аумағы жұмбақ болып келді. Аумалы-төкпелі кезеңде Қазақстанның далалық өңірінде кездесетін жер-су атаулары мен елді мекендері, онда қандай халықтар тұрғандығы туралы мәліметтер беру басқа елдердің саяхатшылары үшін өте күрделі және мүмкін емес еді. Сондықтан сол дәуірдің көп карталары бір-бірінен көшірілген немесе қайта сызылған болатын. Бұған әсіресе еуропалық карталарды жатқызуға болады. Осындай карталардың бірін Сицилия патшасы Рорджер II тапсырысымен араб географы Әбу Абдаллаһ Мұхаммед әл-Идриси 1154 жылы сызып бітіреді. Картографиялық еңбек «Нузхат әл-

муштак фи-хтирак әл-афак» деп аталады. Қазақстан аумағы туралы тың дерек беретін карта туралы біршама көп зерттелген, оның ішінде отандық және ресейлік ғалымдар: Б.А. Рыбаков (Рыбаков, 1952: 3), И. Крачковский (Крачковский, 2004. 919), Б. Көмеков (Көмеков, 1971. 194-198), т.б. кеңестік кезеңнен бері зерттеп келеді. Картада оғыздар, қимақтар, қыпшақтар, құмандар, қарлұқтар, азкиштер туралы құнды мәліметтер бар. Картада қазақ жері аумағы «Сурат әл-ардта» деп аталатыны туралы академик Б. Көмеков өзінің «Географический труд аль-Идриси-ценнейший источник по истории Казахстана» атты мақаласында айтып өтеді (Көмеков, 2016. 4-9). Неміс ғалымы Карл Миллер 1927 жылы картаны латынға аударып тұтас қалпына келтірді. Картаның К. Миллер қалпына келтірген нұсқасы АҚШ-тың «Library of Congress» кітапханасында сақтаулы және зерттеушілер үшін кеңейтілген форматта онлайн қол жетімді (Library of Congress <https://www.loc.gov/item/2007626789/>). Бұл картаның Ирактағы түпнұсқасының көшірмесін академик Б. Көмеков ҚР Ұлттық архивіне тапсырған. Картада қазақ даласында сол кездері мекендеген оғыз, қимақ, қарлұқтардың қала аттары, өзен-көл атаулары жақсы сақталған. Ол туралы академик А. Көмеков 1970 жылдардан бері зерттеп, жазып келеді. Дегенмен біздің бұл картаны еуропалық карталармен салыстыра зерттеулеріміз нәтижесінде сарыарқаның кіндігі Торғайға жақын жер атауы кездесіп отыр. Бұл Rennell James-тің 1742-1830 жж. жинақтаған картасын қарастыру барысында байқалды. Өль-Идрисидің картасында (латынша аудармасында да және арабшасында да) Торғайдағы бір жер атауы: «Lohman» деп кездессе, Rennell James-тің 1742-1830 жж. жинақтаған (меніңше черновой) картасында «Lokman» деп, Purdy John-тың картасында да (1773-1843) «Lokman» деп жазылып отыр. Қазақша Лұқман, Ұлықпан болуы мүмкін. Жалпы Лұқман атауы аңыздардағы мың жас жасайтын Лұқман Хакимге келеді. Дегенмен карта ары қарай зерттеуді талап етеді. Бұл картада Теңіз-Қорғалжың өңірі жайында картада бар дегенмен лингвист және картограф мамандардың көмегіне сүйеніп, онда кездесетін жер-су атауларын түпкілікті әрі нақты аударуға болады.

Еуропалық карталардың ішіндегі келесі ерекше карта, ол 1448-1459 жылдары Португалия патшасы Альфонсо V тапсырысымен сызылған

ФраМауроның картасы. Италияндық картограф Фра Мауроның әйгілі құпия картасындағы Сарай, Отырар, Сайрам, Маңғыстау, Шағатай ордасы, Еділ өзені, т.б. кездеседі. Картадағы Орта Азия туралы мәліметтерге белгілі ғалым С. Горшенина нәтижелі зерттеулер жасаған. Ғалым латын тілінен: «Balasian / Badascian (Бадахшан), Balch / Balc (Балх), Çagatai, Bochara / Bucara (Бухара), Samargan, Choach (Чач, Ташкент), Organça (Ургенч), Magchilta (Мангышлак), Gothan / Cotan (Хотан), Chaschar (Кашгар), Chataio / Catai (Катай), Termit (Термез), Sandar» сияқты қалалар атын анықтап, қазіргі Өзбекстан Республикасы мен Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде орналасқан жер-су, қала атауларына байланысты құнды зерттеу жасаған (Горшенина, 2010. 170).

2022 жылдан бастап Халықаралық Картографтар ассоциациясы, италияндық Картографтар ассоциациясы мен Флоренция университеті, Флоренциядағы Тоскан аумағының әскери-географиялық институты бастамасымен Флоренциядағы «Museo Galileo» порталында Фра Мауро картасының зерттеуге арналған толық электронды нұсқасын жариялады (La Biblioteca Digitale del Museo Galileo II Museo Galileo all'International Cartographic Conference e il Mappamondo di Fra Mauro - Museo Galileo). Картада тек жер-су атаулары ғана кездеспейді, онда космографиялық белгілер, әртүрлі халықтарға байланысты аңыздар, сонымен қатар, теңіз сауда жолдарының бағыттары белгіленген. Сондықтан да сол дәуірдің өзінде өте құпия карталардың қатарына жатқызылған. Картада Жібек жолы бойында керуен өтуге арналып қазылған үңгірлер немесе тас жолдар (Тартария мен Қытай арасындағы сауда жолы үшін қазылған үңгірлер мен салынған жолдар), Қарасу (carasu), Қозысу (cozusu), Гоктенис (hactenis, көк теңіз Балқаш болуы мүмкін) сияқты өзен немесе көл атаулары, Әмір Темір салдырған мықты адамдардың пантеондары, «Александр Македонский болған жер» деген атпен белгілі аймақ (қазіргі Қызылорда өңірі болу керек), т.б. бар. Билеушілерге арналған үш үлкен пантеон көрсетілген. Олар: 1. Sepultura real; 2. Sepultura imperial; 3. Sepulture fate per Tamberlam. Оның біреуі туралы мәліметте: «Сарай ордасында 18 зират бар. Олардың көбін Әмір Темір салған. Ол жерде тек билеушілер/көсемдер ғана жерленген» делінген. Сонымен

қатар, «Амахоби» – яғни арба немесе күйме үйлерде тұратын адамдардың мекені туралы айтылады. Ең қызығы картада «венециандық диалектпен жазылған: «Nu flumen nu» (ағылшын тілінде: «River Nu») деп аталатын өзен кездеседі. Біздіңше бұл Нұра өзені болуы ықтимал. Картада кездесетін «Organça» атауы бұл Жошы Ұлысынан бөлінген Ордалық мемлекеттердің бірі болуы мүмкін немесе Жошы Ұлысы. Себебі бұл туралы мәтінде: «Органса бай және ауқатты мемлекет. Ескі Органса жайылымы кең, жақсы жерлерде орналасқан. Оған 12 ірі қала кіреді. Оның батыс шекарасы Кандич және Сарай, оңтүстігінде Каспий теңізі, солтүстігінде Ресей жерінде орналасқан Новгород, шығысында Персиямен шектеседі. Бірақ Әмір Темір бұл қалаларды талқандаған» (La Biblioteca Digitale del Museo Galileo <https://mostre.museogalileo.it>) деп атап өтеді. Бұл жерде Тоқтамыс Әмір Темірдің қолдауымен Жошы Ұлысына жасаған жорықтарын баяндап отырған болу керек.

Сібір жылнамаларындағы карталарға көз жүгіртсек, қазақтың далалық өңіріне байланысты және Теңіз-Қорғалжын ойпатына қатысты атаулар кездеседі. XVII-XVIII ғғ. С. Ремезов жинақтаған «Чертежная книга сибери» (Ремезов, 1701 (1882). 50) атты жинақта «озеро Кургалчи» немесе «Коргалчы» деп кездеседі, осымен қатарлас жинақталған XVII ғасырға жататын «Кунгурский летописе», «Кургалчи» атауы берілген (Краткая сибирская летопись (Кунгурская, 1880. 87). 1739 жылғы Номанн Erben-нің Ресей империясының картасында да «Chord Golchi» – яғни, «коргалчи» деп жазылған (Номанн, 1739). Бұл картаның бір ерекшелігі картада «коргалчи» дегенді көл ретінде емес жер атауы ретінде көрсетіп және оның жанында «Kamysch Nor» (біздің ойымызша Қамысты көл) деген көл бар екенін, оған Нұра өзені құятыны көрсетілген. Қамысты көл деп отырған қазіргі Теңіз көлі болуы мүмкін. Себебі Теңіз көлінің айналасында қамыс көп өседі. Ал «Коргалчи» дегеніміз қазақтың «қорғал» немесе «қорған» сөзінен туындаған «қорғалшы», «қорғаншы» сөздерін тудыруы мүмкін. Карта туралы алғашқы мағлұматтар қалмақтар Сарыарқаға енді келе бастағанда немесе одан бұрын жинақталған болса керек. Ақмола өңірін біршама жақсы зерттеген ғалым, профессор Ж. Артықбаев: «Теңіз бен Қорғалжын бір су айдыны болғаны

сөзсіз» – дей келе, «ал Қорғалжын көл емес қоп, яғни, балшықты сазы мен қамысы аралас жер» дегенді келтіреді (Артықбаев, 2021. 368).

1845 жылы құрылған Ресей Географиялық Қоғамының бастамасымен XIX ғасырдың аяғында топографиялық карталар сызыла бастады. Солардың бірінде Қорғалжын өңірі және Бытығай ескерткішінің аумағында басқа да зираттар мен қирандылар кездеседі. Картада Бытығайды «м. Богай» деп берген. Мұндағы «м» шартты белгісі «могила», яғни зират дегенді білдіреді. Қазірдің өзінде Бытығай ескерткішінің жанында көне зираттар көп орналасқан. Орыс тілінде жазылған «Богай» қазақша Боқай, Боғай немесе Ботагай/Ботағай болуы да мүмкін. Осының маңында радиусы шамамен 5-7 км орналасқан зираттар мен қорымдар: «м. Быртубай», «м. Кара мола», «м. Карачалдак», «м. Бла оглай» сияқты атаулар кездеседі. Картаны кеңейтілген көлемде Геопортал сайтынан зерттеуге болады. (Военно-топографическая карта Европейской России (М 1:126 000) <https://geoportal.rgo.ru>). Екінші бір картада «Древ.здан. Бытагай», Древнее «Здан. Сырлытам», «Древнее Здание Сулутам» деп аталатын орындар бар. Сонымен қатар Нұра өзенінің бойындағы көне мешіттің қирандылары кездеседі. Ремезов картасының шамамен XVII ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырдың басында жинақталғанын ескерсек, картада көрсетілген мешіт жоңғар шапқыншылығы кезінен бұрынғы болуы әбден мүмкін. Нұра бойындағы мешіттің алғашқы қирандылары туралы У. Ремезов «Чертежная книга Сибири» атты жинағындағы картада көрсеткен болатын (Ремезов, 1701: 50).

1880 жылы басылып шыққан П.И. Рычковтың «Оренбургская губерния с принадлежащими к ней местами, по «Ландкартам» Красильникова и «Топографии» П.И. Рычкова 1755 года» атты картографиялық еңбек зерттеуіміз үшін маңызды. Онда Қазақстанның Батыс өңірі, Торғай даласы, қазіргі Ақмола облысының біраз бөлігіндегі жер-су атаулары картаға енген. Картада Қорғалжын көлі «os: Хордгалдъ», Бытығай ескерткіші «Розвалина Тотагай» (Тотагай қирандылары) деп берілген. Картадағы «Розвалина Тотагай» (қаз. *Бытығайдың қирандылары*) үлкен құрылыс орындарының болғанын білдіртіп отырғанын байқауға болады. Сонымен қатар Нұра өзені, Ақтау сияқты жер-су атаулары бар. Еңбекте карталар мен қоса

көне славян жазуымен жазылған сол кездегі Орынбор өлкесін мекендеген халықтар туралы қысқаша сипаттама берілген. Еңбектің 6-шы тарауы қазақ даласына арналған, «О киргиз-кайсаках или киргизах» (Қазақтар туралы) деп аталады. (Оренбургская губерния ..., 1880: 5).

XVII ғасырдың екінші жартысындағы қазақ жері туралы бай мағлұмат беретін Оңтүстік Сібір мен Ресей аумағын зерттеуші еуропалықтардың бірі голландиялық картограф, Ост Индия компаниясының басшысы болған Нисколаас Витсен (Witsen Nicolaes (1641-1717) еді. Ол 1664-1665 жылдары Ресейдегі Тобыл өңіріне келіп, Борис Годунов патша жинақтаған Ремезовтың карталарының көшірмелерімен танысады. Осының негізінде оның 1687 жылы Амстердамда «Nieuwe Lantkaarte Van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa Strekkende van Nova Zemla tot China» атты картасы басылып шықты (Nieuwe Lantkaarte Van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa Strekkende van Nova Zemla tot China, 1687). Бұл алғаш рет орыс жылнамаларын пайдалана отырып, басқа карталармен салыстырып шығарылған карта болатын. Картада «Lemits, sive Kamislof La cus» деген көлдің атауы кездеседі. Біздіңше бұл Қамысты көл қазіргі Теңіз-Қорғалжын көлі. Е. Номанн картасында «Kamysch Nor», яғни Қамысты көл деп кездеседі. Оған Нұра өзені құяды (Номанн, 1739). 1787 жылы шыққан француз картографы Тардьё Пьер Франсуаның картасында да «Rozaolina Totagai» деп кездеседі (Tardieu, 1787).

Ал, ағылшын географы Реннел Джеймстың (Rennell James) 1820 жылғы картасы сол кездегі еуропалықтар үшін тың мәліметтермен толыққан. Картада қолмен сызылған түзетулер мен толықтырулар көп. Мұнда кездесетін «Totagai ru» (Тотағай қирандылары) деп отырған біздің зерттеуімізге негіз болған Бытығай қаласының қирандылары. Сонымен қатар картада Торғай даласындағы жер-су, өзен-көл атаулары бар (Rennell, 1820).

Картографиялық зерттеулер біздің тақырыбымыз үшін мол мәліметтер берері сөзсіз. Дегенмен, еуропалық карталардың көбі Әл-Идрисидің кейіннен Фро Мауроның, одан кейін Сібір жылнамаларымен толығып отырған. Сондықтан карталар көбінде бір-біріне ұқсас болып келеді. Алдағы зерттеулерде қытай және манжу тілдеріндегі карталарды

салыстыра зерттеу маңызды болып табылады. Сонымен қатар, Әл-Идиридидің, ФраМауроның карталарындағы Қазақстанның далалық өңірі туралы жазбаларды лингвистикалық жағынан салыстыра зерттеу өзекті. Осыған орай, кейінгі кезде карта тарихын зерттеумен айналысып жүрген Н. Кенжеахметұлының еңбектері қазақ Сарыарқасын зерттеу үшін жаңа көмекші құрал болмақ (Kenzheakhmet, 2021).

Теңіз-Қорғалжың өңірі туралы XIX ғасырдың ортасындағы француз жазбалары

Қазақ жері туралы батыс ғалымдарының XIX ғасырдағы жазбалары аз емес. Дегенмен, Теңіз-Қорғалжың өңірі мен Бытығай ескерткіші туралы аз кездеседі. Іздеу барысында Францияда жарық көрген жинақтарда осы өңір туралы қысқа болса да мәліметтер табылып отыр. Француз зерттеушілерінің еңбектерінің көп бөлігі карта түрінде, жинақ түрінде, монография түрінде, анықтамалық түрінде де кездеседі. Олардың негізгі бөлігі Францияның Ұлттық кітапханасының архивінде сақтаулы. Кітапхананың электронды ресурстар базасы мен электронды каталогы зерттеушілер үшін өте қолайлы, әрі қолжетімді. Электронды базадан «kirghiz» деген атаумен кездесетін 3326 құжаттар онлайн қол жетімді, 372 құжат кітапханада қолжетімді (Bibliothèque nationale de France, <https://gallica.bnf.fr>). Құжаттардың негізгі түрлері: суреттер, карталар, газет-журналдар, анықтамалықтар, аудио құжаттар, кітаптар кездеседі. Электронды кітапханада қазақ жеріне саяхат жасаған француз этнографы Жозеф Ануан Кастаненің қоры бар (Bibliothèque nationale de France, Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) (bnf.fr). Онда ғалымның қазірше бізге белгілі 1909-1930 жылдар арасында патшалық Ресейде және Францияда басылып шыққан қазақ тарихына тікелей қатысты 10-ға жуық ғылыми мақалалары мен кітаптары сақталған. Жалпы ғалым туралы соңғы әрі нақты ақпаратты Орта Азия тарихын зерттеп жүрген белгілі француздық ғалым S. Gorshenina-ның «Un précurseur de l'archéologie et de l'ethnologie françaises en Asie centrale: Joseph-Antoine Castagné (1875-1958)» атты мақаласынан танысуға болады (Gorshenina, 1997: 255-272). Біздің зерттеуімізге тікелей қатысты ғалымның «Древности Киргизской

степи и Оренбургского края (Antiquities of the kirghiz steppe and the orenburg region)» атауымен «Оренбургская ученая архивная комиссия» жинағының 2 – 35 шығарылымында жарияланған ғылыми жазбасы (Древности Киргизской ..., 1910: 110). Онда ғалым қазақ жерінде кездесетін ескі қалалар мен зираттар, қорымдар, көне кен орындары туралы қысқаша сипаттамалар жазып өтеді. Ақмола облысына арнайы тоқталып, ондағы: Бытығай, Жұбан ана, Болған ана, Мамай мола сияқты қалалар мен зираттар көне кен орындарына тоқталады.

Сонымен қатар, 1856 жылы Malte-Brun, Victor-Adolphe атты авторлардың бастамасымен Парижде басылып шыққан «Géographie complète et universelle» атты еңбектің 3-томында «Нұра өзенінің сол жағалауында «Totagaï» ou «Botagaï» атты қала болған, оның қирандыларының көлемі 2,5 француз лигасын (1 лига = 4,82803 км. осы еңбектің осы жылғы екінші басылымында 10 км деп айтылады) құрайды, екі ғибадатхана кездеседі. Қазақтар қоныстанған, аумақтың оң жағында әлі күнге дейін бірнеше қаланың қирандылары бар. Бұлар Шыңғыс хан өмір сүрген уақытқа сәйкес келетіндігі туралы болжам бар» дейді (Géographie complète et universelle, 1856: 52). Бұл жазбаның біздің зерттеуіміз үшін құндылық мәні өте зор. Себебі, Бытығайды қала ретінде нақты белгілеп көрсетіп отыр. Мұндағы «ғибадатхана» деп отырғаны сол аумақтардағы мешіттің қирандылары болуы мүмкін. Бытығай маңындағы басқа нысандардың қирандылары 2021 жылғы барлау жұмыстары барысында анықталған болатын. Зерттеушінің «Шыңғыс хан кезеңі» деп отырғаны, біздіңше Жошы Ұлысына сәйкес келетін сияқты. Сонымен қатар, 1891-1924 жылдар аралығында Парижде шығып тұрған «Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires: choix de rapports et instruction» атты жинақта: «le Kargaldjin ou tombe la Noura à la ruine (rozvalina) Totagaï» деп Бытығай ескерткішінің қирандылары Нұра өзеніне жақын жерде кездесетіні туралы аз ғана ақпарат беріп өтеді (Nouvelles archives ..., 1911: 324). Теңіз-Қорғалжың өңірі туралы батыс зерттеулері біз үшін өте маңызды. Еуропаның Швеция, Франция, Италия, Германия елдеріндегі ұлттық кітапханалар, архивтер мен музейлер базаларында қазақ тарихына қатысты құнды деректер мен материалдар өте көп кездеседі. Қазірше уақыттың тығыздығына

байланысты қолжетімді болып отырған француз зерттеушілерінің жазбаларын басқа еуропалық саяхатшылардың жазбаларымен салыстыра зерттеу маңызды болып табылады. Д. Кастаньенің XX ғасырдың басындағы қазақ этнографиясы мен тарихына байланысты орыс тіліне аударылмаған еңбектері, жеке қорындағы қолжазбаларын қарау маңызды болып табылады.

Теңіз-Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары

Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары кейінге дейін біршама таза күйінде сақталған. Оның ішінде өзен, көлдер, қыстау, тоғайлар, ауыл аттары бар. 1925 жылдардағы Қорғалжың болысының картасындағы жер-су, ауыл атаулары:

Көлдер: Жәнібек көлі, Саумал көл, Сарыкөл, Жайнақ/Жабақ көл, Сасық көл, Арықты көл;

1. Өзендер: Нұра, Өмірзақ өзені (Нұраның саласы), Бездек/Нездек өзені, Бірқоғалы өзені;

2. Жер аты: Серкебай, Бидайық, Алимге, Қазақ, Қоянды, Шолаққайың, Шүкей, Шоқай;

3. Тоғай (Урочище): Жауыр, Шерубай, Ши, Борнақ, Арқалық;

4. Ауыл: Бек ауылы, Әбдеш ауылы, Алабас ауылы, Жүнісбек ауылы, Қорғанбай ауылы, Бақрам ауылы, Көпбай ауылы, (Карты волостей, 19).

Сонымен қатар, 1925 жылдан бастап Ақмола облысындағы тұзды көлдерді сақтап қалу бойынша біраз жұмыстар жасалған болатын. Құжаттардың ішінен Ақмола

облысындағы тұзды көлдердің тізімі назар аудартады. Ақмола облысының аумағындағы тұзды көлдерінің тізімі деп аталатын 1927 жылы жасалған кестеде жиыны 62 тұзды көлдің атауы жазылады. Ақмола облысында Бытығай (Батығай) деп аталатын екі тұзды көл кездеседі. Оның бірі Нұра өзенінің сол жағында Ақмола қаласынан оңтүстікке қарай орналасса, екіншісі Бытығай (Батағай) деп аталатын тұзды көл Ақмола облысы мен Павлодар облыстарының шекарасындағы жазықта Есіл өзенінің жоғарғы жағымен Өлеңті өзенінің шығысында орналасқан. Біздіңше Нұра өзенінің сол жағына қарай орналасқан Бытығай көлі Қорғалжың маңындағы көлдер шоғырына кіреді.

Нұр-Сұлтан қаласы архивіндегі 244 қордың 261 ісімен таныстым. Ондағы «Отчеты, статсведения и доклады о работе Кургальджинского волостного исполкома» деп аталатын 1926-1927 жылдардағы құжаттар жинағында Ақмола уезі атқару комитетінің Қорғалжың болысы туралы шығыс есептері, статистика, баяндамалар мен қаулылар, бұйрықтар қамтылған. Құжаттардың түгелге жуығы ескі қазақ жазуымен жазылған. Баспа түрінде және қолжазба шимай түрінде кездеседі. (Отчеты, статсведения ..., 244-қор, 261-іс).

Жер-су атауларын зерттеуге және жаңарту үшін керек құжаттың бірі 1925-1926 жылдардағы сайлауға байланысты істер болып отыр. Себебі ондағы ауылдардың атауы толығымен қазақ тілінде және төте жазуда жазылған. Төменде кестеде ескі қазақ жазуынан аударылған Қорғалжың өңірінің жер атаулары берілген.

Ақмола губкомы аумағында орналасқан тұзды көлдердің тізімі

Атауы	Орналасқан жері
Батығай	В Акмол.уезде на границе с Павлодар у. На пространстве ограничение долин. Верх. Ишима и верх. Уленты с Востока
Батығай	На лев. берегу р. Нуры к югу от гор. Акмолинска
Джамбай	На лев. берегу р. Нуры к югу от гор. Акмолинска
Караданор	Там же
Карасор	На юго-западе от Акмолинска между долины
Джалпак сор	
Груп. Батаганских озер	На левом берегу р. Сарысу близ устья ее левого потока Атасу

(Протоколы и выписки ..., 27-29).

1925-1926 жылдардағы Қорғалжың болысына қарайтын ауылдардың кестесі

Рет саны	Ауыл орталығы	Ауыл аттары	Үй саны
1	Әбділде ауылы	1. Аққошқар	4
		2. Сайдалы	3
		3. Абылда	10
		4. Әлі	15
		5. Ши	9
		6. Жақсышат	20
		7. Тоғжан ауылы	10
2	Көксала	1. Көксала	30
	Жайнақ ауылы	1. Қуаныш ауылы	10
		2. Жаншағыр ауылы	4
		3. Жампейіс ауылы	13
		4. Ермекбай ауылы	10
		5. Жайнақ ауылы	20
3	Кенжеғара ауылы	1. Сұналіжаббарсыған	8
		2. Құсайын	12
		3. Құлеке/Колеге	10
		4. Тоқсары	15
		5. Сүлеймен	5
		6. Абылғазы	15
4	Аршаты	1. Сайдалы	10
		2. Абылда	15
		3. Әлі	10
5	Үшқағыл	1. Ши	10
		2. Жақсышат	25
6	Баршын	1. Тоғжан ауылы	8
		2. Жамбек	15
		3. Көнебек/Көпенбек	10
		4. Жаманкөң	10
7	Алакөл	1. Жаныс	15
		2. Топар	15
		3. Малай	8
		4. Қандыбай	14
8	Жаманкөң	1. Абдырақман	4
		2. Қалдыбай	11
		3. Жақай	15
9	Бидайық	1. Шыңғыс	30
		2. Көлбай	19
10	Олжабай ауылы	1. Ақмет	4
		2. Матынбек/Етінбек	9
		3. Олжабай	15
		4. Қалдаман	7

11	Қоржынгөл	1. Сасық	3
		2. Қарын/Қарым	10
		3. Қарамола	7
		4. Қоржынгөл	40
		5. Атан	
12	Қылыш ауылы	1. Мырзасары	10
		2. Қылыш	20
		3. Қасен/Қален	10
13	Ақарал	1. Теңізбай	7
		2. Есенбай	10
		3. Назарбек	8
		4. Қыздарбек	5
		5. Мақым	10
14	Саумалкөл	1. Қарасу	7
		2. Саумалкөл	15
		3. Осин	10
15	Ойдырлы	1. Саржал	10
		2. Байанбай	15
		3. Ойдырлы	20
16	Қамзе ауылы	1. Өтетілеу	10
		2. Қамза	10
		3. Садыр	10
		4. Асқар	10
17	Шоңайбай	1. Бабанбай/Баянбай	10
		2. Жақып	10
		3. Шоңайбай	15
18	Қарағаш	1. Бекей	4
		2. Жұматай	20
		3. Мәден	15
19	Мамай	1. Жалтыр/Жаныл	15
		2. Қосарал	8
		3. Мамай	25
		4. Құдайдың құлы	7
		5. Берік миалы	8
20	Омарбай ауылы	1. Ақметжан	27
		2. Қосмұрын	16
21	Бөгелекті	1. Бөгелекті	20
22	Жаманқопа	1. Қосқопа/Қашқопа	2
		2. Жаманқопа	30
		3. Рыспай	8
		4. Мақмат	4

23	Обалы	1. Жапалақ	8
		2. Көпқойма	6
		3. Обалы	35
24	Бекболат	1. Бекболат	15
		2. Басыкең	20
25	Жарсуат	1. Қарабидайық	5
		2. Жарсуат	50
		3. Тереңөзек	10
		4. Сарыбайтал	6
		5. Қошық	15
26	Саға	1. Тоқсамбай	12
		2. Түсіббек	13
		3. Ақай	10
		4. Мұқаметбай	12
		5. Байділде	11
27	Біртабан	1. Кәрітоғай	25
		2. Жаңатоғай	35
28	Қаражар	1. Қалмақты	7
		2. Қаражар	25
		3. Тоған	3
		4. Мандар	10
29	Бакей	1. Қалық	20
		2. Бакей	20
		3. Бейсебай	7
30	Құланөтпес	1. Атымтай	13
		2. Қожа	4
31	Қарашалғын	1. Қарашалғын	18
32	Ақтөбе	1. Түсіпберген	20
		2. Жаман қара	15
33	Инелікті	1. Айнабек	
		2. Жансары	
34	Аршаты	1. Ақтайлақ	15
		2. Сараба/Сароба	5
		3. Құнтықай	5
		қожа/Құттықай қожа	
		4. Аршаты	50
35	Шынты Қаныкей	1. Райыс	15
		2. Жұматай	10
		2. Ермұқан	5
		3. Шынты	10
36	Барақ	1. Барақ	30
37	Қуыс	1. Қуыс	20
		2. Бесгемақ	25
38	Қоскөл	1. Қоскөл	15
		2. Жарлыкөл	5

39	Жетеу	1. Тілен	10
		2. Жетеу	15
40	Үш сары	1. Сымағұл	25
		2. Бозша	5
41	Тоғанас	1. Тоғанас	50
		2. Жүсіп	10
42	Әбілда ауылы	1. Қонаққай/Қонжықай	5
		2. Сарыбай	10
		3. Әбілда	25
		4. Жоламан	5
43	Қараөткел	1. Өтеген	30
		2. Майғақ	20
44	Рабара ауылы	1. Қожақымет	10
		2. Қазиақбар	20
		3. Жорынбаш	10
45	Күйік	1. Иманберлі	5
		2. Емран/Омаралі	5
		3. Үсей	5
		4. Ыдырыс	10
		5. Абдырақ	15
		6. Тұрғымбай	10
46	Жұмалы		
47	Көбесор	1. Тілеулес	10
		2. Нұрмағамбет	15
		3. Алқапбек/	15
		4. Бейсен	10
		5. Көбесор	3
48	Қасқа тау	1. Асылтас	6
		2. Оспан	5
		3. Мұстапа	4
50	Абырайым	1. Балтамбай	10
		2. Болмасбек	15
		3. Қуандыққожа	10
51	Жантеке	1. Өтеген	15
		2. Сымайыл	9
		3. Орыс бен тегіс	25
52	Көкгал	1. Көкгал	35
53	Қорабай	1. Омар	20
		2. Турабек	10
54	Қоржын гөл	1. Садырбай	10
		2. Қоржынгөл	15
		3. Жусалы	15
		4. Сасық	25

55	Қаныкей	1. Абрақман	10
		2. Бекен	20
		3. Есетқан	32
		4. Рамазан	30
		5. Мақыш	15
56	Ұзынайық	1. Ақшал	5
		2. Сәбек	15
		3. Айынбай	20
57	Жұмай	1. Ақеділ	3
		2. Қопа	10
		3. Арқан	15
		4. Орыс	20
		5. Ақмет	18
		6. Дайрабай	8
58	Отенгор	1. Достай	10
		2. Ораз	5
		3. Қоскер	25
59	Мәкир ауылы	1. Жамболат	5
		2. Макир ауылы	10
60	Қамкөл	1. Жайнақ ауылы	9
		2. Ранбай	20
		3. Байтан	15
		4. Сарқын	15
60 ауылдық орталық		192 ауыл	

(Материалы о выборах ..., 30-34).

Кестеде кездесетін ауылдардың көбі ауылдағы беделді адам аттары байлар, ру басылары аттарымен тығыз байланысты. Мысалы, Қызылжарда шығып тұрған «Бостандық туы» газетінің 1925 жылғы 31 қазанындағы 82/381 санындағы Табылдыұлының «Сайлау алды байлар атқа міне бастады» атты мақаласында: «Қорғалжың болысының үшінші ауылындағы атасынан бері байлық үзілмеген Сүгірұлы Әділда бай бар. Осы күні 500 жылқы ұстайды» (Табылдыұлы, 1925: 3) деп атап өтеді. Кестеде кездесетін Сүгір ауылы, Әбілда ауылы осы байлардың ауылдары болуы мүмкін. Біздіңше кестеде тек көшпелі ауыл емес тұрақты қоныс немесе қыстаулардың атаулары да берілген. Патшалық Ресейдің қоныстандыру саясатынан кейін қазақ даласында көші-қон мәселесі біртіндеп тоқтай бастады. Нәтижесінде бұрындағы жайлау немесе қыстау орындары тұрақты жерлерге

айналды. Бұл процесс XX ғасырдың алғашқы жартысында басталған ұжымдастыру кезінде толық іске асты. Дегенмен арасында Мамай, Жәнібек, Тоғанас сияқты көне атаулар да кездеседі.

Қорытынды

Теңіз-Қорғалжың өңірі көнеден келе жатқан қасиетті мекен. Географиялық орналасуы ерекшелігін айтпағанның өзінде, шаруашылықтың кез келген түріне қолайлы, көшпелі қазақ халқы үшін қорғанысқа ыңғайлы болды. Екіншіден, Ұлы Жібек жолының сол тармағында орналасқан маңызды сауда-экономикалық дәліз болып отыр. XVIII-XIX ғасырдың өзінде осы аумақтар арқылы үш үлкен ірі керуен жолы үздіксіз қатынап, оңтүстік пен солтүстік қалаларының арасында

сауда байланысын жақсартты. Әсіресе, Мұзбел үстірті Теңіз көлінің батысын және Теңіз көлінің шығысы Қарқаралы арқылы кететін керуен жолдары Бетбақдала арқылы Созақ қаласы, одан ары Ташкент, Бұқар қалаларына апаратын керуен жолдарын байланыстырып отырды. Үшіншіден, Теңіз-Қорғалжың өңірі шаруашылықтың сан алуан түріне бай. Саяхатшылардың еңбектерінде кездесетіндей Нұра өзені бойындағы көне каналдар мен су арналары, тоғандар жергілікті жерде егін шаруашылығының жақсы дамығанын байқатады. Сонымен қатар балық шаруашылығын ерекше атауға болады. Майбалық, Шортанбай сияқты көлдердің атаулары балықтың белгілі бір түрлерінің атымен айтылуы бекер емес. Төртіншіден, Қорғалжың мен Теңіз көлі аумағы бір жағынан қыстауға да және жайлауға да өте қолайлы. Себебі, Қорғалжың көл емес қопа, яғни, қамыс көп өсетін балшықты-шалшықты аумақ. Қамыс – бір жағынан құрылыс үшін үй салуға, екіншіден қысқы малдың азығы. Көктем уақытында тасыған Нұра өзенінің алқабы жаз басында тарылып көкорай шалғынға айналып, мал жайылымы үшін керекті орынға айналады. Суы ішуге жарамды құдықтар немесе өзен суы кеңінен қолданылғанын байқаймыз. Бір жағынан шаруашылықтың барлық түріне қолайлы және ауыз суы бар және керуен жолында орналасқандықтан

Бытығай сияқты қалалардың, Сұлу там және Сырлы там сияқты архитектуралық ғимараттардың орналасқаны бекер емес болса керек. Бесіншіден, жырлардағы қазақ-ноғай заманын қазақ халқының құрылуының басты кезеңіне жатқызуға да болады. Ноғайлы халқы орта ғасырда маңғыт деп аталды. Бұл маңғыттардың көп бөлігі қазақ құрамына сіңіп, қазақ халқының негізін қалыптастырды. Бізге жеткен орыс саяхатшылары, француз деректерінде Бытығай немесе Ноғай қаласы туралы сөз болады. Мұның тегін айтылмағаны анық. Теңіз-Қорғалжың аумағы Қазақ хандығы мен Сібір хандығы арасында орналасқан саяси маңызды аймақ. Сондықтан бұл жерге талас ертеден болған деуге болады. Әбілқайыр хан мен маңғыттардың шайқасы, Көшім хан, Тәуекел хан, Абдулла хандардың аттары осы өңірмен байланысты аталады. Сонымен қатар, жырларда кездесетін Тоқтамыстың қызы Қаныкей мазары да осында орналасқан.

Өңірдің жер-су атаулары көнеден келе жатқан тарихтың айғағы. Оларға тереңірек талдау жасау лингвист ғалымдардың еншісінде екенін айтқымыз келеді. Сонымен қатар, зерттеу нақты болу үшін қосымша деректер пайдалануда маңызды болып табылады. Әсіресе картографиялық салыстырмалы талдаулар, орта ғасырлық деректер өңір тарихын зерттеуге жаңа көзқарастар әкеліп, тың серпін береді деп сенеміз.

Әдебиеттер

1. Артықбаев Ж.О. Есіл-Нұра – екі су. Ақмола облысы жер-су атауларының құпиясы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2021. – 368 б.

2. Bibliothèque nationale de france URL:<https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28gallica%20all%20%22kirghiz%22%29&lang=FR&suggest=0resultat-id-1>

3. Bibliothèque nationale de france, Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) (bnf.fr) (қаралған күні: 13.07.2022).

4. Военно-топографическая карта Европейской России (М 1:126 000) Издание Омского В-топогр. Отдела. Печатано VI-1920 г. Сост., в 1911 г. URL: <https://geoportal.rgo.ru/catalog/topograficheskie-karty/voenno-topograficheskaya-karta-evropeyskoj-rossii-m-1126-000> (қаралған күні: 13.07.2022.)

5. Горшенина С. Картографический образ Средней Азии у Фра Мауро: синтез на перекрестке различных знаний//Civilizations and cultures of Central Asia in unity and diversity. Proceedings of the International Conference, 7–8 September, 2009. – Samarkand-Tashkent: IICAS, SMI-ASIA, 2010. – 170 с.

6. Древности Киргизской степи и Оренбургского края./сост. И. А. Кастанье - 1910 - [2], XVII. – 110 б.

7. Карты волостей. Карта по Кургалджинский области // НКА Ф. 244. Ис 1. Т. 220. – 19 б.

8. Көмеков Б.Е. Географический труд аль-Идриси-ценнейший источник по истории Казахстана // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2016. – № 3 (82). – 4-9 бб.

9. Краткая сибирская летопись (Кунгурская) / (авт. предисл. кор. Археогр. комиссар А. Зост). – СПб.: типография Ф.Г.Елконского, 1880. – 87 с.

10. Крачковский. И.Ю. Арабская географическая литература. – М.: Издат. Фирма «Восточ. литература» РАН, 2004. – 919 с.

11. Кумеков Б.Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // Страны и народы Востока, т. X. 1971. 194-198 бб.

12. Материалы о выборах селские и ауылные советы кургалджинской волости (протоколы, доклады, списки избирателей) на казахском языке // НМА Ф.244.О.1.Іс 261. 30-34 бб.

13. Протоколы и выписки из протоколов заседаний Акмолинского исполнительного комитета. Список соленных озер Акмол. губернии. // ҚР НМА Ф.244. О.1. 27-29 бб.

14. Ремезов С.У. Чертежная книга Сибири. – СПб.: издательство Семена Ремезова, 1701 (1882). – 50 с.

15. Рыбаков. Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 году // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры XLIII. Изд. АН СССР ИИМК, 1952. – 3 б.

16. Табылдыұлы. Сайлау алды байлар атқа міне бастады //Бостандық туы газеті. 1925.31 қазан. № 82/381. – 3 б.

17. Оренбургская губерния с принадлежащими к ней местами, по «Ландкартам» Красильникова и «Топографии» П.И. Рычкова 1755 года (Карты) – (Репродукция). – Оренбург: Отд. рус. геогр. о-ва, 1880. – 1 атл. (28 л.): цв., раскраска от руки: карты, текст. – с. 5

18. Отчеты, статсведения и доклады о работе Кургалджинского волостного исполкома /на казахском языке // ҚР НМА Ф.244.О.1.Іс 261.

19. Géographie complète et universelle. Tome 3 / Malte-Brun. Morizot (Paris). 1856. - 52 б.

20. Gorshenina S. Un précurseur de l'archéologie et de l'ethnologie françaises en Asie centrale: Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) //

Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année 1997. 141-1. pp. 255-272.

21. La Biblioteca Digitale del Museo Galileo // Museo Galileo all'International Cartographic Conference e il Mappamondo di Fra Mauro URL: Il Museo Galileo all'International Cartographic Conference e il Mappamondo di Fra Mauro - Museo Galileo (қаралған күні: 13.07.2022).

22. La Biblioteca Digitale del Museo Galileo // Fra Mauros world map URL:https://mostre.museogalileo.it/framauro/en/interactive-exploration/geographic-space/cartouches.html) (қаралған күні: 13.07.2022).

23. Library of Congres // Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 n. Ch., Charta Rogeriana URL: https://www.loc.gov/item/2007626789/ (қаралған күні: 13.07.2022).

24. Nieuwe Lantkaarte Van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa Strekkende van Nova Zemla tot China. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE AA-1337. – 1687.

25. Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires: choix de rapports et instructions / publié sous les auspices du Ministère de l'instruction publique et des beaux-arts. Fascicule 1. Ernest Leroux (Paris). 01 janvier 1911. – p. 324.

26. Nurlan Kenzheakhmet. Eurasian Historical Geography as Reflected in Geographical Literature and in Maps from the 15th to the Mid-17th Centuries. VIII, 380 Seiten 2021 | 1. Erstauflage Ostasien Verlag 978-3-940527-96-7 (ISBN).

27. Homann E. Imperii Russici et Tatariae universae. Tabula. (Карта Российской империи и Тартарии). 1739. (in latin).

28. Homann E. Imperii Russici et Tatariae Universae. Табула. (Карта Российской Империи и Тартарии) (Homann E. Imperii Russici et Tatariae Universae. Tabula. (Map of the Russian Empire and Tartaria). 1739.1 s. 53.8 × 47.3. Copper engraving. Original staining).

29. Rennell, James. A map of Southwestern Asia. 1:17 000 000. 1820. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE D-17226.

30. Tardieu, P.F. Carte générale de l'Empire de Russie / Gravé par P.F. Tardieu. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE C-11287 (1-2) 1787.

References

1. Artyqbaev J.O. Esil-Nura – eki sý. Aqmola oblysy jer-sý ataýlarynyń qurıasy. [Esil-Nura - two waters. The secret of place names of Akmola region] - Nur-Sultan: L.N. Gýmılev atyndaǵy Eýrazia ulttyq ýniversiteti, 2021. 368 s.
2. Bibliothèque nationale de france URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28gallica%20all%20%22kirghiz%22%29&lang=FR&suggest=0resultat-id-1> (qaralǵan kúni: 13.07.2022)
3. Bibliothèque nationale de france, Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) (bnf.fr) (qaralǵan kúni: 13.07.2022)
4. Voенно-topograficheskaja karta Evropejskoı Rossii (M 1:126 000) Izdanie Omskogo V-topogr. Otdela [Military topographic map of European Russia (M 1:126,000) Division] - Pечатано VI-1920 g. Sost., v 1911 g. URL: <https://geoportal.rgo.ru/catalog/topograficheskie-karty/voенно-topograficheskaya-karta-evropejskoj-rossii-m-1126-000> (qaralǵan kúni: 13.07.2022)
5. Gorshenina S. Kartograficheskı obraz srednei azii ý fra maýro: sintez na perekrestke razlıchnyh znanı [Cartographic image of Central Asia and Fra Mauro: synthesis of different knowledge of the intersection] // Civilizations and cultures of Central Asia in unity and diversity. Proceedings of the International Conference, 7–8 September, 2009. – Samarkand-Tashkent: IICAS, SMI-ASIA, 2010.-170 s
6. Drevnosti Kirgizskoi stepı i Orenbýrgskogo kraia. [The antiquity of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region] / sost. I. A. Kastane - 1910 - [2], XVII, 110 s
7. Karty volostei. Karta po Kýrgaldjynskı oblasti [Vlost maps. Map of the Kurgaldzhyn region] // NQA F. 244. Ís 1. T. 220. 19 s
8. Kómekov B.E. Geograficheskı trýd al-Idrisi-senneishi istochnik po istorii Kazahstana [The geographical work of al-Idrisi is the most valuable source on the history of Kazakhstan] // QazUÝ habarshysy. Tarih seriesy. – 2016. – № 3 (82). – 4-9 ss
9. Kratkaja sibirskaja letopis (Kýngýrskaja) [Brief Siberian Chronicle (Kungur)] / [avt. predisl. kor. Arheogr. komisar A. Zost]. SPb.: tipografia F.G.Elkonskogo, 1880. 87 s
10. Krachkovskı. I.Íý. Arabskaja geograficheskaja literatýra [Arabic geographical literature] – M.: Izdat. Firma «Vostoch. literatýra» RAN, 2004. – 919 s
11. Kýmekov B.E. Strana kimakov po karte al-Idrisi [Kimak country according to the map of al-Idrisi] // Strany i narody Vostoka, t. H. 1971. 194-198 ss
12. Materialy o vyborah selskie i aýylnye sovety kýrgaldjynskoi volosti (protokoly, doklady, spiski izbiratelei) na kazahskom iazyke [Election materials for village and aul councils of the Kurgaldzhyn volost (protocols, reports, voter lists) in the Kazakh language] // NMA F.244.O.1.Ís 261. 30-34 ss
13. Protokoly i vypiski iz protokolov zasedani Akmolinskogo ispolnitelnogo komiteta. Spisok solennyh ozer Akmol gýberrni. [Minutes and extracts from the minutes of the meetings of the Akmola Executive Committee. List of salt lakes of Akmol province] // QR NMA F.244. O.1. 27-29 ss
14. Remezov S.Ý. Chertejnaja knıga Sibiri [Drawing book of Siberia] SPb.: izdatelstvo Semena Remezova, 1701 (1882). 50 s
15. Rybakov B.A. Rýskie zemli po karte Idrisi 1154 godý [Russian lands according to the map of Idrisi in 1154] // Kratkıe soobsheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah institýta istorii materialnoi kúltýry XLIII. Izd. ANSSSR IIMK, 1952.3 s
16. Tabyldyuly. Sailaý aldy bailar atqa mine bastardy [Before the election, the rich started riding horses] // Bostandyq týy gazeti. 1925.31 qazan. № 82/381- 3 s
17. Orenbýrgskaja gýberrnia s prınadlejashımı k nei mestamı, po «Landkartam» Krasilnikova i «Topografıı» P.I. Rychkova 1755 goda [The Orenburg province with the places belonging to it, according to Krasilnikov's «Landcards» and P.I. Rychkov 1755] [Karty] – [Reprodýksia]. – Orenbýrg: Otd. rýs. geogr. o-va, 1880. – 1 atl. ([28 l.]): sv., raskraska ot rýki: karty, tekst.- 5 s
18. Ochety, statsvedeniya i doklady o rabote Kýrgaldjynskogo volostnogo ispolkoma / na kazahskom iazyke [Reports, statistics and reports on the work of the Kurgaldzhinsky volost executive committee / in Kazakh] // QR NMA F.244.O.1.Ís 261
19. Géographie complète et universelle. Tome 3 / Malte-Brun. Morizot (Paris). 1856. - 52 ó.
20. Gorshenina S. Un précurseur de l'archéologie et de l'ethnologie françaises en Asie centrale: Joseph-Antoine Castagné (1875-1958) //

Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année 1997. 141-1. pp. 255-272

21. La Biblioteca Digitale del Museo Galileo // Museo Galileo all'International Cartographic Conference e il Mappamondo di Fra Mauro URL: Il Museo Galileo all'International Cartographic Conference e il Mappamondo di Fra Mauro - Museo Galileo (qaralğan kúni: 13.07.2022)

22. La Biblioteca Digitale del Museo Galileo // Fra Mauros world map URL: <https://mostre.museogalileo.it/framauro/en/interactive-exploration/geographic-space/cartouches.html> (qaralğan kúni: 13.07.2022)

23. Library of Congress // Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 n. Ch., Charta Rogeriana URL: <https://www.loc.gov/item/2007626789/> (qaralğan kúni: 13.07.2022)

24. Nieuwe Lantkaarte Van het Noorder en Ooster deel van Asia en Europa Strekkende van Nova Zemla tot China. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE AA-1337. -1687

25. Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires: choix de rapports

et instructions / publié sous les auspices du Ministère de l'instruction publique et des beaux-arts. Fascicule 1. Ernest Leroux (Paris). 01 janvier 1911. – p. 324

26. Nurlan Kenzheakhmet. Eurasian Historical Geography as Reflected in Geographical Literature and in Maps from the 15th to the Mid-17th Centuries. VIII, 380 Seiten 2021 | 1. Erstauflage Ostasien Verlag 978-3-940527-96-7 (ISBN)

27. Homann E. Imperii Russici et Tatariae universae. Tabula. 1739. (in latin).

28. Homann E. Imperii Russici et Tatariae Universae. Табула. (Homann E. Imperii Russici et Tatariae Universae. Tabula. (Map of the Russian Empire and Tartaria). 1739.1 s. 53.8 × 47.3. Copper engraving. Original staining).

29. Rennell, James. A map of Southwestern Asia. 1:17 000 000. 1820. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE D-17226

30. Tardieu, P.F. Carte générale de l'Empire de Russie / Gravé par P.F. Tardieu. Bibliothèque nationale de France, département Cartes et plans, GE C-11287 (1-2) 1787.

***Толегенулы К.¹, Кукушкин А.И.², Букешова Г.¹**

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок»
г. Нур-Султан, Казахстан

²Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан

*e-mail: tkazhymurat@mail.ru

ТОПОНИМИКА ТЕНГИЗ-КОРГАЛЖЫНСКОГО РЕГИОНА: ПО АРХИВНЫМ ДОКУМЕНТАМ КОНЦА XIX НАЧАЛА XX ВЕКА

Первая четверть XX века была тяжелым периодом для казахского народа. Особенно с созданием советской власти усилилось политическое и идеологическое давление. «Политика коллективизации, начавшаяся в середине 1920-х годов, не только оседлала кочевые народы, но и способствовала изменению землепользования. Тем более названия мест на близлежащих к городу территориях Акмолинской области, где находятся переселенцы из России, были переведены еще до XX века. А советская политика еще больше усложнила его, и в результате это

послужило поводом заменить его такими названиями, как: Комсомол, Осакаровка, Астраханка. Однако в Коргалжынском районе, где преобладает казахское население, названия мест сохранились только на казахском языке. В следующей статье со стенографии переведены документы о названиях мест в Коргалжынском районе, хранящиеся в архивах города Нур-Султан.

Ключевые слова: Тенгиз-Коргалжын, Бытыгай, Ногай, Шелковый путь, кыстау, карта, топонимика.

***Tulegenuly K.¹, Kukushkin A.I.², Bukeshova G.¹**

¹«Bozok» state historical and cultural museum reserve
Nur-Sultan, Kazakhstan

²E.A. Buketov Karaganda State University
Karagandy, Kazakhstan

*e-mail: tkazhymurat@mail.ru

PLACE-NAMES OF THE TENGIZ-KORGALZHYN REGION: BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The first quarter of the 20th century was a difficult period for the Kazakh people. Especially with the establishment of the Soviet Union, political and ideological pressure was increasing. The policy of collectivization, which began in the mid - 1920s, changed not only lifestyle of nomadic peoples, but also contributed to the change of the place names. Especially the names of places and water bodies in the territories of the Akmola region close to the city, where the emigrants from Russia are located, were transferred to the Russian language even before the 20th century. And the

Soviet policy made it even more complicated, and as a result, it was the reason to replace it with such names as: Komsomol, Osakarovka, Astrakhanka. However, in the Korgalzhyn region, where Kazakhs predominate, the names of places and water have been preserved only in Kazakh. This article deals with the archival documents about the place names of the Korgalzhyn region, stored in the archives of Nur-Sultan city.

Keywords: *Tengiz-Korgaljin, Bytygai, Nogai, Silk Road, kystau, map, toponymy.*

Мақала «Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет комитеті «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК «BR10164212 Теңіз-Қорғалжын ойпатының ортағасырлық тұрғын үй архитектурасының дәстүрлі түрлері: эволюцияның бастаулары мен ерекшеліктері» атты мемлекеттік жоба аясында» жазылды.

Бас редактор **Мұқашев Т.Т.**
Жауапты редактор – **Искаков Қ.А.**
Көркемдеуші редактор – **Оспан Ж.Қ.**
Редактор-корректор – **Смағұлова Б.С.**

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Нұр-Сұлтан қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
(+7 7172) 91 90 35; 335, 641, 663, 664 (ішкі)
e-mail: madenimuramuzey@gmail.com

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104
Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Редакция қолжазбалар мен суреттерді қайтармайды.
Журнал жарияланымдарындағы автор пікірі редакцияның көзқарасы болып
есептелмейді.

Пішімі 205 x 280 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 350 дана.

"Астана қаласының жас мүгедектері"
ҚБ баспаханасында басылды:
Нұр-Сұлтан қ., Е 489 к., 6-үй
Тел.: 8-707-666-47-60

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына 2022 жылға
жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Бір нөмірдің бағасы: қалаларда – 2077,30 теңге
және аудан, ауылдарда – 2081,60 теңге**

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

